

АРХИВСКИ ЗАПИСИ
ARCHIVAL NOTES

**АРХИВСКИ ЗАПИСИ
ARCHIVAL NOTES
1/2016**

Редакција

Editorial Board

**Стеван Радуновић, Срђан Пејовић,
мр Јадранка Селхановић, др Стјепан Ћосић,
др Изет Шаботић, Миладин Милошевић,
Мирјана Каписода, др Ђорђе Борозан,
др Божидар Шекуларац, и Лука Милуновић**

Уређивачки одбор

Editorial Staff

**Стеван Радуновић, Срђан Пејовић, Мирјана Каписода и
мр Јадранка Селхановић**

Главни уредник

Editor in Chef

Срђан Пејовић

Одговорни уредник

Editorialist

Стеван Радуновић

Секретар редакције

Editorial Board Secretary

Мирјана Каписода

Лектор

Language Editor

Драгица Ломпар

**Издавач: Државни архив Црне Горе/Publisher: The State Archives of Montenegro
Цетиње, Новице Церовића 2,
тел. 041/ 230-226, факс 041/ 232-670.
e-mail: dacg@t-com.me; e-mail: pejovic.dacg@t-com.me**

ISSN 0353-7404

ДРЖАВНИ АРХИВ ЦРНЕ ГОРЕ

АРХИВСКИ ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА АРХИВСКУ ТЕОРИЈУ И ПРАКСУ
ARCHIVAL THEORY AND PRACTICE REVIEW

Година XXIII/2016
Број 1

Цетиње, 2017

SADRŽAJ

TABLE OF CONTENTS

ČLANCI I PRILOZI/ ARTICLES AND CONTRIBUTIONS

Branislav BOROZAN: NAUKA, IDEOLOGIJA, KULTURNI IDENTITET	7
<i>SCIENCE, IDEOLOGY, CULTURAL IDENTITY</i>	7
Đorđe BOROZAN: MOJKOVAČKA BITKA I VOJNA KAPITULACIJA CRNE GORE	43
<i>THE BATTLE OF MOJKOVAC AND MILITARY CAPITULATION OF MONTENEGRO</i>	43
Darko ŽARIĆ: DOSELJAVANJE IZ CRNE GORE U TOPLICU	61
<i>IMMIGRATION FROM MONTENEGRO TO TOPLICA</i>	61
Sreten ZEKOVIĆ: NJEGOŠ JE POETSKI UOBLIČIO SINTAGME PETRA I „ZLO DOMAĆE“ I „DOMAĆI TURCI“	91
<i>NJEGOS POETICALLY SHAPED THE SYNTAGMAS OF PETER I “DOMESTIC EVEL “ and “DOMESTIC TURKS”</i>	91
Марија ЦРНИЋ ПЕЈОВИЋ: ВЛАСНИЦИ, КВАЛИТЕТ И ВРСТЕ ЗАСАДА ЗЕМЉИШТА ХЕРЦЕГНОВСКОГ КРАЈА КРАЈЕМ XVII И ПОЧЕТКОМ XVIII ВИЈЕКА	125
<i>LANDOWNERS, QUALITY AND TYPES OF CROPS PLANTED IN HERCEG NOVI IN LATE XVIII AND EARLY XIX CENTURY</i>	125
Др Драгана РАДОЈИЧИЋ: АРХИВСКИ ИЗВОРИ У СЛУЖБИ НЕМАТЕРИЈАЛНОГ КУЛТУРНОГ НАСЉЕЂА -ПРИМЈЕРИ ИЗ ХЕРЦЕГНОВСКОГ КРАЈА-	155
<i>ARCHIVE SOURCES AS MEANS TO DISCOVER NON-MATERIAL CULTURAL HERITAGE EXAMPLES FROM HERCEG NOVI AREA</i>	155
Војан ЂИНОVIĆ: CRNOGORCI U VRAKI	173
<i>MONTENEGRINS IN VRAKA</i>	173

IZ ARHIVSKE TEORIJE I PRAKSE /
FROM THE ARCHIVAL THEORY AND PRACTICE

Luka MILUNOVIĆ: ARHIVSKI ZAPISI U 21. STOLJEĆU	195
<i>„ARCHIVAL REVIEW“ in 21st CENTURY</i>	195

Julija BAJKOVIĆ: ARHIV I ARHIVSKA SLUŽBA NA TERITORIJI OPŠTINE BUDVA	211
<i>ARCHIVE AND ARCHIVE SERVICES IN THE MUNICIPALITY OF BUDVA</i>	211

Tatjana MILAČIĆ: ŠEZDESET GODINA ARHIVSKOG ODSJEKA U HERCEG NOVOM	243
<i>SIXTY YEARS OF ARCHIVAL DEPARTMENT IN HERCEG NOVI</i>	243

Srdan PEJOVIĆ: MEĐUNARODNO ARHIVISTIČKO SAVJETOVANJE TARA 2016	257
<i>INTERNATIONAL ARCHIVAL SYMPOSIUM TARA 2016</i> <i>An opportunity for exchange of experiences and dialogue between archivists in the region in order to improve the protection of archive material</i>	257

DOKUMENTI I SJEĆANJA / DOCUMENTS AND MEMORIES

Mirjana Kapisoda: PREGLED DOKUMENATA O RAZGRANIČENJU CRNE GORE I TURSKE 1878-1884	263
<i>OVERVIEW OF DOCUMENTS ON DEMARCATION BETWEEN MONTENEGRO AND TURKEY 1878-1884</i>	263

Luka I. Milunović: DVA PISMA O CRNOGORSKOME DRŽAVNOME POZORIŠTU	291
<i>TWO LETTERS OF THE MONTENEGRIN NATIONAL THEATER</i>	291

PRIKAZI / REVIEWS

Goran Sekulović „NJEGOŠ NAŠ NASUŠNI“ (Marjan Mašo Miljić)	307
<i>„Our daily NJEKOŠ “ The National Library of Montenegro Đurđe Crnojević, Cetinje, 2015, pag..190 Extraordinary intellectual endeavor</i>	307

Adnan Čirgić, CRNOGORSKA USMENA TUŽBALICA (Aleksandar RADOMAN)	314
MONTENEGRIN ORAL WAILING BY ADNAN ČIRGIĆ BRIEF DESCRIPTION OF THE CULTURE OF MONTENEGRO (Adnan Čirgić : Montenegrin oral wailing, Faculty for Montenegrin language and literature, Cetinje, 2016)	314

UDK 90/904(497.16)

Чланци и прилози

Branislav BOROZAN

NAUKA, IDEOLOGIJA, KULTURNI IDENTITET

Sažetak: *Ovaj rad se bavi pitanjem postojanja crnogorskog kulturnog kontinuiteta na osnovu poznatih arheoloških nalazišta u ranom i razvijenom srednjem vijeku, prije svih lokaliteta Martinička Gradina. Takođe, polemiše se nedosljednostima i površnim zaključcima naučno-istraživačkog rada iz pera tzv. autoriteta, koji su crnogorsko kulturno nasljeđe smatrali importovanim sa drugih teritorija i imenovali atributima drugih država.*

Ključne riječi: *arheološki nalazi, kulturni kontinuitet, kulturni identitet, kulturna stratigrafija, Martinička Gradina.*

SCIENCE, IDEOLOGY, CULTURAL IDENTITY

Summary: *This paper deals with the topic of the existence of the Montenegrin cultural continuity based on well known archaeological sites in the early and high Middle Ages, among all the locality Gradina of Martinici. It also debates the inconsistencies and superficial conclusions of research work came out from the pen of so-called authorities, who considered the Montenegrin cultural heritage imported from other territories marking it with attributes used in other countries.*

Keywords: *archaeological sites, cultural continuity, cultural identity, cultural stratigraphy*

U Crnoj Gori još uvijek ne postoje profilisane institucije koje bi mogle da adekvatno odgovore potrebama savremene

naučne misli, kao ni kadar dostojan ozbiljnosti tog zadatka. Jedna od značajnijih stranputica savremenog istraživačkog rada je što se za potrebe formiranja predstave o vlastitom istorijskom biću, viđenje istorijske realnosti redukuje na rezultate istraživanja koji su višekratno degradirani svojevrsnim vrjednovanjem na osnovu aktuelnih potreba i interesa političkih elita i njihovih doživljaja nacionalnih identiteta. Nekada je ovakav pristup nalazio opravdanja jer je primarno služio kao sredstvo jačanja nacionalne svijesti novonastalih nacija. Danas, iako prevaziđen, on se i dalje praktikuje i na njemu se produkuje gotovo cjelokupna nacionalna istoriografija recentnih južnoslovenskih nacija.

Uprkos ovakvom trendu, danas znamo da je istoriju nemoguće izmišljati. Takođe je nemoguće zaobilaziti ono što se u prošlosti dešavalo ili prećutkivati ono što je u konfliktu sa njenim reliktima. Posredstvom tih relikata, koje uobičajeno nazivamo „kulturno nasljeđe“, istorija nam se zapravo obraća, i to na neposredan način. Naše nasljeđe je, dakle, u permanentnom dijalogu sa nama, jer preko njega spoznajemo ne samo našu prošlost, već i razumijevamo današnji svijet. Naravno, ukoliko smo za takav dijalog spremni.

Svi naši dometi u razumijevanju kulturne baštine, kao i propusti i nedostaci, te razlozi zbog čega su oni nastajali, zahvaljujući prirodi stvari koja proishodi iz permanentne promjene paradigme vremena, biće neprestano stavljeni pod lupu naučne kritike i podvrgavani neprestanim reinterpretacijama. Drugim riječima, kulturna baština je jedini neprikosnoveni svjedok i mjera naše prošlosti i današnjice.

A kako je, zapravo, mi danas doživljavamo?

Naime, našoj naučnoj javnosti prvi put se ukazala mogućnost da, koliko je to moguće, tokom velike arheološke kampanje 50-ih i 60-ih godina prošlog stoljeća, tragove prošlosti prepozna na neposredan način, posredstvom arheoloških nalaza, te da se u konfrontaciji sa njima provjere podaci koje nam donose rijetki pisani izvori i tako formira objektivna predstava o istorijskoj realnosti.

Na *VII kongresu arheologa Jugoslavije*, koji se održao 1966. godine u Herceg Novom, kroz više dragocjenih stručnih i naučnih radova, te saopštenja nastalih nakon navedene istraživačke kampanje, prvi put je opštoj, kao i naučnoj javnosti, posredstvom kulturne stratigrafije, saopšteno viđenje istorijske stvarnosti na prostoru Crne Gore. U domenu navedenog problema, od svih radova, iz pozicije koja nas zanima na ovom mjestu, posebnu pažnju privlače radovi J. Kovačevića, koji će kao značajni koautor participirati na pisanju istorije, kao i prof. Đurđa Boškovića. Bošković je, kao istaknuti istraživač arhitekture, imao tu privilegiju da prvi na arealu beživotnog grada Bara, ali i drugim značajnim arheološkim lokalitetima širom Crne Gore, otkrije i prouči kulturne slojeve naših naseobinskih aglomeracija.

Kovačević nakon do danas najvećeg arheološkog zamaha realizovanog na prostoru Crne Gore, u svom radu iznosi sopstveno viđenje problema, uz izuzetno značajnu konstataciju, koja zapravo predstavlja fundamentalni zaključak u navedenom radu: „Osnovni metodološki problem u radu na srednjevjekovnoj arheologiji u Crnoj Gori leži u kategorizaciji prema vrijednosti kao istorijskog izvora nam raspoloživog arheološkog materijala, te se prema tim kategorijama mogu naslutiti i mogućnosti za sagledavanje, razradu a možda i rešavanje određenih problema koje nam je istorijska nauka ostavila otvorena“. Ova formulacija ima fundamentalni značaj jer je, kako ćemo nadalje vidjeti, i danas aktuelna, a na temelju spoznaje njenog sadržaja i značenja svakom ko se kani baviti istraživanjem crnogorske kulturne baštine srednjega vijeka i njenom valorizacijom, tj. njenim stavljanjem u funkciju svjedoka naše prošlosti, mora biti jasno da se u mnogome počinje ispočetka.

Našoj naučnoj misli prepoznavanje „kategorija prema vrijednosti“ predstavlja zapravo gorući problem u sagledavanju kulturnog identiteta našeg tla, a time i problem situiranja recentnog kulturnog identiteta u kontekst južnoslovenskog kulturnog miljea.

Ništa manje zanimljive, iako u prvi mah zvuče zbu-
njujuće, su i njegove konstatacije koje se tiču vremena *Ve-
likih seoba*, kao i izvjesnog vremena nakon njih. Naime, on
iznosi informaciju o tome da: „Sa teritorije Crne Gore nije
poznata ni jedna ranosrednjovjekovna nekropola bez obzira
na uže hronološko determiniranje i etničko atribuiranje“...
ili : „Skoro da i nema keramike, a pogotovo one koja bi se
mogla datirati u prva dva veka slovenske kolonizacije.“ Uz
to, dodaje da: „U Crnoj Gori nije arheološki fiksirano nijedno
slovensko *gradište* iako Konstantin Porfirogenit navodi slo-
venske *naseljene gradove* u Duklji.“ Da ipak, kako kaže sam
Kovačević, nije „Crna Gora za medijavelistiku arheološka
tabula rasa“, u nastavku svog teksta on ukazuje na neke
„kategorije raspoloživog arheološkog materijala“, i sumarno
ih prezentira kroz četiri grupe:

- „I. kategorija je urbanistički lik primorskih gradova“ ...
zatim ih nabraja.
- „II. kategorija bi bili spomenici crkvene arhitekture“...
koje, bar one do tada poznate, takođe nabraja.
- „Kao III. kategorija arheoloških izvora, dolazi prero-
manska plastika“... nakon čega određuje vremenski
okvir njenog trajanja.
- „IV. kategorija su latinski epigrafski spomenici“.

Nakon navedene prezentacije, zaključuje da „...svaka
od ovih kategorija arheoloških izvora, kako pojedinačno tako
i u celini, omogućuju nam da rešavamo određene istorijske
probleme primenjujući čitavu skalu indirektnih metodoloških
postupaka.“

Kovačević, dakle, primjećuje da nakon pomenute veli-
ke kampanje, nije uočen bilo kakav arheološki materijal slo-
venske provenijencije, uzevši u obzir kako pokretni materijal
– keramika, ostaci odjeće, oružja i sl., tako i naseobine – gra-

dišta slovenskog tipa. Ostale četiri „kategorije raspoloživog arheološkog materijala“, međutim, pominje bez etničke atribucije.

Njegov kolega, Đurđe Bošković, takođe učesnik u istoj arheološkoj kampanji, na istim iskustvima (arheološkom materijalu) konstatuje da se, uprkos mnogim naučnim problemima, na tlu Crne Gore može najbolje prići rješavanju krupnih naučnih problema „u okviru razmatranja razvojnog procesa materijalne i duhovne kulture na Balkanu“, te da oni „baš ovdje pružaju najpodobnije elemente za njihovo celovito sagledavanje“.

Navešćemo ovdje samo tri takva, bitna problema:

- Hronološki najstariji, problem razvitka ilirske kulture i njenog kasnijeg ugrađivanja u dalji tok razvitka kulture na tlu posebno jugozapadne teritorije Balkana
- stvaranje začetaka i osnovnog razvitka najstarijih oblika srpske urbane kulture;
- i, najzad, razrješenje problema organske spone između razvojnog toka srpske srednjovekovne kulture u centralnim oblastima Balkana, i mediteranske kulture - spona koja je baš na tlu priobalnog pojasa Crne Gore našla svoje najsigurnije uporište.

On ističe da se poseban problem izdvajanja i razvitka specifične kulture crnogorskog naroda može „pre tretirati metodama istorijskih, socioloških i etnoloških istraživanja, - dok arheologija može samo delimično doprineti njegovom razrešavanju.“

U svojim viđenjima, u odnosu na Kovačevića, Bošković je pošao znatno dalje. Naime, prepoznatoj arheološkoj baštini ranoga i razvijenoga srednjega vijeka koju Kovačević svrstava u četiri navedene kategorije i jasno je diferencira od slovenske arheološke građe koja po njemu u Crnoj Gori nije uočena, Bošković pripisuje etnički predznak „srpski“. Obzirom da je

Boškovićevo atribuiranje istih kulturnih slojeva, kako se vidi, suštinski drugačije od Kovačevićevog, dozvolimo mogućnost da je do ovakve atribucije dospio posredstvom onih, po Kovačeviću, tzv. indirektnih metodoloških postupaka. Međutim, ako je zaista imao potrebu da koristi indirektne metodološke postupke u vrjednovanju postojeće prebogate kulturne baštine predmetnih prostora, onda je posredstvom njih, u najboljim slučajevima, mogao dospjeti samo do veoma „klimavih“ hipoteza. Između ostalog, to potvrđuje i Kovačevićeva konstatacija da u navedenoj kampanji nije pronađen bilo kakav slovenski arheološki materijal iz navedenog vremena, a što je utvrđeno neposrednim istraživačkim postupkom. Ova Kovačevićeva tvrdnja u vezi slovenske arheološke građe je i danas aktuelna, nakon svih dosadašnjih arheoloških iskopavanja. Uporedna analiza navedenih dvaju viđenja kulturnih slojeva na prostoru Crne Gore, vjerovatno nehotično, u konkretnom slučaju samo problematizuje pripadnost srpske etničke grupacije široj slovenskoj populaciji.

Obzirom da je etnička atribucija kulturnog sloja, u nekim epohama najčešće jedna od kategorija prema vrijednosti na najvišem stupnju vrijednosne ljestvice, osjećamo potrebu da tri navedena Boškovićeova problema prokomentarišemo, upravo zbog toga što ih atribuiramo etničkim predznakom.

Njegova formulacija „srpska urbana kultura“ nema uporište ni u posrednoj (pisanoj), ni u neposrednoj (arheološkoj) građi, što znači da je naučno neutemeljena u stručnoj i naučnoj literaturi. I pored toga, ona će biti nametnuta kao „kategorija prema vrijednosti“ i to na vrhu vrijednosne ljestvice. U okviru ove kategorije Bošković zapravo podrazumijeva iste kulturne sadržaje koje Kovačević sagledava kroz „I, II i III kategoriju“ u svojoj prezentaciji, a što je, kako smo već primijetili u koliziji sa Boškovićevim mišljenjem, jer Kovačević iste slojeve vidi kao neslovenske, pa time i kao nesrpske.

U nastavku teksta, Bošković navedene kulturne slojeve pripisuje srpskoj etničkoj grupaciji na osnovu tvrdnje, da

stanovništvom razrijeđeni postojeći gradovi: “postepenom infiltracijom..... slovenskog...na ovoj teritoriji paleosrpskog življa, ponovo su regenerisani“. Dakako, proces slovenizacije primorskih gradova je nesporna istorijska realnost. Ovaj proces se, zapravo, odvijao sve do XIX stoljeća, ali je veoma važno istaći - ne u onom vremenu kada je po Boškovićevoj tvrdnji stvaran urbani lik tih gradova. Nastanak protourbanih naselja kao što su Kotor, Bar, Gradina u Martinićima i sl. izazvan okolnostima *Velikih seoba*, ili pak opstanak *in situ* starijih gradova poput Budve i Ulcinja, na prostoru organske Dalmacije kojoj je naš prostor bezrezervno pripadao, zapravo se vezuje za tradiciju antičkog svijeta, a nikako za kulture slovenskog, ili po Boškovićevoj tvrdnji - „paleosrpskog etnikuma“. Nju će iz antičke tradicije crnogorskog tla, uz podršku kulturno srodnog susjedstva, prenijeti u srednji vijek onaj dio starosjedilačke populacije koji je preživio bure *Velikih seoba*. Učiniće to kada se za to steknu uslovi, od kojih je svakako najbitniji uspostavljanje njihove koegzistencije sa novoprispjelom slovenskom populacijom. To se dešava u onim istorijskim procesima, koje detaljno opisuje naš predak, *Barski prezbiter*, a koje možemo neposredno iščitati sa arheoloških ostataka Doklee, Martiničke Gradine, Staroga Bara, Duteze, Obluna, Svača i drugih lokaliteta.

U Boškovićevoj tvrdnji pod trećom stavkom: “... razrješenje problema organske spona između razvojnog toka srpske srednjevjekovne kulture u centralnim oblastima Balkana, i mediteranske kulture, spona koja je baš na tlu priobalnog pojasa Crne Gore, našla svoje najsigurnije uporište“, on zapravo pokušava pronaći sponu za dva, u tom vremenu, kulturno raznorodna prostora. U nastavku teksta objašnjava glavni razlog spoticanja takvom pristupu, sljedećim riječima: “Često se u našoj nauci ispoljava tendencija da u istraživanju prošlosti naših naroda što jasnije fiksiramo njihove posebne karakteristike, - sve ono što ih međusobno diferencira“. Ova konstatacija je istinita, ali je ipak neophodno pojasniti. Naime,

navedeni princip važi, prije svega, za srpsko-hrvatsku relaciju, dok se na srpsko-crnogorskoj realizuje u sasvim suprotnom pravcu, čemu je sam pomen kulturne spone u tom periodu na navedenom prostoru dobar primjer. Tendencije koje pominje Bošković su ipak neophodne, ali tamo gde je kulturni diverzitet evidentan, kao na primjer među kulturama ranog i visokog srednjeg vijeka na prostoru Crne Gore, i kulture istog razdoblja u „centralnim djelovima Balkana“. „Posebne karakteristike“ među narodima, koje Bošković primjećuje, mogu se odnositi samo na starosjedioce i novoprispjelu barbarogenu germansku i slovensku populaciju. Stavljajući na najviše mjesto vrjednosne skale naučno neutemeljen, a time za struku irelevantan etnički predznak „srpski“ umjesto pojma šireg značenja „slovenski“, kao kategoriju koja je usvojena i važi za cjelokupan slovenski svijet kada je posrijedi vrijeme kojim se bavimo, Bošković postaje protagonista trenda koji sam navodi kao nepoželjan.

U kontekstu ovog problema, ništa manje zanimljivo je i pitanje rješavanja posljednjeg Boškovićevog problema, to jest, pojava „ni iz čega“ crnogorskog naroda na istorijskoj sceni. Ovaj problem Bošković ne rješava, već samo daje sugestije kako mu se sa naučno-istraživačkog aspekta može prići ili, kako sam kaže: „arheologija može samo delimično doprineti njegovom razrešavanju“. Kako je, prema njegovom shvatanju, cjelokupna kulturna stratigrafija na prostorima Crne Gore, nastala nakon *Velikih seoba naroda*, pripala srpskoj etničkoj grupaciji, rješenje ovog problema nije teško nadomisliti. To znači da je crnogorski narod izrastao iz srpskog etničkog korpusa. Pa i da je kojim slučajem zaista bila takva istorijska realnost, a nije, kako ćemo nadalje vidjeti, nameću se principijelna pitanja: kako i zašto, i zar je uopšte moguće crnogorskom narodu odreći kulturnu baštinu tla na kojem je ponikao? Odgovor na ovo je sasvim jednostavan i nalazimo ga u uvodnom dijelu ovog teksta, a za dokazivanje naše tvrdnje navedeni Boškovićev tekst nam je dobar primjer.

Bošković, takođe, nalazi i razrješenje problema navedene organske spone, uočavajući: "Pred naukom se otuda postavilo pitanje o kontinuitetu ili diskontinuitetu u kulturi ne samo na ovom užem tlu već i na daleko širem području Evrope". Navedeno pitanje koje mu se nametnulo u pokušaju da razriješi navedeni problem, zapravo je fundamentalno u pristupu sagledavanja i valorizacije kulturne stratigrafije srednjega vijeka ne samo južnoslovenskih prostora, već i na prostoru cjelokupne Evrope. Ovakvo viđenje problema kontinuiteta i diskontinuiteta, kako uostalom i sam konstatuje, nametnulo mu je zapravo traganje za razrješenjem „organske kopče“ između, u tom vremenu, dva kulturno suštinski različita prostora, koje je doduše on objedinio svojom etničkom atribucijom. Stoga, u nastavku teksta iznosi svoje rješenje: „... imao sam već nedavno prilike - na kongresu za slovensku arheologiju u Varšavi - da ukažem na to da se ovdje u stvari nalazimo pred jednim klasičnim dijalektičkim fenomenom simultane pojave kontinuiteta i diskontinuiteta“. Uz ovu formulaciju, u napomeni, dodaje: "Ova opservacija uostalom može se učiniti i za mnoge, druge - prelazne - epohe u razvitku ljudskog društva i njegove kulture". Boškovićeva opservacija, međutim, ne nalazi uporište u kulturnoj stratigrafiji predmetnih prostora. Ona je, u stvari, samo pokušaj da se nađe način prihvatljivog objedinjavanja ondašnjih kulturno heterogenih prostora, a sve u ime dokazivanja etničkog jedinstva. Iako je već pomenuto, ipak ćemo u nastavku teksta pokušati pojasniti činjenicu da je prostor Crne Gore koji Bošković ima u vidu, kao i prostor cjelokupne srednjevjekovne Dalmacije, zapravo prostor na kojem su kulture ranog i visokog srednjega vijeka nastajale u živom dodiru sa praziteljima antičke tradicije, što nije slučaj sa centralnim prostorom Balkana koji on pokušava povezati organskom kopčom sa prvo pomenutim.

Teritorija koju on naziva centralnim prostorom Balkana, obzirom da vjerovatno misli na onu na kojoj živi srpski etnikum, prije svega državu Rašku, je prostor kulturnog diskontinuiteta,

zbog čega će i u daljim vjekovima imati radikalno drugačiji kulturni razvoj. Naravno, navedena konstatacija ne isključuje procese uzajamnog prožimanja kultura navedenih dvaju prostora. Naprotiv, oni su se prožimali, pogotovo tokom poznog srednjeg vijeka. Pojmovi kontinuitet i diskontinuitet, odnose se na problematiku matičnih kulturnih tokova tih dvaju prostora. Kulturna baština koju su nam ostavili ovi tokovi, zapravo je najneposredniji svjedok etnogeneze tamošnjih populacija što, svakako, onima koji ih doživljavaju mimo kategorija „starosjedilačka“ i „slovenska“, pričinjava znatne probleme. O svemu tome nas u osmom i devetom poglavlju svoga djela na fascinantnan način obavještava *Pop Dukljanin*. Treba samo da znamo „čitati“ prezbiterov tekst. Pod umijećem „čitanja“ podrazumijevamo ono što se u takvim slučajevima prvo uradi, ukoliko nam to karakter teksta dozvoljava - provjeravamo ga posredstvom materijalnih dokaza: arheološke građe, djelima arhitekture, itd. Jednom riječju, cjelokupnom kulturnom baštinom koja je nastala u predmetnom vremenu, koja je najpouzdaniji metod provjere jednog pisanog izvora.

Međutim, istraživanjem djela *Popa Dukljanina* na ovakav način nije se bavila do danas nijedna relevantna institucija, pa ni pojedinac. Kao slobodni istraživač, ovom problemu sam posvetio cijeli radni vijek, pa ću ovdje skrenuti pažnju na ono što je posebno zanimljivo sa aspekta sadržaja njegovog teksta. Dakle, *Pop Dukljanin* nas je obavijestio o svim ključnim procesima koji su se dešavali tokom ranog i visokog srednjeg vijeka: o prodiranju barbarogene slovenske populacije, o posljedicama tog prodiranja i to u svim bitnim elementima (destrukciji i devastaciji), o načinu preživljavanja starosjedilačke populacije u novonastaloj situaciji, o uspostavljanju etničke koegzistencije kao preduslova za sprovođenje hristijanizacije novoprispjele populacije, o hristijanizaciji, o obnovi crkvene strukture, pa i o formiranju prvih državnih formacija. Obavještava nas, u stvari, o svim ključnim procesima za razvoj društva u tom periodu, kao i o tome koja populacija, starosjedilačka ili novoprispjela, koju

ulogu ispunjava u novoformiranom društvu. Svi navedeni procesi su naučno provjerljivi, jer su ostavili jasan trag u kulturnoj baštini na prostoru kojim se *Pop Dukljanin* bavio.

Da je kojim slučajem Bošković, kao član arheološke ekipe, uvažio sadržaj teksta *Popa Dukljanina* koji se tiče njegovih tvrdnji (bez obzira na sve dosadašnje kritike ovoga djela, kako onih koji su mu naklonjeni, tako i onih koji ga opovrgavaju), te da je arheološkim metodama provjerio taj sadržaj, svakako bi se u svom sagledavanju kulturne stratigrafije crnogorskih prostora priklonio mišljenju svog kolege Kovačevića. Drugim riječima, Boškovićevo viđenje kulturne stratigrafije crnogorskih prostora, dovodi nas do suštine problema. To znači da su nacionalne historije južnoslovenskih naroda, koje se služe jednim policentričnim jezikom, nekada zvanim „srpsko-hrvatski“, u velikom dijelu svojevrсни konstrukti nastajali na selektivnoj percepciji minule realnosti. Jedan od ciljeva ovakvog pristupa jeste, da se pokaže da su navedene nacije u kontinuitetu izrastale iz istoimenih etničkih formacija. Kao posljedica ovakvog pristupa jeste atribuiranje predmetnih kulturnih slojeva etničkim nazivom. Već sama činjenica da se nastanak i homogenizacija recentnih YU-nacija u XIX stoljeću, pa i danas, primarno oslanjaju na religijskom diverzitetu istojezične južnoslovenske populacije, te da je u nauci pitanje naziva „Srbi“ i „Hrvati“ izvorno etnonimi, ili pak socionimi, još uvijek sporno dovoljno ukazuje na problematičnost ovakvog pristupa.

Navešćemo nekoliko pojedinačnih primjera, inače već davno uhodanog trenda u sagledavanju naše minule realnosti i njene bogate baštine.

Vrlo iscrpna studija dr Lovorke Čoralić na 250 strana, svojim naslovom „Barani u Mlecima“ i podnaslovom koji precizira problematiku „Povijest jedne hrvatske iseljeničke zajednice“ sama po sebi dovoljno govori. U uvodu, Čoralić iznosi sljedeće: „Proučavajući obilje raznovrsne građe iz mletačkih pismohrana i knjižnica neprijeporno važna sastavnica u sklopu tih istraživanja bile su hrvatske migracije u Mletke te povijest

pojedinih hrvatskih zavičajnih skupina u gradu na lagunama. Prevažno mjesto među njima neprijeporno imaju hrvatske iseljeničke skupine zavičajem s područja od Boke kotorske do grada Bara“. Osnovna tema studije su zapravo, migracije Barana u Veneciju nakon njegovog pada pod osmansku vlast 1571. godine. Ovaj primjer istaknutog naučnog radnika nije potrebno posebno komentarisati iz prostog razloga, što kroz dokumenta koja je autorka koristila, kao i svu ostalu istorijsku pisanu građu, etnonim Hrvat niti postoji, niti je ikada zaživio na navedenom prostoru. Autorka, vjerovatno, služeći se logikom koja je danas aktuelna u diferencijaciji nacionalnih južnoslovenskih grupacija, na osnovu njihove vjerske pripadnosti, ondašnje stanovnike grada Bara svrstava u hrvatski etnički korpus. Možda bi se ovaj primjer mogao uzeti samo kao izlet nacionalnog zanosa priznate hrvatske naučne radnice. Međutim, ako znamo da, recimo, po istom principu predstavnik Hrvatske građanske inicijative u crnogorskom parlamentu, doduše u irelevantnom kontekstu, saopšti da 60% kulturne baštine pod zaštitom u Crnoj Gori stoji iza hrvatskog nacionalnog imena, onda to može postati vrlo ozbiljan problem. U sredinama sa formiranom sviješću o vlastitom kulturnom identitetu ovakav ispad bio bi zapažen eventualno kao problem ličnog obrazovanja. Međutim, u našoj sredini različite intelektualne elite (pogotovo političke), koje ne uočavaju distinkciju između pojmova - etnikum, narod i nacija - zapravo produkuju različite nenaučne stereotipe o kulturnoj i etničkoj pripadnosti, koji ipak često nalaze svoj put ka institucionalnom utemeljenju.

Kada se bavimo istorijom južnih Slovena, pogotovo onih koji se danas služe nekada zvanim srpsko-hrvatskim jezikom, navedenu distinkciju je nužno imati u vidu. Religiju, kao najznačajniji diobeni faktor južnoslovenske populacije na recentne nacionalne grupacije, ne možemo koristiti kao znak prepoznavanja određenih etničkih ili narodnih grupacija sve do XIX stoljeća. Kada bi smo navedenu „retroaktivnu metodu“

prepoznavanja etničke ili narodne pripadnosti upotrijebili na primjeru iz bliskog vremena i sa istog prostora kojim se bavi Čoralić u navedenoj studiji, recimo na članove dinastičke porodice Crnojević, onda bi došli do zaključka, da su dva sina Ivana Crnojevića, Đurđe i Staniša, koji su djeca jedne majke i jednog oca, zbog religija koje su poštovali, bili pripadnici dva različita naroda, što je zaista apsurd. Navedeni primjer, nažalost, nije sporadična pojava i ovdje ga iznosimo kao ilustrativni pokazatelj granica do kojih je nauka spremna da podilazi ambicijama političkih elita.

Kao još jedan primjer, koji se doduše realizuje na drugačiji način, ali ipak svjedoči o istom trendu, navešćemo knjigu dr Milke Čanak-Medić, konzervatorke koja je radila na konzervaciji, restauraciji i rekonstrukciji skoro svih značajnih objekata oštećenih u razornom zemljotresu 1979. godine u Kotoru. U njenoj knjizi već u naslovu „Spomenici srpske arhitekture srednjega veka“ kao i podnaslovu kojim se dalje precizira problematika - „Arhitektura Nemanjinog doba II“ tretiraju se „kategorije prema vrijednosti“ obično sa vrha ljestvice. Naime, pripadnošću kulturne tekovine jednom sistemu vrijednosti u okviru jednog etnika, na prostoru jedne države, u vremenu vladavine istog vladara, sugeriše se pripadnost kategoriji po vrijednosti sa usko usmjerenom problematikom. Međutim, ako obratimo pažnju da su među deset obrađenih crkava u navedenoj knjizi i crkve sv. Marija Koleđata, sv. Luka, sv. Martin – sv. Ana, sve tri kotorske, te sv. Marija na ostrvu Mljetu, koje se suštinski razlikuju i svojom stilskom pripadnošću jasno izdvajaju od ostalih, shvatićemo da su naslov i podnaslov, sa visokog stručnog aspekta (do kojeg inače autorka drži), kao „kategorije prema vrijednosti“ sasvim irelevantni. Autorkina formulacija iz uvoda: „Zbog izbora crkava za drugi deo knjige (predmetna knjiga) neophodno je podvući da se pod pojmom srpska arhitektura srednjega veka ne misli na neku stilsku celinu, već na građevine nastale u okviru srpske srednjevjekovne države, ili izvan nje ako su

im ktitori bili srpskog porekla“, na prvi pogled stvara utisak, da je zapravo tražila mogući način da objedini po svemu za struku heterogene primjere sakralne arhitekture. Međutim, kada znamo da je, baveći se navedenom materijom, u nekim segmentima primjenjivala najsavremenije metode struke, s jedne strane, kao i trendove koji se oslanjaju na Boškovićevo viđenje kulturne stratigrafije, onda je evidentno da je ovakav autorkin pristup proizašao iz pristupa koji je iskazan u uvodu ovoga teksta.

Jednu od kompleksnijih naučnoistraživačkih stranputica predstavlja Gradina u Martinićima. Gradini će na ovom mjestu biti posvećeno nešto više pažnje, jer sam se kao slobodni istraživač bavio njenim proučavanjem i identifikacijom grada na tom značajnom lokalitetu. Rezultati istraživanja do kojih sam jednoznačno dospio analizom ostataka cjelokupnog gradskog areala, prije svega ostataka katedralne crkve, te njihova sprega sa postojećim pisanim izvorima, nedvosmisleno ukazuju da je posrijedi hram dioklitijske episkopije/arhiepi-skopije, a time i istoimeni grad Dioklija. Naravno, misli se na ranosrednjevjekovni grad koji je nastavljač crkvenih institucija, kao i ostataka života istoimenog antičkog municipijuma. Međutim, sada već na drugom, za opstanak bezbjednijem mjestu jer, kako to pokazuje arheološka slika ukupnog ambijenta, u okolnostima *Velikih seoba* nakon pada *limes romanorum*-a i iščeznuća *pax romana*-e, dolazi do promjene cjelokupne istorijske topografije, upravo onako kako nas o tome obavještava naš predak, *Barski prezbiter*.

U vremenu između 1972. i 1989. godine na ovom lokalitetu je prof. Vojislav Korać realizovao frontalna arheološka iskopavanja. U vremenskom rasponu od skoro tri decenije objavio je tri teksta o Gradini u Martinićima, iz kojih se pored fotopriloga, crteža, te deskripcije cjelokupnog lokaliteta, mogu pratiti ne samo rezultati istraživanja, već i ono što je posebno zanimljivo - proces sazrijevanja rezultata istraživanja, njegova dinamika i pravci.

U prvom tekstu, koji je na francuskom jeziku publikovan u formi izvještaja (Balkanoslavica, 7, ed. Arheologia Jugoslavica, Prilep, 1978, str. 39-47), autor iznosi dvije za nas važne rečenice, u kojima daje samo preliminarnu identifikaciju grada na Gradini i crkve u njemu. U slobodnom prijevodu jedna bi glasila ovako: *Nije teško da se donese zaključak da se radi o našoj Lontodokli*. A druga, u kojoj karakteriše crkvu: *...sama bazilika nam pruža dokaze da je zdanje u X i XI stoljeću bila veliki crkveni centar*.

U svom opširnijem drugom tekstu koji je publikovan u *Zborniku radova Vizantološkog instituta* (XXXVI, 1997, Beograd), pored okvirne deskripcije ostataka arhitektonskih objekata i ukazivanja na moguće analogije, autor i dalje stoji na stanovištu da se radi o gradu Lontodokli koji među tri naseljena grada u sklaviniji Diokliji pominje Konstantin Porfirogenit u svom djelu „De administrando imperio“. Ovu identifikaciju Korać koristi za utvrđivanje vremena nastanka grada u Martinićima, pa kaže: „Vreme nastanka je neposredno povezano sa identifikacijom grada, njegovog imena“. Ništa manje zanimljive su i sljedeće konstatacije vezane ne samo za nastanak već i za njegovo trajanje: „Značenje i vrednost otkrića u Martinićima je u tome što je grad zasnovan u srednjem veku, približno u vremenu takozvane makedonske obnove, na zemljištu na kome nije bilo nikakvih građevina, i što u toku njegovog trajanja približno do kraja XII veka nisu na prvobitnim građevinama podizane nove. To je grad na kojem ne postoje dva arheološka sloja“.

Iz navedenih rečenica, čiji sadržaj je ključan za identifikaciju grada, vrijeme njegovog nastanka i trajanja, možemo zaključiti da autor misli na „makedonsku renesansu“ druge polovine IX i X stoljeća, te da je grad, kako kaže, „u nizu naseljenih srpskih gradova“ na osnovu čega bi ga, vjerovatno zbog vremena nastanka, trebali podrazumijevati kao tekovinu slovenske provenijencije. Ako tome dodamo i autorov iskaz da je na arealu grada prepoznatljiv samo jedan kulturni sloj

nastao u vrijeme „makedonske obnove“, onda se njegovi stavovi sasvim uklapaju u Boškovićevo vidjenje kulturne stratigrafije, ali i protivurjeđe Kovačevićevom viđenju stvari. Time se otvaraju mnoga kontroverzna pitanja, koja ćemo na ovom mjestu ukratko pojasniti, u skladu sa formom ovog rada¹. Dakle, ovim je na drugačiji način saopšteno da je grad nastao kao tekovina kulture koja je u diskontinuitetu sa antičkom tradicijom tla na kojem je sagrađen.

Iako nije decidno saopšteno da se to desilo u okviru „makedonske obnove“ ili pod njenim uticajem, već samo u njeno vrijeme, naslov Koraćevog drugog teksta, „Martinići, srednjovekovna transpozicija antičkog grada“, nas upućuje na to da je, ipak, mislio da je grad nastao pod uticajem ili u okviru „makedonske obnove“. U suprotnom, kako inače objasniti „transpoziciju“ antičkih tekovina na tle koje je po Koraću bez tradicije (starijeg kulturnog sloja) koja bi prethodila nastanku tog grada na Gradini. Put ka rješenju ovog problema nas zapravo dovodi do fundamentalnog pitanja o koje se još uvijek spotiče oficijelna naučna misao. Radi se o prepoznavanju kulturnog identiteta našeg obalskog dubljeg zaleđa – prostora skadarskog basena, te pitanja da li se kulturni razvoj tog prostora tokom ranog srednjeg vijeka odvijao kao kultura kontinuiteta u odnosu na antičku tradiciju, kao što je to slučaj primorja ili, pak, diskontinuiteta kako se to dešavalo sjevernije, nad recentnim granicama Crne Gore. Način na koji Korać pokušava da pronađe rješenje, kako ćemo vidjeti u njegovom trećem tekstu, samo je primjer inače masovnog „naučnog trenda“, koji je zapravo jedna od ključnih naučnih stranputica, o čemu će biti više riječi u nastavku ovog rada.

U svom trećem tekstu, autor otvara mnoštvo pitanja na koja ujedno donosi značajan broj zaključaka i odgovora. Nažalost, tokom iskopavanja nije formirana propisna dokumentacija, tako da 149 objavljenih fotografija i ilustracija

¹ Detaljniji istraživački postupak, kao i njegove rezultate sam publikovao u radu pod naslovom „Martinička Gradina civita dioklitiana“.

u istoj knjizi, obzirom na žalosno stanje u kojem se zbog zapuštenosti nakon iskopavanja nalazi lokalitet na Gradini, danas predstavljaju jedini dokument stanja lokaliteta tokom iskopavanja. U zaključku svoga teksta, Korać dosljedan već navedenoj identifikaciji grada u Martinićima, precizira: „Sadržaj grada u Martinićima odgovara obeležju koje koristi Konstantin Porfirogenit, u nizu je naseljenih srpskih gradova“. Ova Koraćeva kvalifikacija kojom pripisuje grad srpskoj etničkoj grupaciji nije utemeljena na činjenicama. Naime Porfirogenit za grad Lontodoklu kaže da pripada Diokličanima, čije porijeklo nije pominjao, za razliku od ostalih „etni Slavinika“ kojima se u svom djelu bavio, koji su po njemu svi porijeklom ili Bijeli Srbi ili Bijeli Hrvati, kako ćemo se u nastavku teksta ovlaš dotaći, ne slučajno. Međutim, nekoliko rečenica dalje, takođe u zaključku na mjestu gdje govori o prestanku života u ovom gradu, oslovljava ga sa više naziva, što je zaista indikativno, pa kaže: „Pravi razlozi što život u gradu Dokleji, Diokleji (Lontodokli), rano prestaje, sociološke je prirode.“ Uz naziv Lontodokla, nazive Dokleja i Dioklija za grad na Gradini, Korać prvi put koristi na navedenom mjestu, što je izuzetno važno, iako pritom ne iznosi ama baš nikakve dokaze ili naučno prihvatljive argumente za tako veliko otkriće. Kako ćemo nadalje vidjeti, na osnovu rezultata mojih istraživanja, po svemu sudeći je po srijedi grad koji je održao kulturni i religijski kontinuitet. U njemu se u ranom i visokom srednjem vijeku nalazila Dioklitijska episkopija/arhiepiskopija, na osnovu čega se da zaključiti da se i grad tako nazivao, što posredno podržavaju i pisani izvori. Tek nakon ove nesporne spoznaje, do koje Korać nije dospio tokom svojih istraživanja, a na koju upućuje cjelokupna arheološka i pisana građa, shodno nedostatnosti informacija kojima nauka zasad raspolaze po pitanju identifikacije grada Lontodokle, ostaje nam samo mogućnost hipotetičkih spekulacija da li možemo naziv Lontodokla povezati sa ostacima grada na predmetnom lokalitetu i prihvatiti taj naziv kao jednu od više varijanti

izvornog naziva Dioklija/Duklja. Za sada, nam nije poznato da li je i do koje mjere deformisan adaptacijom, obzirom da ga je u takvom obliku saopštio pisac koji pripada grčkom jezičkom prostoru, a koji je najveći dio naziva koje pominje u svom djelu takođe modifikovao.

Identifikaciju grada na Gradini sa nazivom Lontodokla, prihvatili su doduše i istaknuti predstavnici starije generacije istraživača, kao što su Pavle Mijović, Đurđe Bošković i drugi, ali niko ni od njih nije dao bilo kakve naučno valjane dokaze za takvo mišljenje. Sve su to samo proizvoljno iskazane procjene od strane visokih naučnih autoriteta.

Dakle, nakon što je vrijeme nastanka ovog, po Koraćevom mišljenju srpskog grada povezao sa imenom Lontodokla čiji nastanak sagledava u vrijeme „makedonske obnove“ i to na „čistom prostoru“, autor, kako ćemo nadalje vidjeti „transpoziciju antičke koncepcije grada“ u Martinićima objašnjava posredstvom importovanja tekovina sa raznih udaljenih prostora. Upravo na ovom mjestu nužno je upozoriti da je posrijedi najozbiljnija „stranputica“, koja se kao masovni trend primjenjuje pri definisanju kulturnog identiteta prostora Crne Gore, a to je sveopšte ignorisanje autohtonog kulturotvornog bića, čime se njegovim kulturnim produktima uzima ili odriče generička snaga koja je, uzgred budi rečeno, kao malo gdje na južnoslovenskim prostorima tako prepoznatljiva. Tekovine koje se ne mogu mimoći, poput onih koje su iskazane u Boškovićevoj stratifikaciji, kako smo vidjeli, otuđuju se svrstavanjem u kategorije naslovljene etničkim predznakom etnikuma čiji su matični kulturni prostori, sa donekle drugačijim sistemima vrijednosti, mimo prostora Crne Gore. Tako je po Koraću, cjelokupna arhitektonska ostavština na Gradini nastala pod uticajem izuzetno udaljenih uzora. Koncepcija fortifikacionog sistema grada nastala je, prema njemu, po uzoru na fortifikacioni sistem maloazijskog grada Nikeje, a arhitektonska koncepcija crkve i njenog oltarskog inventara sa cjelokupnim ukrasnim repertoarom,

dospjeli su na Gradinu iz Rima, i to posredstvom Kotora. Ovakve analogije ne samo da nemaju naučnog utemeljenja, već su i sasvim neumjesne, jer prvi obnoviteljski kulturni sloj (u struci nazvan predromanički), po svom karakteru barbarogen, u Italiji je nastajao samo na prostoru Lombardije i manjeg dijela Apeninskog poluostrva. Baš tamo gdje je dominirala barbarska Langobardska populacija i, što je od presudnog značaja, među njima je opstala u kritičnoj masi i starosjedilačka populacija koja je zapravo bila prenosilac zatamljene antičke tradicije i raspirila je kroz predromaničku obnovu. Ne slučajno u Italiji nauka ovaj kulturni sloj prepoznaje pod nazivom „langobardski“. Rim i Carigrad, najznačajnija žarišta kulturnog kontinuiteta, bez većih destrukcija su prebrodili vremena seoba u kojima su se dešavala najveća uništavanja. Zato su bili i lišeni obnoviteljskih potreba, pogotovo onih barbarogenog karaktera. Ali je zato Dalmacija (misli se na onu organsku, a to je ona Dalmacija čije granice opisuje Barski prezbiter) zahvaćena obnoviteljskim talasom u predromaničko doba. To se desilo pola vijeka kasnije, iz istih razloga kao i u Lombardiji. U našem slučaju, umjesto Langobarda, uz starosjedioce u Dalmaciji su bili Sloveni, a na prostoru tek osnovanih sklavinija je, zahvaljujući prisustvu starosjedilačke populacije, započeta masovna obnova, istovremeno sa karolinško-otonskom u Zapadnoj Evropi i makedonskom u istočnim djelovima vizantijskog Balkana. Predromanički kulturni sloj na Gradini je zapravo svjedok lokalnih obnoviteljskih tendencija, a ne uticaja iz udaljene Makedonije kako se može pretpostaviti iz Koraćevog iskaza. U Makedoniji u tom vremenu nije bio, a niti se mogao dogoditi predromanički talas obnove jer se ona dešavala samo pod okriljem latinskog kulturnog svijeta. Makedonska renesansa, pokrenuta nakon ikonoboračke krize, za svoju obnovu crpi inspiraciju sa vlastitog, prije nekoliko stoljeća rehelenizovanog tla. Najvažnije u svemu je to da je u odnosu na ostale pomenute obnove, pa i onu u Dalmaciji, makedonska bila lišena bilo kakvih barbarogenih primjesa.

O predromaničkoj obnovi na prostoru Dalmacije koja je, podstrekavana spoljnim uticajima, crpila energiju iz davno degradiranih ali ipak postojećih tekovina latinskog svijeta sa vlastitog tla, uz cjelokupnu predromaničku baštinu, vjerno nas obavještava *Barski prezbiter*, precizirajući čak i ko je nosilac te obnove: „Zatim je kralj Svetopelek naredio hrišćanima koji se služahu latinskim jezikom da se povrate u svoja mjesta i da ponovo podignu gradove i sela koja su nekada od pagana bila porušena“. Iskazana rečenica je slika i prilika arheološke mape prostora cjelokupne Dalmacije IX stoljeća. Nepobitne činjenice koje čitamo iz arheoloških nalaza i navedeni pisani izvor moraju biti osnov svakom istraživaču koji se bavi proučavanjem i interpretacijom kako cjelokupne predromaničke Dalmacije, tako i ostataka na lokalitetu Gradina u Martinićima. „Makedonska obnova“ u ovom smislu ne znači nam apsolutno ništa.

Posredstvom rezultata analize pomenute arheološke i pisane građe i njihovim stavljanjem u funkciju svjedoka naše prošlosti, najneposrednije zadiremo u etnogenezu južnoslovenskih populacija. Izvedeni zaključci su evidentno u koliziji sa Boškovićevom i Koraćevom interpretacijom iste građe. Kako ćemo nadalje vidjeti, ovakav pristup praktikuje najveći dio oficijelne srpske i hrvatske istoriografije, ali i crnogorske, što je potpuno neshvatljivo. Po svoj prilici, *Barski prezbiter* je u mnogo čemu nemio svjedok, zbog čega ga istraživači, u rješavanju arheoloških problema, iz različitih razloga zaobilaze. Neki iz neznanja, a neki s očiglednom namjerom. U tom smislu, ni prvi, kao ni drugi nijesu pokušali provjeriti vjerodostojnost njegovih iskaza primjenom arheoloških metoda.

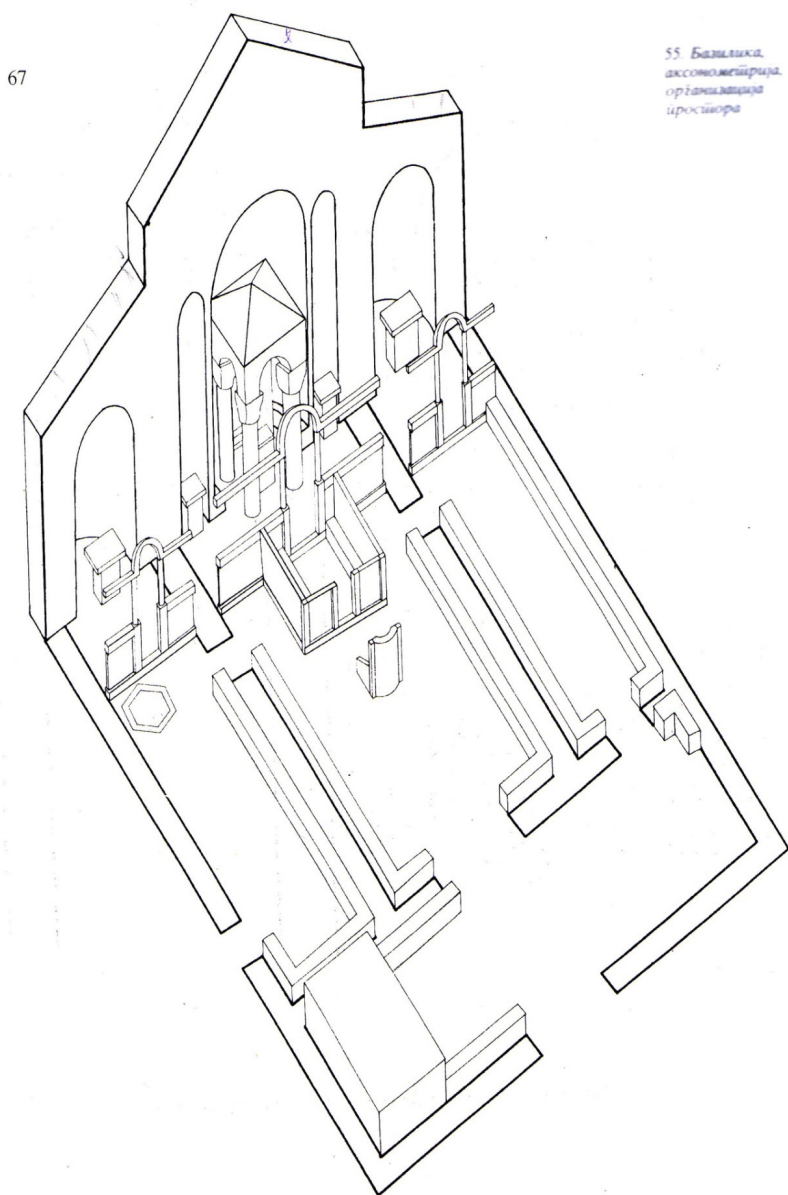
Istražujući crkvu u Martinićima i tražeći za nju analogiju na isuviše udaljenim prostorima, Korać nije uočio da su joj, prema svim stručno relevantnim parametrima, slične sestrinske episkopske crkve sa istog kulturnog i jurisdikcijskog areala. To su, zapravo, najstarije katedralne crkve gradova

Kotora i Dubrovnika. Ovi episkopski gradovi su, kao i Gradina, nastali u istim istorijskim okolnostima, prouzrokovanim *Velikim seobama*. Da je kojim slučajem Korać uočio navedenu analogiju, onda bi vrijeme nastanka Gradine morao povezati sa vremenom nastanka Kotora i Dubrovnika i mnogih drugih gradova duž cijele Dalmacije, ubrajajući tu i Crnu Goru. Time bi za sagledavanje poleogeneze naseobinske aglomeracije na Gradini nužno morao odbaciti ideju o njenoj atribuciji navedenim etničkim predznakom. Tvrdnja o egzistenciji samo jednog kulturnog sloja na Gradini, ukoliko nije inspirisana pristupom koji smo pomenuli u uvodu, predstavlja elementarni propust. Naime, sve relevantne stručne vrijednosti do kojih se dolazi prilikom istraživanja sakralnog objekta, jednoznačno ukazuju da je crkva nastala znatno ranije. Tu mislimo na izbor mjesta za gradnju, liturgički aspekt koji je u konkretnom slučaju izuzetno važan, rezultate analiza stilske i tipološke pripadnosti, primjenu konstrukcijskih rješenja i građevinskog opusa, itd. Sve ovo pomenutu crkvu vezuje za vrijeme nastanka naseobinskih aglomeracija u okolnostima *Velikih seoba*. Tek u IX, pa možda i tokom X stoljeća, svakako u dva navrata, katedrala u Martinićima je obnovljena izgradnjom tri oltarska inventara koji nose jasan stilski pečat vremena u kojem su nastali. Cjelokupan navedeni inventar ukrašen je predromaničkom dekorativnom plastikom.

Čak i kada bi se, kojim slučajem, zanemarili rezultati svih navedenih analiza, Korać je morao uočiti ono što je sam iskopao, a to je sadržaj inventara sjevernog broda, koji jasno i nedvosmisleno ukazuje da je ovaj brod u različitim vremenima ispunjavao dvije različite funkcije. Samo na osnovu toga je imao indicije o egzistenciji dva kulturna sloja, jer u vrijeme nastanka crkve, njen sjeverni brod je imao funkciju baptisterijuma o čemu svjedoči piscina koju je Korać pronašao.

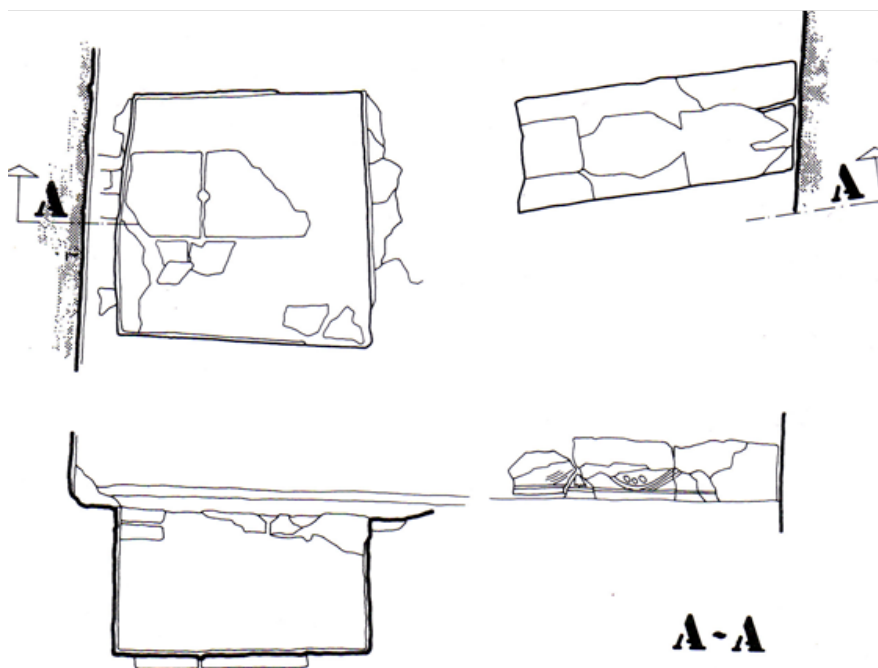
Piscina baptisterijuma katedralne crkve u Martinićima

Na skici rekonstrukcije bazilike, bez ikakvog opravdanja, autor piscini mijenja formu i situira je ispred oltarske pregrade.

Drugi pak, kulturni sloj reprezentuje oltar iz predromaničkog doba sa oltarskom pregradom postavljenom preko piscine nakon njenog zatrpavanja, čime je onemogućeno njeno funkcionisanje. To znači da je sjeverni brod umjesto baptisterijuma, shodno arhitektonskoj koncepciji hrama i novounesenom inventaru, postao zasebna kapelica o čemu nedvosmisleno svjedoči navedeni oltarski inventar. Nije isključena mogućnost da se upravo ta prostorija i dalje koristila za obred krštenja, ali sada već kropljenjem, a ne simboličnim uranjanjem.

Zatrpavanje piscine i ugradnja oltarskog inventara u istom prostoru, nedvosmisleno potvrđuju postojanje dva kulturna sloja u martiničkoj episkopskoj crkvi: mlađi predromanički i stariji kojemu je pripadala piscina, sagrađena vjerovatno u vrijeme izgradnje hrama.

59. Основа и изглед олтарске преграде северног брода са основом и пресеком писцине

Skica nalaza na kojoj se vidi da je oltarska pregrada preklapala piscinu

Sve rečeno u vezi baptisterijuma, ima svoju analogiju u najstarijoj Kotorskoj katedrali, dok je u Dubrovačkoj katedrali baptisterijum bio zaseban objekat. No, Korać navedeni problem rješava na volšeban način, tako što funkcionisanje piscine i kapele u sjevernom brodu vidi istovremeno, bez obzira što je ovakvo mišljenje u koliziji sa arheološkom stvarnošću do koje je sam dospio, a što je u svojem posljednjem tekstu detaljno dokumentovao skicama i foto priložima. I u ovom slučaju, kao i prilikom identifikacije samog grada, slutnja istraživača nadjačala je realnost do koje je dospio arheološkim iskopavanjem. O tome najbolje svjedoče skice 48 i 55, gdje autor, dosljedno svom mišljenju o jednom kulturnom sloju, na neobjašnjiv način piscini mjenja oblik i situira je ispred oltarske pregrade.

U okviru istraživačkih aktivnosti lokaliteta na Gradini, u traganju za rješenjima naučnih enigmi koje otvara ovaj od cjeloevropskog značaja izuzetno važan arheološki lokalitet, Korać je apsolvirao i studentski boravak u Damberton Ouk-su, Byzantine Studies (Harvard University). Međutim, čini se da i ovakvo preguće nije garant uspješnom ishodu istraživačkog rada. Sasvim je sigurno da ni u jednoj biblioteci, pa ni harvardskoj, nećemo pronaći podatke koji bi nas doveli do rješenju značajnih pitanja koja je nametnulo konkretno istraživanje. Stoga treba tražiti isključivo i jedino u „podzemnom arhivu“ čija je vrata autor svojim arheološkim iskopavanjima upravo otvorio. Potrebni podaci su pohranjeni samo na lokalitetu Gradine u Martinićima i njenom kulturnom okruženju. Pažljivim posmatranjem, recimo najbliže okoline, između ostalog, uočila bi se činjenica da graditeljima bedema na Gradini nije bilo potrebno tražiti uzore u tako nam dalekoj maloazijskoj Nikeji. Sa tog mjesta, pukim posmatranjem, uočićemo još dva slična primjera. Ranosrednjovjekovni bedemi Obluna i Dinoške Đuteze, po svim relevantnim stručnim parametrima, izgledaju kao da ih je radila ista ruka kao i

Gradinu. I ovi bedemi, kao i oni u Martinićima, sagrađeni su na mjestima na kojima je postojao stariji kulturni sloj. Sve zajedno, arhitektonska koncepcija martinićke katedralne crkve i arhitektonska rješenja fortifikacionih sistema triju navedenih gradova i njihovih crkava su tekovine antičke tradicije ovdašnjih prostora na samom izdisaju. Drugim riječima, njena transformacija u drugačije, po svemu znatno siromašnije vrijednosti, je karakteristična za novu epohu, koju zovemo „rani srednji vijek“.

I o ovoj, za antički svijet najvećoj traumi, te o poleogenezi naseobinskih aglomeracija koje su njome pokrenute, kao i mjesta i način na kojima su nastajale, ponovo nas obavještava *Barski prezbiter*, konkretnim riječima: „...hrišćani, vidjeći da su izloženi velikoj nevolji i progonstvu, okupiše se počеше na vrhovima brda i zaštićenim mjestima podizati, kako mogahu, utvrđenja i kuće, kako bi na taj način, dok božjom pomoću ne budu oslobođeni, bili izvan njihovog dometa“. U ovom prvorazrednom istorijskom izvoru uhvaćena je jedinstvena, sasvim tačna i fascinantna deskripcija istorijskog procesa koji je promijenio svijet evropske kulture. Njegov zapis o nestanku antičkog svijeta i rađanju novog svijeta ranog srednjeg vijeka, treba još jednom naglasiti, slika su arheološke mape Dalmacije, prostora od Vinodola pa sve do Ulcinja i Skadra ili, simbolički rečeno, od Krčke do Dukljanske Krajine, kojim se bavio *Barski prezbiter*. U ovom procesu na razmeđu dviju epoha, pored ostalih, nastali su naši gradovi u primorju Kotor i Bar, a u kontinentalnom dijelu Svač, Đuteza u Dinoši, Oblun nad Malim Blatom i Gradina u Martinićima, svi na starijim kulturnim slojevima.

Kada podvrgnemo stručnim analizama jedan građevinski sakralni objekat iz antičkog svijeta, recimo trobrodnu baziliku iz Doklee ili Zlatice, a zatim i iz ranog srednjeg vijeka, recimo baziliku iz Martinića, Kotora ili Dubrovnika, i uporedimo dobijene rezultate, na njihovim razlikama se zorno uočava i ra-

zumije ono šta je prezbiter htio reći formulacijom „podizahu, kako mogahu“. Sve diskrepance između pomenutih epoha, s jedne, i uzajamne veze, s druge strane, objašnjene su navedenom formulacijom, bilo neposredno ili posredno. Dragocjenost dokumentarnog značaja ove naizgled nevažne formulacije, mogao je sagledati i prof. Korać u Martinićima. Međutim, kao remetilački faktor na tom putu ispriječilo mu se stereotipno i nenaučno etničko atribuiranje. Na navedenim lokalitetima, sticajem specifičnih istorijskih okolnosti, kao malo gdje drugdje, može se pratiti dodir srednjeg vijeka sa kulturom antičkog svijeta u preživljavanju, tj. kulturni kontinuitet, kao i proces rađanja prvog kulturnog sloja zapadnoevropske kulture i to na tlu vizantijskog carstva. Dalmacija je, kako je već rečeno, zapravo jedini njen dio koji je kulturno pripadao latinsko-zapadnoj tradiciji toga doba.

Donošenje paušalnih procjena i traganje za udaljenim analogijama za potrebe razumijevanja i interpretiranja crnogorskih spomenika kulture nije metod koji je koristio samo Korać. Naime, neuočavanje generičke snage tla i neprepoznavanje produkcije njenih kulturnih vrijednosti, kako ćemo nadalje vidjeti, opšti je trend koji nažalost već kao pravilo koriste i domicilni istraživači. Pri pozicioniranju kulturnog identiteta tla na kulturnoj mapi širih prostora i pri determinaciji kulturnih tekovina nastalih tokom ranog i razvijenog srednjeg vijeka, pa nažalost i kasnije, najviši su dometi prepoznavanja spoljnjih uticaja, odnosno importovanih iskustava, po pravilu samo lapidarno iskazanih opštim geografskim odrednicama. U tom smislu, fraza „između istoka i zapada“, koja se najčešće koristi, sasvim je neumjesna i važi onoliko koliko i za bilo koji geografski ili kulturni prostor. Svaki je prostor između nekog istoka i nekog zapada. Stoga ćemo ponoviti da je u ranom i visokom srednjem vijeku kulturni prostor Crne Gore, na osnovu prebogate kulturne baštine iz tog perioda, u cjelosti bio sastavni dio latinske kulturne sfere, baš onako kako to

proishodi iz stratifikacije koju je naveo Kovačević. Kao takav pripadao je najistočnijem dometu zapadnog kulturnog svijeta.

Tek tokom poznog srednjeg vijeka, počev od kraja XII ili početkom XIII stoljeća, ono što uobičajeno nazivamo istočnim kulturnim tekovinama, sada već u formi tek nastajajuće tzv. narodne kulture, dolaziće i to ne sa istoka, već sa sjevera sa političkom ekspanzijom susjedne slovenske države. I dok još uvijek naša naučna misao navedene kulturne tekovine ranog i razvijenog srednjeg vijeka, koje se nalaze na kontinentalnom dijelu Crne Gore (baština preddukljanskog i dukljanskog perioda), doživljava kao „arheološku *tabula rasa-u*“, u susjedstvu kulturne slojeve navedenih epoha već odavno prepoznaju kao etničke kulturne tekovine srpskog ili hrvatskog etnikuma, bez obzira što takva viđenja nemaju naučnog utemeljenja, već suprotno, nauci samo štete. Kao „kategorije prema vrijednosti“, onakve kakve ih recentna naučna misao upotrebljava, pridjevi „srpski“ i „hrvatski“, u pogledu sagledavanja ključnih istorijskih procesa koji su participirali na formiranju kulturnog identiteta ovdašnjih pa i širih južnoslovenskih prostora su sasvim irelevantni, što ipak nije slučaj sa pridjevom „slovenski“. Najvjerovatnije da će tek nekim budućim generacijama sa manje nacionalne pristrasnosti pripasti udio da rješavaju enigmu koju nam je ostavio Porfirogenit po pitanju izvornog značenja etnonima Srbi i Hrvati u vrijeme nastanka njegovog djela „De administrando imperio“.

Ako u obzir uzmemo činjenicu da su navedeni primjeri viđenja naše istorijske stvarnosti djela istaknutih nedomicilnih istraživača nastala u periodu kada Crna Gora nije imala svrsishodno oformljene stručne i naučne institucije, onda je sasvim jasno da je to moralo ostaviti duboke tragove u našoj naučnoj misli. Stoga se danas nameće neizbježno pitanje: da li su i dalje aktuelni predmetni naučni trendovi, te kako istorijsku stvarnost ovih prostora vidi aktuelna crnogorska

akademska elita, danas kada je sve u našim rukama? Na ovo, kako se pokazuje veoma složeno pitanje, možda postoje konture valjanog odgovora, ako uzmemo u obzir neke od projekata koji su realizovani ili se još uvijek realizuju tokom proteklih deset godina. U tom smislu, uzećemo u razmatranje tri ključna projekta:

- projekat pod nazivom „Revalorizacija kulturne baštine Crne Gore“ koji je kao autorski projekat pokrenulo Ministarstvo kulture Crne Gore,
- projekat arheoloških istraživanja pod nazivom „Putevima kontinuiteta“ u realizaciji Narodnog muzeja Crne Gore, kao i
- reprintovana i dopunjena „Istorija Crne Gore“ u izdanju Istorijskog instituta Crne Gore.

Projekat „Valorizacija kulturne baštine“, nominovan od strane Ministarstva kulture kao autorski, samo potvrđuje ono što je već navedeno. Sam naziv projekta je u stručnom smislu veoma obavezujući. On podrazumijeva sprovođenje odgovarajućih postupaka i metoda istraživanja, od kojih je na prvom mjestu onaj koji J. Kovačević predlaže, a to je „kategorizacija prema vrijednosti“. Ministarstvo kulture, vjerovatno, uvidjevši da postojeće institucije nijesu dorasle realizaciji, ovaj veoma složeni zadatak povjerilo je jednom autoru. Umjesto neophodne revalorizacije, nažalost, odrađen je radni proces koji bi se prije mogao okvalifikovati kao revizija ili popis jednog dijela kulturne baštine. Naše stručne institucije, kako je ispravno ocijenjeno, zaista nijesu spremne da realizuju ovako složen zadatak, a Ministarstvo kulture još manje. Stoga je sredstva i energiju koji su uloženi u ovaj projekat, trebalo usmjeriti ka odgovarajućim institucijama ne bi li se kvalitativno uzdigle do potrebnog nivoa za realizaciju ovog složenog i prijeko potrebnog zadatka.

Sljedeći projekat, pod nazivom „Putevima kontinuiteta“, čija realizacija je još uvijek u toku, mogao bi donijeti nova rješenja za sve dosada iskazane dileme i pogrešna tumačenja, ne samo po pitanju kulturnog kontinuiteta, već i drugačijem sagledavanju kulturne stratigrafije našeg prostora. No, na osnovu neadekvatnog obrazloženja projekta, kao i izbora arheoloških lokaliteta na kojima se realizuju arheološka istraživanja, moglo bi se zaključiti da je radni naziv projekta shvaćen dosta široko. Sintagma „kulturni kontinuitet“ kojom je, kako smo vidjeli, bio zaokupljen i Bošković, umjesto da bude stručno obavezujući radni naziv, shvaćena je, nažalost, kao puka fraza. Ipak, u nizu odabranih lokaliteta na kojima će se u okviru ovog projekta obavljati arheološka iskopavanja, nalaze se i naseobinske aglomeracije zaleđa: Gradina u Martinićima, Đuteza iznad Dinoše, Oblun i Svač u kojima je život zamro još tokom srednjega vijeka. Ovi lokaliteti su za arheološka istraživanja i iščitavanje kulturnih slojeva pravi biseri jer su ostali nedirnuti. Još jedna povoljnost za njihovo proučavanje je činjenica što sa primorskim gradovima Kotorom i Barom imaju srodnu poleogenezu. Svi su u istim istorijskim okolnostima nastali na razmeđu kasne antike i ranoga srednjega vijeka na prostorima praistorijskih ili antičkim jezgara na kojima je u vremenu *Velikih seoba* život intenziviran ili započet iznova. Stoga se mogu proučavati i posredstvom komparativnih analiza što predstavlja još jednu značajno olakšavajuću okolnost.

U vezi s tim treba napomenuti da je Bošković svoje viđenje kulturne stratigrafije zasnivao isključivo na rezultatima koje je dobio proučavanjem primorskih gradova. Međutim, moramo upozoriti da su navedene naseobinske aglomeracije, već na osnovu rezultata stečenih analizom ostataka arhitekture koja je uočljiva i bez arheoloških intervencija, prvorazredni arheološki lokaliteti na kojima se može iščitati kontinuitet života na razmeđu epoha. Ostaje nam, dakle, da sa velikom

nadom sačekamo završetak navedenog projekta koji će, između ostalog, pokazati da li je naš stručni kadar na arheološkim iskopavanjima u neposrednom dodiru sa materijalnim ostacima naše prošlosti, spreman za njihovu valorizaciju u skladu sa metodama savremene nauke. I dalje, da li je spreman da uz pomoć postojeće sveobuhvatnije baze podataka reinterpretira našu kulturnu istoriju koja bi nadrasla dosadašnje naučno neodržive akademske spekulacije. O nasušnoj potrebi novog pristupa i tumačenja na savremenim naučnim osnovama, govore svi egzistencijalni razlozi našeg kulturnog identiteta. S druge, naučne strane, ukoliko nijesmo u mogućnosti da se na nov, naučno prihvatljiv način suočimo sa sopstvenom kulturnom baštinom, onda se postavlja principijelno pitanje – da li uopšte treba dalje sprovoditi arheološka iskopavanja? Ukoliko je odgovor pozitivan, zapitajmo se: u koju svrhu? Uzevši sve u obzir, kada je po srijedi srednji vijek, mišljenja smo da sa daljim arheološkim iskopavanjima nužno treba stati, jer zahvaljujući geomorfološkoj strukturi tla (saprani kraški prostor), na kojem je situiran najveći broj najznačajnijih spomenika kulture, djela arhitekture su u najvećem broju vidljiva i bez arheološkog djelovanja. Tek kada se kompletiraju istraživački podaci sa ovih spomenika (a to su čitavi gradovi), onda se može pristupiti arheološkim iskopavanjima kao dopunskim istraživanjima, uz prisustvo specijalizovanog kadra svih profila i primjenu najsavremenijih arheoloških metoda. Na taj način bi se dobili novi i potpuniji podaci o crnogorskoj istorijskoj i kulturnoj realnosti, koji bi poslužili ne samo recentnoj akademskoj eliti, već i stvaralačkom naučnoistraživačkom radu u cilju stvaranja novih znanja o kontinuitetu i bogatstvu vlastite istorijske baštine.

U vezi trećeg projekta, sa nivoa interesovanja ovog rada, nije potrebno ulaziti u dublju analizu reprintovanog i dopunjenog izdanja *Istorije Crne Gore*. Nije, čak, potrebno ni neko veliko znanje da se uoči činjenica kako je u ovom djelu

kulturna stratigrafija crnogorskih prostora prepoznata kao kod Đurđa Boškovića. Dovoljno je pogledati *Registar pojmova* i lako uočiti u kojem vremenu se pojavljuju atributi *srpski* i *crnogorski*. Primijetićemo da se crnogorski narod bez ikakvih „korijena“, takoreći ni iz čega pojavljuje na istorijsku scenu pred kraj XV stoljeća. Uvidom u tekstove navedene knjige, saznajemo da je crnogorski narod formiran iz paleosrpskog-srpskog etnikuma u određenim istorijskim procesima. Zbog ovakvog pristupa, prema kojem se crnogorski narod na volšeban način pojavljuje na istorijskoj sceni početkom novoga vijeka, njegovo potomstvo (recentni istoimeni nacion, kako to posredno kaže sam Đ. Bošković), on zapravo i nema vlastitu kulturnu baštinu stariju od XV stoljeća. To je bio razlog zbog kojeg je *Istorija Crne Gore* još 80-ih godina prošlog vijeka stavljena pod lupu kritike jednog dijela crnogorske akademske elite. Reprint izvornog izdanja od strane jedne specijalizovane crnogorske institucije, možda je opravdan sa stanovišta obilja podataka koji se u njoj pojavljuju, ali samo uz odgovarajuću naznaku zbog čega se jedno ovakvo djelo ponovo objavljuje. No, činjenice su neumoljive. Ovo izdanje Istorijskog instituta Crne Gore, još jednom pokazuje da još uvijek nismo prerasli vrijeme u kojem je formirano Boškovićevo mišljenje o kulturnoj stratigrafiji crnogorskih prostora, pa i interpretacije koja je na njoj sačinjena. Što više, obzirom na izostanak kritika povodom objavljivanja ovog reprint izdanja, postoji opravdana bojazan da ne postoji spremnost (naučna, intelektualna, institucionalna) za sveobuhvatnu valorizaciju crnogorske kulturne baštine.

Planovi i programi naših naučnih, stručnih i kulturnih institucija koje se bave proučavanjem istorije, ilustrativan su pokazatelj prema kojoj istorijskoj materiji iskazujemo najviše interesovanja. To su, van svake sumnje, teme iz naše blistave političke istorije novoga vijeka. Međutim, uzmemo li u obzir istorigrafske težnje naših susjeda da, već pomenutim

principima, akceptuju kulturno nasljeđe naših prostora, moramo se zapitati: zar usredsređenost na jedan fragment naše cjelokupne istorije i uloženi trud crnogorskih institucija u njeno proučavanje, nije zapravo investicija u „vremensko-prostorni istorijski rezervat“ za sagledavanje istorije crnogorskog naroda, kako to stoji u Boškovićevoj kulturnoj stratiografiji, ili kao u pomenutoj *Istoriji Crne Gore*?

Poznato je da ne postoji „nevino sagledavanje istorijske realnosti“, jer svaki ugao njenog sagledavanja ima svoje kako ontološke, tako i ideološke pretpostavke i zaključke. Stoga je neophodno, iskazano jezikom struke, istoriju Crne Gore „arheologizirati“. Kada je po srijedi rani i razvijeni srednji vijek, arheologija se mora približiti historiografiji u samom procesu sagledavanja kako izvora, tako i indikatora novih hipoteza. U suprotnom će biti nemoguće realizovati ono što je, pored ostalog, fundamentalni zadatak naše arheologije - provjera vjerodostojnosti pisanih izvora na kojima se oslanja sama historiografska heuristika. Doduše, imamo samo dva, koja su izuzetno vrijedna jer nam daju podatke o globalnim istorijskim procesima u navedenom vremenskom razdoblju, a koji su, što je veoma važno, arheološki „uhvatljivi“. No, bez obzira na njihovu „uhvatljivost“, između mnoštva istraživačkih projekata koji se svake godine planiraju, ni jedan od njih nije inspirisan navedenim pisanim izvorima. Doprinos arheologije cjelokupnoj crnogorskoj historiografiji je poražavajući. Tačnije, ako zanemarimo konkretna arheološka iskopavanja i primjenu odgovarajućih metoda i usredsredimo se na završnicu istraživanja, tj. na interpretaciju dobijenih rezultata, dolazimo do uznemiravajuće slike naše arheološke stvarnosti.

Dok se arheološka iskopavanja dešavaju na našim prostorima u kontinuitetu, rezultati i interpretacija pronađenog arheološkog materijala po pravilu su sasvim izostajali. Uzмимо slučaj našeg najvećeg arheološkog lokaliteta - antički

grad Docleu, koji se pominje kao „najuspješniji“. Ono što je pronašao prije 110 godina arheolog P. Stikoti, interpretirao je i publikovao 1905. i time nam ostavio sliku antičkog grada u cjelini i pojedinostima. Međutim, mnogobrojna arheološka istraživanja koja su obavljena nakon Stikotija na istom lokalitetu, a bilo ih je dosta, nijesu završavana naučnim interpretacijama kao obaveznim završnicama arheoloških istraživanja. Iz toga proizilazi pitanje opravdanosti sprovođenja arheoloških iskopavanja na lokalitetima u čijoj stratigrafiji su prepoznatljivi kulturni slojevi antičkog svijeta i srednjega vijeka.

Kada je po srijedi praistorija, tu je arheologija zaista samosvojna i neprikosnovena i upućena isključivo na arheološku građu, pa se nećemo njome detaljnije baviti. Međutim, kada je po srijedi izučavanje perioda antike i srednjeg vijeka, arheologija je pomoćna istorijska disciplina od koje se očekuje da zajedno sa ostalim srodnim disciplinama (svaka shodno svojim metodama) pruži svoju sliku istorijske zbilje našeg srednjeg vijeka. To je jedini, metodološki ispravan put kojim se može dospjeti do objektivnog viđenja ovog vremenskog razdoblja u kojem, van svake sumnje, crnogorski narod ima duboke korijene.

Ukoliko se strateški kurs razvoja recentnog crnogorskog kulturnog identiteta bude i dalje oslanjao na simbolički iskazanoj frazi: „povratak Crne Gore Cetinju“, onda ćemo nastaviti da slijedimo Boškovićev stav o nastanku i kulturnoj tradiciji crnogorskog naroda. Ako, uz to, uzmemo u obzir i činjenicu da naučna misao, iako živimo u XXI stoljeću, još uvijek povlađuje ideološkom principu izjednačavanja religije i nacije na istojezičnom južnoslovenskom prostoru, te da su svi nacionalni identiteti u Crnoj Gori prispjeli kao import, onda Boškovićevo mišljenje možemo dodatno precizirati da je crnogorski narod bio, zapravo, „restl“ koji se zbog svog snažnijeg osjećanja „pripadnosti državi“ nije mogao ukomponovati u

navedene, na partikularnim interesima zasnovane, južno-slovenske nacionalno-buditeljske koncepcije. Čak i veliki dio tog „restla“, ako uzmemo u obzir bezmalo posljednje tri decenije, ima pomućenu svijest o nacionalnoj pripadnosti koja se može mijenjati, kako se pokazalo, shodno vlastitim emocijama, interesima ili aktuelnim političkim gibanjima.

Ostaje nam, dakle, otvoreno pitanje: da li ćemo u vremenu kada se politički, administrativno, pa i kulturno integrišemo sa političkom formacijom u čije smo kulturne temelje davno ugrađeni, bez obzira na naknadna historijska zbivanja koja su nas od nje u nekim vremenima udaljavala, pred tom historijskom realnošću zatvoriti oči ili pak je tretirati dostojno naučnim normama svijeta kojem strijemimo. U slučaju neprihvatanja, preostaje nam da u izgradnji recentnog kulturnog identiteta tražimo inspiraciju na kulturno stiješnjenom prostoru, koji je determinisan u samo jednom prostornom i vremenskom segmentu, odnosno djelu naše znatno duže i bogatije istorije. Simbolički rečeno, Sparta ili Atina, pitanje je koje se nameće domaćoj političkoj i akademskoj eliti. Dostojno njihovim vrijednostima, evropska civilizacija je prvu smjestila u muzejske vitrine, a na temeljima druge izgrađivala vlastiti kulturni identitet. Naša „Sparta“ je svoju kulminaciju doživjela sa teritorijalnom rekonkvistom u Veljem ratu i time iscrpila vlastiti pokretački duh. Zato je dostojno historijskoj ulozi treba pohraniti u institucije pamćenja. Njenim, neprestanim recikliranjem, što je dominantan trend ako uzmemo u obzir pregled kulturnih, stručnih i naučnih događanja tokom posljednjih deset godina, sasvim sigurno ne možemo stvoriti novu integrativnu energiju. Naprotiv, danas u našoj društvenoj zbilji izmijenjenih vrijednosti, ovakvo postupanje ima dezintegrativno dejstvo. Stoga, prepoznavanjem dubokih korijena sopstvenog historijskog trajanja, ostvarujemo svijest o najvažnijim identitetskim pitanjima, o jedinstvenoj kulturnoj baštini koja pripada svima bez obzira na religijsku

pripadnost. Njome smo najkompleksnije utemeljeni u našu zajedničku istorijsku realnost, ona nas je sve podjednako profilisala zajedničkim jezikom i kulturom življenja koja je prije svega data geomorfološkom strukturom i tradicijom tla.

Sintagma „narodni identitet“ je takođe vrijednosno neutralna u pogledu njenog prožimanja sa drugim subidentitetima, poput religijskog, regionalnog i sl. U tom smislu, dobar primjer ovome nalazimo kod naših susjeda Albanaca sa kojima imamo i veliki dio zajedničke istorije.

UDK 94(497.16)“1916”

Dorđe *BOROZAN*

**MOJKOVAČKA BITKA I VOJNA KAPITULACIJA
CRNE GORE
THE BATTLE OF MOJKOVAC AND MILITARY
CAPITULATION OF MONTENEGRO**

Povodom Mojковаčke bitke, završnog čina ratovanja sandžačke vojske tokom Prvog svjetskog rata u Mojkovcu je 1. septembra 1940. godine zvanično obilježena 25-godišnjica ove epopeje. U prigodnoj spomenici – knjizi objavljenj pod nazivom „93 dana borbe od Drine do Mojkovca“, Odbor za proslavu konstatuje: „93 dana od Drine do Mojkovca bio je hod nadčovječanskih napora. To zna dobro naš neprijatelj sa kojim se sretosmo na Vihri, Vranovini, Bijelom brdu, Kokinu Brodu, Javoru (Karađorđev šanac), Dugoj Poljani, Novom Pazaru, Tutinu, Rožaju, Savinoj vodi, Štedinu, Rugovi, Bogićevcima i najzad na Mojkovcu.“ To je dobro znao i ondašnji vrhovni komandant srbijanske vojske, docnije kralj Aleksandar I Ujedinitelj, kada je Janku Vukotiću uputio depešu: „Ako za 24 časa zadržite neprijatelja odužili ste se srpstvu.“

Ovim ratnim pregnućem i mojковаčkim ishodom u teškim časovima naše istorije, naši preci stajali su rame uz rame u odbrani naših vjekovnih ideala i onog najsvetijeg od njih SLOBODE I ČASTI NAŠEG NARODA. Stoga se, povodom ove godišnjice, sa dubokim poštovanjem klanjamo sjenima

svih koji položiše živote u borbama crnogorske vojske i sa zahvalnošću i ponosom ih se sjećamo. I kada se o Božiću povodom ovih borbi crnogorske i sandžačke vojske, čija se ratna drama okončala Mojковаčkom bitkom, bude dizao nebu tamjan sa molitvom za duše izginulih junaka širom današnje i nekadašnje Crne Gore i Jugoslavije, neka to bude znak duboke zahvalnosti i iskrenog poštovanja.

Na ovom, prvom obilježavanju 25-godišnjice Mojковаčke bitke 1. septembra 1940. godine, o istorijskom značaju ovog događaja armijski đeneral i ministar vojni Milan Đ. Nedić ovako je počeo svoj govor: „Po zamisli austro-ugarske Vrhovne komande u decembru 1915. trebalo je u Crnoj Gori opkoliti i srpsku i crnogorsku vojsku i primorati ih na predaju.

Dio srpske vojske, od četiri armije probijao se Crnoj Gori tegobnim, snegom zavejanim putevima od Berana, Peći i reke Cijevne ka Skadru i Jadranskom moru – svojoj poslednjoj kotvi spasenja.

Neprijatelj je gonio srpske armije bez prekida sve do crnogorskih granica. Dalje nije mogao. Naišao je na crnogorsku vojsku koja je isturila svoje junačke grudi radi zaštite okrvavljene i izmučene svoje braće.

Pri ovome povlačenju pretila je smrtna opasnost srpskim armijama sa boka, iz Novo-pazarskog sandžaka. Tu se nalazila velika snaga austro-ugarske vojske – VIII ojačani korpus. Ovaj korpus beše sastavljen iz 53. i 62. pešadijske divizije brdskog uređenja.

Ovaj korpus mogao je mnogo jada da zada, da je energično ugrozio odstupnicu srpskim armijama pravcem: Sjenica, Bijelo Polje, Mojkovac, Kolašin, selo Mateševo, koji je bio jedina komunikacija za Skadar i Jadransko more. U ostalom, tako mu je i zapovedila njegova Vrhovna komanda“. ... „Ta je divizija pribavila, sjajno boreći se, dajući velike žrtve, vreme potrebno dok su, ispred fronta VIII austro-ugarskog korpusa neuznemireno minule sve četiri srpske armije put Skadra.

Prva sandžačka divizija u svojim slavnim borbama na mojkovачkim položajima, oslonjenim na gorostasne, tamne i šumovite crnogorske planine Bjelasicu i Sinjavinu, na junačkom megdanu, po najljućoj zimi i strahovito velikom snegu, slabo odevena, oskudno hranjena, počinila je čudesa od hrabrosti. Samo tu, kod Mojkovca, zadržala je neprijatelja 39 dana. Njena Prva Sandžačka divizija dočekala je i krvav Badnji dan i krvav Božić 1915. godine....

Kolika je borba bila na mojkovачkim položajima i kakav je bio poraz austro-mađarske vojske svjedoči i ova činjenica:

Borbe sandžačke vojske pre 25 godina, a naročito onih kod Mojkovca, koje su trajale 39 dana mogu se rasmatrati sa gledišta strategijskog i nacionalnopolitičkog. Ne zna se koje je važnije po svojim posledicama po srpsku vojsku i srpski narod... Mi Srbi, dužni smo da se sa ponosom sećamo onih crnogorskih heroja koji se voljno žrtvovaše na mojkovачkim položajima za spas srpske vojske i srpskog naroda. ...

Sa čisto vojničkog gledišta važnost mojkovачkih borbi valja ceniti po mestu, vremenu i rezultatu, gde su se ove borbe odigrale s obzirom na pravac povlačenja srpske vojske. ... Srpska je vojska bila spasena. Borbe su dugo trajale. Dobiveno je dovoljno vremena za potrebe povlačenja. Pravac povlačenja srpskih armija nije ničim doveden u pitanje. Mojkovачki položaji i po mestu i po sklopu zemljišta izvršili su potpuno svoj zadatak – zadržali su daleko neprijatelja. Ovo sve moglo je da bude, jer su braća Crnogorci bili rešeni da izginu svi, iako su znali da time ne spašavaju Crnu Goru već spas srpskog naroda i slavu srpskog oružja. U toliko sandžačkoj vojsci pripada veće priznanje i divljenje sviju nas. ... Usluge koje je crnogorska vojska učinila srpskoj vojsci prilikom njenog povlačenja ka Jadranskom primorju ničim i nikada se nadoknaditi ne mogu. ... Da je crnogorska vojska, koja je junački zakriljavala svojim grudima povlačenje srpskih trupa popustila i time omogućila izvođenje austrijskog manevra o opkoljavanju srpske i crnogorske vojske, bile bi uništene sve

četiri srpske armije, pa i cela srpska vojska, a srpski narod ne bi bio ono što je danas.“

*

Povodom obilježavanja stogodišnjice mojковаčke bitke kao završnog čina vojnih operacija koje je crnogorska vojska vodila u Sandžaku, odbijajući prodor 62. austrougarske divizije, čini se potrebnim nagovijestiti smisao daljih istraživanja zbog specifičnosti ovih događaja koji su usljed propasti Crne Gore u januaru 1916. godine ostali u svijesti naroda kao splet istorijskih zbivanja i njihovih epskih uobličavanja. Ovo tim prije što se sudbina Crne Gore i Crnogoraca u Prvom svjetskom ratu uzimala za kraj njene istorijske prošlosti i što se, shodno tragičnoj sudbini u godinama rata i negiranja njenog državnog i nacionalnog identiteta u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, stvarao utisak obezvrjeđenja ili prećutnog ignorisanja uloge, značaja i žrtvovanja crnogorske vojske kao jedinog iskrenog i potpunog saveznika Srbije u ratnoj 1914. i 1915. godini. Neophodna je, čini se, valorizacija postojećih historiografskih radova i nova argumentacija, očišćena od upliva političkog i propagandnog, upravo zato što mojковаčka operacija mora postajati sve više istorija, a manje mit. Time njena nesumnjivo snažna i prepoznatljiva epska dimenzija neće biti umanjena.

U knjizi *Rat Srbije i Crne Gore 1915.* najbolji poznavaoци vojne istorije Jugoslavije napisali su: „Crnogorska vojska, koja je od 20. decembra 1915. prepuštena samoj sebi stajala je nepomična kao stena kod Berana, Mojkovca, duž Lima, Tare i u dolini Dečanske Bistrice. Ona je odolevala napadu najboljih trupa koje su austrijskoj Trećoj armiji dodeljene na Balkanu.“

Gotovo da nema događaja u crnogorskoj prošlosti koji se kao mojковаčka epopeja urezao u istorijsku i epsku svijest Crnogoraca. Ono što je u ovom događaju prevashodno

istorijsko, pamti se uglavnom kao epsko, a ono što je dobilo crtу epskog – kao istorijsko i po značaju i po porukama. U чудnoj игри ovog dvojstva, svojstveno narodu koji je odnjegovao kult epskog shvatanja prošlosti, sveukupno pregnuće Crne Gore u I svjetskom ratu dobilo je ovu tradicionalnu osobinu, uprkos činjenici da se radi o događaju iz ne tako davne istorije.

Ako bismo tražili odgovor na ovo pitanje, onda bi traganje za mogućim išlo onom lelujavom stazom saznavanja kojom se ide s upitanošću зашто s tolikim bolom i преосјетљивошћу, a ne sa uobičajenim ponosom govorimo o učešću i sudbini Crne Gore u I svjetskom ratu. Zašto zapravo најчешће као медем на рану свратимо сјећање и говоримо о Мojковачкој бичи, а све друго отцутимо и мимoiдeмо. Да ли се црногорска прошлост и државност овјенчала догађајем који је у складу са њеном традицијом или је још нешто у питању чему ваља тражити узроке и поруке. Не стоји ли мojковачка епопеја уз ловчeнску трагедију и да ли су наші врли пјесмотворци оплакујући пропаст „горског престола“ – Cetinja и црногорског Olimpa – Lovčena били успјешнији од историчара који ево већ 100 година покушавају да реконструкцијом relevantних чињеница објасне улогу Crne Gore u I svjetskom ratu, tragični ishod njene vojničke i svenarodne борбе на страни saveznika и политичку судбину једног кralja који се својом дугом владавином био поистовјетио са судбином црногорске државности. Postoji ли, заправо, о овом догађају још понешто недokučиво, неизrecиво и толико болно, а истине ради потребно да се каже смирено и трезвено – без гњева и пристрасности. Nije први пут да је политика надvladala, па и злоупотријeбила војску и војну доктрину. Stiče се utisak на основу pregledane архивске грађе да учинак политике u овом догађају није довољно изучен и премјерен критеријумима својственим исторјиској науци.

Početak I svjetskog rata за Crnu Goru био је izazov kojem се, s obzirom на судбину napadnute Srbije, odazvala u складу са традиционалним shvatanjem да су neprijatelji Srbije istovremeno и neprijatelji Crne Gore. Zato је на mišljenje pred-

sjednika srpske Vlade Nikole Pašića povodom davanja odgovora na austrougarski ultimatum od 23. jula 1914. godine, Vlada Crne Gore odgovorila da „u svakom slučaju Crnoj Gori je i sada kao i vazda zlo i dobro zajedno sa Srbijom. Njena sudbina je i naša.“

Na kraju proglasa kojim kralj Nikola objavljuje rat Austrougarskoj povodom napada na Srbiju, konstatuje se: „Crnogorci ... Austrija je objavila rat našoj dragoj Srbiji, objavila ga je nama, objavila ga je srpstvu i cijelom slovenstvu ... Na našoj su strani Bog i pravda.“

Ovo je bio ratni, nacionalni i ujedno spoljnopolički program kralja Nikole, usaglašen sa mišljenjem Vlade Janka Vukotića, iznešen pred poslanicima Narodne skupštine Crne Gore krajem 1913. godine. U njemu se, pored ostalog, isticalo: „Mi, stojeći na narodnom jedinstvu, vjerni tradicijama Crne Gore i njenih gospodara, najizrazitije ćemo raditi na jugoslovenskoj solidarnosti i zajednici, učestvujući u svim kulturnim pothvatima jugoslovenskim prema našoj veličini i zasluži.“

Time što su svoju političku, državnu i nacionalnu sudbinu vezali za Srbiju povodom napada na nju, Vlada Crne Gore i kralj Nikola su bili svjesni rizika s kojim uvode narod u ratna zbivanja na strani Antante i žrtve koje su morale priložiti za zajedničku savezničku pobjedu.

Na toj osnovi je, u skladu sa zajedničkim ratnim planom od 14. avgusta 1914. u cilju koordinacije vojnih operacija, za načelnika štaba crnogorske Vrhovne komande od 22. avgusta 1914. do 19. juna 1915. godine postavljen srpski general Božidar Janković, a zatim njegov pomoćnik pukovnik Petar Pešić na istoj dužnosti u svojstvu načelnika Štaba crnogorske Vrhovne komande i na njoj ostao do 17. januara 1916.

Stupajući u rat na stranu napadnute Srbije, ne čekajući da to urade Rusija, Engleska i Francuska, Crna Gora se nije obezbijedila ni od kakvih ratnih teškoća traženjem pomoći u naoružanju, hrani i opremi, u čemu je oskudijevala od samog

početka. O drugim interesima nije se ni mislilo.

Cio postupak ulaska Crne Gore u ovaj rat bio je određen principima epske tradicije o borbi protiv zla koje ugrožava političko biće srpstva, jugoslovenstva i slovenstva. Sublimirajući ova osjećanja, kralj Nikola je prometejsku narav Crnogoraca, uvjerenih u pobjedu pravde, slobode i jednakosti, spojio sa tradicionalnim shvatanjem slobode i pravde.

*

Crna Gora je u rat ušla vojno nespremna, sa nesređenim političkim stanjem u zemlji i opterećena međudinastičkim antagonizmom. I pored ovih okolnosti, crnogorska vojska je sa uspjehom izvodila sve povjerene joj vojne operacije tokom 1914. i 1915. godine. Tako je za vrijeme Cerske bitke, avgusta 1914. godine, dobila zadatak da obezbijedi svoje frontove, posebno pravac kroz Sandžak, preko kojeg su austrougarske jedinice mogle ugroziti bok i pozadinu srpske vojske. U vrijeme ove operacije ona je sa oko 35.000 vojnika uspješno zadržavala na svojim frontovima (sandžačkom, hercegovačkom i lovcenskom) oko 72.000 neprijateljskih snaga i time posredno doprinijela uspjehu Srbije u Cerskoj bici.

Od polovine septembra do kraja novembra 1914. godine, za vrijeme drinske operacije, oko 2/3 crnogorskih snaga, u kooperaciji sa Uzičkom vojskom, izvršilo je više ofanzivnih dejstava u desni bok i pozadinu Šeste austrougarske armije u jugoistočnoj Bosni. U završnim operacijama ovog ratovanja na Drini, crnogorska vojska imala je prema sebi oko 55.000 austrougarskih vojnika potpuno premoćnih u artiljerijskom naoružanju. Ove operacije srpskih i crnogorskih snaga u jugoistočnoj Bosni dovele su do četrdesetodnevnog zastoja austrougarske ofanzive na drinskom pravcu.

Za vrijeme Kolubarske bitke, osnovni zadatak crnogorske Vrhovne komande bio je da raspoloživim vojnim potencijalima

zaštiti lijevi bok i pozadinu glavnine srpskih snaga kao i da očuva stanje na svojim frotovima. Angažovanjem sandžačke odbrane u zaustavljanju prodora neprijateljskih snaga pravcem Višegrad – Priboj, povjereni zadatak je izvršen.

U vrijeme Makenzenove ofanzive na Srbiju, od početka oktobra 1915. godine, crnogorska vojska imala je zadatak da privuče što jače austrougarske snage na prostoru od ušća Lima u Drinu do Jadranskog mora. Glavni teret rata pao je na odbranu Sandžaka. Usled povlačenja srpske vojske u pravcu Kosova polja, crnogorska vojska dobijala je nove, sve teže odbrambene zadatke: prvo da produži front od ušća Lima do Višegrada, zatim od Višegrada preko Kokina Broda do planine Javora, a potom od ušća Lima do Javora (u dužini od oko 100 km) s tim da što je moguće jačim snagama spriječi upad austrougarskih trupa sa sjevera i zapada kroz Sandžak. Uporedo sa ovim, ona je imala obavezu da zatvara sve pravce dejstva kojima su austrougarske snage mogle prodrijeti u rejone Sjenice, Nove Varoši, Pljevalja, kao i na pravcima prema Nikšiću, Cetinju i Baru.

U ovoj fazi rata uloga crnogorske vojske imala je strategijski značaj jer je omogućila povlačenje srpskim trupama na Kosovu i Metohiji, obezbjeđujući lijevi bok i pozadinu od austrougarskih snaga ne samo iz Bosne i Hercegovine, već i sa jugozapadnog dijela Srbije dolinom rijeke Čehotine i Zapadne Morave.

U vrijeme povlačenja srpske vojske kroz Crnu Goru, ka Skadru i Albaniji, zadatak crnogorske vojske bio je da na liniji Gusinje – Plav – Čakor – Rožaje – Tara – Krstac – Grahovo – Lovćen – Jadransko more, obezbijedi povlačenje I, II i III srpske armije i odbrane Beograda. Njen zadatak sastojao se u zatvaranju svih pravaca neprijateljskog dejstva koji su mogli doći: od Šalje ka Skadru, od Peći ka Plavu i Andrijevići i dolinama rijeka Lima, Uvca, Čehotine, Tare i Zete kao i pravca preko Lovćena i duž Jadranskog mora ka Baru i Skadru. Odbranom svih navedenih pravaca obezbjeđivala se

komunikacija Peć – Andrijevića – Podgorica – Skadar kojom se povlačila srpska vojska preko Crne Gore ka Skadru i Lješuu. U to vrijeme oko 43.000 crnogorskih snaga imalo je protiv sebe austrougarske jedinice jačine oko 150.000 ljudi čija je premoć u ratnoj tehnici bila 1:7.

Srpska vojska se prilikom povlačenja našla u kritičnoj situaciji. Bez hrane, municije i teškog naoružanja, u uslovima krajnje iscrpljenosti povlačila se po rđavom zimskom vremenu, lošim i gotovo besputnim krajevima Crne Gore. Upravo u to vrijeme crnogorskoj vojsci je dodijeljena uloga strategijske zaštitnice i ona je ovu obavezu po cijenu velikih žrtava u potpunosti izvršila. Time su uspješno okončane dvomjesečne operacije zaštite lijevog boka srpske vojske i njenog povlačenja preko Crne Gore uglavnom završenog početkom januara 1916. godine.

Od vremena opšteg napada austrougarskih trupa na Crnu Goru 5. januara 1916. godine, crnogorska vojska je od svoje Vrhovne komande dobila zadatak da po svaku cijenu brani svoj oko 500 km dugački front. Treća austrougarska armija je, shodno prethodno obavljenim pripremama, otpočela sa jednovremenim ofanzivnim napadima na sandžački, lovcenski i hercegovački front. U vrijeme ovog napada glavne snage crnogorske vojske raspoređene na liniji Plav – Čakor – Berane – Mojkovac u ulozi strategijske zaštitnice I, II i III srpskoj armiji i odbrani Beograda, nastavile su borbe i posle prolaska srpskih armija i ostale u istoj ulozi sve do konačne propasti crnogorske vojske 21. januara 1916. godine. Prema tome može se konstatovati da je crnogorska Vrhovna komanda upotrebom svojih trupa na ovim frontovima, a naročito na sandžačkom, izvršila sve povjerene zadatke opšte zaštitnice srpskoj vojsci i doprinijela savezničkom uspjehu, jer je gotovo 17 mjeseci vezivala za sebe daleko nadmoćnije i tehnički neuporedivo opremljenije austrougarske snage.

*

Ostavljena od svih saveznika i lišena svake njihove pomoći vojnim angažovanjem i naoružanjem, gladna i krajnje iscrpljena, crnogorska vojska sačekala je opšti austrougarski napad odupirući mu se na svim pravcima svim raspoloživim snagama i sredstvima. Kao mnogo puta do tada u svojoj istoriji, uprkos zaklinjanja i vjerovanja u saveznike i prijatelje, o odbrani i opstanku Crne Gore brinuli su samo i jedino Crnogorci. Prikovani za granične položaje, stajali su razapeti između mitske prošlosti o nepobjedivosti crnogorskih brda i stvarnosti koja im nije davala nikakvu nadu na uspjeh.

Koncentrični napad snaga III austrougarske armije s mora od Kotora ka Lovćenu i Cetinju, od Hercegovine ka Nikšiću i ka Mojkovcu i Beranama, gdje se premoć u ljudstvu i naoružanju nije mogla nadoknaditi spremnošću za odbranu, označio je početak agonije gladnih i sudbinom Srbije smućenih crnogorskih ratnika. Čudno je da je u takvim okolnostima crnogorska Vrhovna komanda sudbinu na svim ratištima prepustila snalažljivosti samih komandanata i potpuno previdjela značaj odbrane lovćenskog fronta. Jedino se u takvoj ulozi snašao daroviti i u vojsci omiljeni komandant sandžačke crnogorske vojske, serdar Janko Vukotić, koji je uočio strategijski značaj mojkovačkog pravca i odlučio da ga po svaku cijenu brani i odbrani protivnapadom. I dok su se austrougarske trupe sa hercegovačkog i lovćenskog pravca, uprkos upornoj odbrani branilaca, približavale i dozivale sve bližom jekom dalekometnih topova, sluteći skorou propast Crne Gore, na mojkovačkim kosama u vrijeme božićnih dana 6. i 7. januara 1916. vodila se ogorčena bitka u kojoj su pojedini položaji više puta prelazili u ruke jedne ili druge strane, da bi na kraju mojkovačka vrata ostala u rukama hrabrih branilaca I sandžačke divizije.

*

Prema depešama delegata srpske Vrhovne komande pri crnogorskoj Vrhovnoj komandi Božidara Jankovića upućenim Štabu Vrhovne komande, situacija na frontovima 6. januara 1916. godine izgledala je ovako: „1) Kod Sandžačke vojske: neprijatelj preduzeo energičan napad na ceo severni i istočni deo njenog fronta od Lever-Tare – Rugova. Napad izvršen najvećom žestinom prema mojковаčkom odseku, a tako isto neprijatelj je energično napadao pravce Suhi do – Berane i Rožaje – Berane... U borbi vođenoj ceo dan bilo je velikih gubitaka sa obe strane naročito neprijateljske. Borba je prestala pred noć, ali je noćas ponovo produžena. Do sada su održani svi položaji u crnogorskim rukama ... 2) Na frontu Hercegovačkog i Lovćenskog odreda artiljerijska borba bez rezultata.“

Telegrafskom depešom javljeno je o situaciji i stanju na frontovima 7. januara 1916. godine sledeće: „1. Kod Sandžačke vojske: a) na severnom delu njenog fronta celog dana samo artiljerijska vatra, b) na severoistočnom delu ovog fronta, na mojковаčkom pravcu, crnogorske trupe preduzele su napad na neprijatelja. Kod Lepenca borba je bila ogorčena, neprijatelj se branio uporno. Pojedini položaji prelazili su više puta iz ruke u ruku. Svi su ostali u crnogorskim rukama. Obostrani gubici su osetni. Na pravcu Rožaj – Berane i Suvi do – Berane neprijatelj je vrlo energično napadao ceo dan i brojno nadmoćniji uspeo je da zauzme položaj Turjaka. Crnogorske trupe povukle su se na položaje na levoj obali reke Lašnice. Na pravcu Peć – Rugovo, neprijatelj je energično napadao kod Kućišta, ali su svi njegovi napadi odbijeni. 2. Kod Hercegovačkog i Lovćenskog odreda neprijatelj počev od 7 časova ujutru sve do mraka otvarao je jaku artiljerijsku vatru po svim položajima duž oba fronta, a naročito na odsjeku Vilište – Gomilice.“

Tokom 8. januara od 6 časova ujutru nastavljene su žestoke borbe na svim frontovima. Već sledećeg dana javljeno je da su „Austrijanci na pravcu Kotor – Lovćen – Cetinje, pored Kuka koji su sinoć osvojili, zauzeli i položaje Babjak i Majstori.“ Ovim se agonija lovcćenskih branilaca, gladnih, onemoćalih i zbunjenih neprekidnim artiljerijskim napadima privodila kraju. U izvještaju B. Jankovića, kojim se konstatuje da se na Lovćenski odred više ne može računati, naglašava se opasnost od proboja austrougarskih trupa od Bara ka Ulcinju i Bojani. Time se upozoravala srpska vrhovna komanda na ažurno povlačenje srpske vojske od Skadra ka Draču i ukrcavanje na savezničke brodove. Prema ovom uputstvu srpska Vrhovna komanda molila je da se „ubrza ukrcavanje“ i u zahtjevu francuskom generalu Mendeziru s tim u vezi napomenula: „Pad Lovćena imaće nesagledive posledice za situaciju naše vojske kod Skadra, a naročito na operaciju ukrcavanja u Medovi.“

Na osnovu uvida u događaje na svim odbrambenim položajima, gdje je sa različitom ratnom srećom pružala otpor crnogorske vojske, stiće se utisak da je odbrana beransko-mojkovačkog i lovcćenskog pravca bila utoliko značajnija što je omogućavala konačno izvlačenje preostalih djelova srpske vojske iz Crne Gore, njeno povlačenje iz Skadra i ukrcavanje na savezničke brodove u Medovi i Draču. Sudbina Crne Gore kao da je bila unaprijed odlučena i prema procjenama diplomatskog predstavnika Srbije na Cetinju Ljubomira Mihailovića, od 10. januara 1916. izgledala je ovako: „Moj utisak je da Crna Gora neće moći zadržati prodiranje neprijatelja, osim da traži neki aranžman sa Austro-Ugarskom. Ako ne bude ovo moguće onda ne ostaje ništa drugo nego tražiti mir ili kapitulirati. Kralj crnogorski nema mogućnosti rešiti se na korak na koji smo se mi rešili, jer bi se crnogorska vojska sva rasturila i kralj bi ostao sam sa vladom.“

Navedena procjena potvrđuje da su politički nesporazumi između srpske i crnogorske vlade i vrhovnih komandi,

kojih je tokom ovog rata bilo napretek, na štetu Crne Gore, obeshrabrili i učinili uzaludnim sva dalja žrtvovanja. Vlada i kralj Nikola bili su dovedeni pred odlukom ili kapitulacija ili ostvariti separatan mir sa Austro-Ugarskom. Ako je to bila cijena političke detronizacije dinastije Petrović, a takav se utisak stiže na osnovu u dokumentima vrlo prisutne političke kampanje tokom ratnih zbivanja, onda se i tragedija lovcenskih branilaca i pregnuće mojковаčke viteške odbrane, zajedno sa učinkom ratnika na hercegovačkom frontu, može posmatati kao tužni i farsični završetak jednog ratovanja u kojem su politički razlozi nadvladali vojne. U tome se krije i dio odgovora na pitanje zašto je crnogorska vojska ostavljena na milost i nemilost neprijatelju i pored toga što je pod najtežim ratnim okolnostima izvršila zadatke koji su joj bili povjereni. Odgovornost za slom crnogorske vojske i države je upravo stoga i etičko pitanje.

*

Poslije Glasinačke bitke i danonoćnih borbi na Drini, Javoru, Karađordevom šancu, kod Berana i po Rugovu, Mojkovačka bitka je bila svojevrsni epilog koji u mnogo čemu podsjeća na termopilsku epopeju. Ovo utoliko prije čini njenu epsku dimenziju ubjedljivom i jasnom, svodeći je na sveltreni smisao božićnih dana gdje se na Lovćenu i Mojkovcu „mirboža“ i razgovor vodi i gine se Hristos da se rodi. Ovako je svoju veliku poemu otpočeo znameniti pjesmotvorac Radovan Bećirović Trebješki, kazujući vojničko raspoloženje zakletvom: „Ukrstiše puške i barjake/ a staviše ruke na badnjake/ ... da se neće izdat kod Mojkovca/ dok jednoga traje Crnogorca.“

Zagledani u svoj Olimp – Lovćen u iščekivanju juriša, do njih stižu svakojake loše vijesti, prerano i nedobronamjerno poslate o padu Lovćena, ali oni i dalje čuju sveta zvona

Cetinjskog manastira čija jeka - kaže pjesnik - „do nebesa seže, a kameno more odliježe“. Tog Božića na Cetinju je bilo tužnije i beznadnije nego ikad ranije. U takvoj situaciji ni narodni pjevač nije kadar da glasom gusala, kako je uobičajeno, najavi: „Sve se danas na Cetinje slilo/ pred njima je vladika Danilo/ koji vazda na nebesa slavi/ Badnje večje i Božić krvavi“.

Smisao planiranog austrougarskog napada na položaje crnogorske vojske u dane Božića i smrtno ogrješenje neprijatelja kome ništa nije sveto jer sve podređuje faktoru iznenađenja, narodni poeta posebno naglašava stihom: „Jer će ove vitleemske noći/ Crnogorci na Golgotu poći“. I dok Cetinje „grad presveti njihovih predaka“ tone u noć s lovcenskih vidika jer Balkan tama pritiska, serdar Janko Vukotić, komandant sandžačke crnogorske vojske svojim jedinicama bratski pozdrav piše: „Vojsko moja, crnogorsko lice, / pozdravljam vas u sve jedinice/ i javljam vam i činim na znanje/ što se radi i kakvo je stanje“. Uvjeren da se dugim i upornim ratovanjem, povlačenjem uz stalnu borbu, došlo do kraja i da su „Mojkovačka vrata“ i odbrana Berana poslednja odbrana, on jezikom narodnog umotvorca poručuje: „No kad smo se pridesili ovdje/ da mi švapsku silu zastavimo/ i vječiti spomen ostavimo.“ U to je siguran i njegov vojvoda Lakić Vojvodić i hrabri ga riječima: „Ja u ime ovijeh junaka/ švapskoj sili ne bi se pomaka/ jer još nama nije nemoguće/ stati protiv sile svemoguće/ samo treba srce i pregnuće.“

Koliko hrabri, tako i mudri serdar Janko, koji je već ušao u narodnu legendu kao čovjek i junak „bez mane i straha“, ipak napominje da u jurišu koji se priprema „ko god neće, nagona mu nema/ koga muško srce ne oprema,/ kome opšte dobro nije milo,/ neka bježi i prosto mu bilo.“ A zatim, uz opasku da njihova žrtva neće biti uzaludna jer će „iz njihove krvi kroz vremena/ sinut zora južnijeg Slovena“, sabira učinke velikih žrtava sandžačke vojske u obezbjedjivanju odstupnice I, II i III srpske armije i odbrane Beograda i ostavlja da sami

ovako odluče: „Vaša volja, to je vaša vlada,/ vaša borba, to je srpska nada.“

Kako je u crnogorskoj vojsci sve bilo odlučeno činom odlaska u rat, serdar Janko je u ime svojih regularnih jedinica – dobrovoljaca, obučenih za sve oblike borbe, i vojske plemenskih prvaka vasojevičkog, durmitorskog, moračkog, rovačkog i kolašinskog kraja, i dobrovoljaca pod komandom Krsta Zrnova Popovića, glasniku generala Keveša, predstavljenom u vidu zloglasnog gavrana, odgovorio da ne misli više ni pod borbom uzmicati. Pripremao je serdar Janko Vukotić svoje jedinice za protivnapad i povratak izgubljenih mojkovačkih položaja na prostoru Uloševina, Bojna njiva i kota 1090. Stoga, iako mu, kako epski kazuje mudrac Bećirović, javljaju iz glavnoga štaba „da je Lovćen zauzela Švaba“ i konstatuje „da po grobu slavnoga Njegoša/ gazi noga svijetskog ološa“, serdar gavranu glasniku s mojkovačkih položaja oštro poručuje: „Nego vrane idi pa im reci,/ čekamo ih na Tari rijeci i kod Lima bićemo pred njima,/ ne damo im Mojkovac da vide,/ pa car Josif pred njima da ide.“

Ovom hiperbolom pjesmotvorac Radovan Bećirović izražava bit crnogorskog ratničkog mentaliteta. Odgovarajući zloradima i zajedljivima koji pitaju: „Pa oko šta Crnogorci ginu/ kad su Švabe na prijestolu njinu“, on na mojkovačkom primjeru gradi mit i sluti ga propašću Crne Gore. Njegov sjajni deseterac o junacima Mojkovačke bitke i političkoj sudbini Crne Gore u ovom ratu upravo je onaj vilin vijenac koji se sa vrh Bjelasice puste raspliće u beskrajne vilinske tužbalice. Potrebno je stoga ovim povodom, sa ove vremenske distance, bez gnjeva i pristrasnosti, ovoj mitskoj strani mojkovačke epopeje davati što je moguće jasniju i potpuniju istorijsku dimenziju. Ima dovoljno podsticaja i za epsko i za istorijsko. Da ne bi mitsko nadvladalo istorijsko i kao nerealno rušilo stvarno, te da bi pobjeda pripala realnom i racionalnom, istoričari bi se morali još više pozabaviti temama iz ciklusa Crna Gora u I svjetskom ratu.

Među takve istraživačke napore našli bi se, pored objavljenih i novi istraživački radovi u kojima bi bili ponuđeni analitički potpuniji odgovori na sljedeća pitanja: Kako je Crna Gora ušla u rat 1914; Saveznička pomoć Crnoj Gori tokom 1914. i 1915. godine; Kako je i zašto Crna Gora zapostavljena i napuštena od savezničkih sila; Kakvi su bili odnosi između srpske i crnogorske vlade tokom 1914. i 1915. godine; Što je značilo pokretanje pitanja ujedinjenja u ratnim uslovima i kakvi su učinci denuncijantske propagande na jednoj i drugoj strani; Od kakvog je značaja bila strategijska zaštita i odbrana crnogorske vojske za vrijeme „Drinske odbrane“ i zadržavanja neprijateljskih snaga na liniji Priboj – Nova Varoš - Novi Pazar u danima povlačenja srpske vojske preko Crne Gore; Kakvu je strategijsku ulogu imao Lovčenski front i zašto se baš oko njega ispredala neprekidna propaganda o tajnim dogovorima kralja Nikole sa Austrijom; Kakva je uloga predsjednika srpske Vlade Nikole Pašića i načelnika štaba crnogorske Vrhovne komande Božidara Jankovića i Petra Pešića u koordiniranju zajedničkih vojnih i političkih ciljeva Srbije i Crne Gore; Zašto se o mojškovačkoj odbrani i njenom značaju prećutno i tek povremeno govori i nerijetko smatra uzaludnom i nepotrebnom žrtvom; Čemu insistiranje načelnika crnogorske Vrhovne komande, pukovnika Petra Pešića, da se po svaku cijenu traži mir i odbijanje kralja Nikole do 13. januara 1916; O čemu se razgovaralo i što se stvarno događalo na sjednicama Vlade i Dvorskog savjeta za vrijeme boravka kralja Nikole u dvorcu „Kruševac“ u Podgorici od 1. do 19. januara 1916; Zašto je „car junaka“ kralj Nikola propustio priliku da na Lovćenu ili Mojkovcu ponovi podvig spartanskog kralja Leonide i vjenča se sa prošlošću svojega naroda; Zašto je pristao da ode u Skadar; Što je značilo pripremanje „posljednjeg boja“ na Carevu Lazu i prikupljanje vojske u podgoričkoj kotlini; Zašto je izostala odbrana vojske Srbije kod Bojane i Skadra u cilju omogućavanja odstupnice crnogorskoj vojsci; O čemu su đed i unuk, kralj Nikola i regent Aleksandar, razgovarali

na pristaništu San Đovani di Medua i da li se sve završilo kurtoaznom razmjenom poruka regenta koji je svom đedu kazao: „Crnogorci su se odužili Bogu i srpstvu zauvek“ i kraljevog odgovora „To je bila naša dužnost“; Je li tu kraj ili početak priče o kućama Petrovića i Karađorđevića koje njihove vlade slijede i neblagorodno pothranjuju u suludom prestižu, prvijenstvu i pravu u ime naroda mimo njega, ostavljenog na milost okupatorskoj vojsci? Konačno, čemu krunisane glave bez naroda i čemu kapitulacije, ako je sudbina kralja i onih koji su uz njega važnija od porobljenog naroda?

Eto, na ova i brojna pitanja potpuniji, precizniji i jasniji odgovor duguju istorija, književnost, umjetnost, pravne i političke nauke današnje Crne Gore. Neka ovo stogodišnje suočavanje sa učinjenim i neučinjenim bude poziv da ovaj dug putem javnosti ispunjavamo.

Rezime

Mojkovačka bitka, završni čin tromjesečnih danonoćnih borbi koje je vodila crnogorska vojska u prostoru Sandžaka od oktobra 1915. do 7. januara 1916. godine pobuđuje i danas pažnju i interesovanje istoričara, književnih i drugih umjetničkih stvaralaca. Ovaj događaj, izložen sudu vremena i ćudljivim političkim književno-umjetničkim i vojnim procjenama, opominje upitanošću da li su naponi učesnika, koji su se nesebično žrtvovali, procijenjeni na odgovarajući način. Ovo utoliko prije što se mojковаčki ratnici uprkos vremenu izlažu javnosti svojom plemenitom tragičnošću, postajući mit i stvarnost istovremeno. Ne zna se, zapravo, gdje u ovom događaju prestaje istorijsko, a počinje epsko. Mojkovačka bitka svojevrсна je epopeja, sva u istoriji i legendi, u hronici i priči o kraju jednog kraljevstva i kralja kojeg su saveznici u najodlučnijem trenutku zaboravili.

Summary

The Battle of Mojkovac, the final act of quarterly day and night fight, which led the Montenegrin army in the area of Sandzak from October 1915 to 7 January 1916 still arouses attention and interest of historians, writers and other artistic creators. This event, exposed to the judgement of time and capricious political literary and artistic and military estimation, warns us asking whether the efforts of the participants who had selflessly sacrificed themselves were evaluated appropriately. This is more so because despite the time had passed, the Mojkovac warriors were being exposed to public, with their noble tragedy, becoming a myth and the reality at the same time. It is not known, in fact, where this historical event stopped, and an epic one began. The Battle of Mojkovac is a kind of epic battle, all in history and legend, in chronicle and story about of the end of a Kingdom and the king who was abandoned by his allies in the most decisive moment in his life..

UDK 314.7(497.16)”

Darko ŽARIĆ, viši kustos istoričar
direktor Narodnog muzeja Toplice u Prokuplju

DOSELJAVANJE IZ CRNE GORE U TOPLICU

Sažetak: *U radu je dato stanje u Toplici pre naseljavanja doseljenika iz Crne Gore, zakoni o naseljavanju opustelih krajeva, razlozi njihovog iseljavanja, prilike u toku doseljavanja. Hronološki, po godinama je dato doseljavanje, broj doseljenih ljudi i dr. Rad je nastao prvenstveno na osnovu primarnih izvora, odnosno neobjavljenih sećanja potomaka doseljenika, pogotovo deo o porodici vojvode Peke Pavlovića. Korišćena je literatura koja je vrlo retka o ovoj temi.*

Ključne reči: *Toplica, Toplički okrug, Srbija, Crna Gora. Crnogorci, doseljavanje, naseljavanje, Turska, Pavlović, naselje, godina, zakon, srez, načelnik.*

IMMIGRATION FROM MONTENEGRO TO TOPLICA

Summary: *This work contains the data about the state of Toplica before the Montenegro citizens immigrated there, laws about populating the empty areas, the reasons of their arrival, chances they were seeking during the immigration. Chronologically, the years are showing - immigration, number of the new people that arived etc. This work was created primarily on the basis of the primary sources, which includes the unpublished memories of the ancestors of the immigrants, especially the part about the family of the duke Peka Pavlović. A very rare literature was used for this subject.*

Keywords: *Toplica, Toplica District, Serbia, Montenegro, colonization, Turkey, Pavlović, colony, year, law, srez, commanding officer.*

Uvod

„Meni i cijelom narodu našem nije moglo ništa prijatnije biti od one bratske gotovosti kojom ste Vi i kraljevska vlada odazvali se lijepom i svesrdnom pomoći onijem siromašnim porodicama crnogorskim, koji su zbog nerodice od više godina postradala...“, iz pisma knjaza Nikole upućenog kraljevskim namesnicima Srbije koje se nalazi u Državnom arhivu Cetinja, Ministarstvo inostranih poslova, br. 2823-1889. godine. Po podacima iz te 1889. godine, u pograničnim planinskim predelima uz novouspostavljenu srpsko-tursku granicu na području Toplice i Jablanice, naselilo se oko 7.000 ljudi sa područja Nikšića, Banjana, Pive i dr. Iseljavanje iz plemena, bivalo je u većini slučajeva zbog krvne osvete, pod pritiskom raznih neprijatelja ili kao posledica seoba iz ovih siromašnih u bogatije krajeve. Karakteristično je da su se sva plemena naseljavala najčešće po grupama, naročito na neko nezauzeto zemljište gde su formirali svoja naselja.

Pripadnici ovih plemena, naselili su tadašnje puste krajeve Toplice. Oni su kao i drugi doseljenici naselili imanja i kuće Turaka i Arbanasa koji su pobjegli pred srpskom vojskom u tadašnje Osmanlijsko carstvo. Ali ta imanja i nisu bila njihova, jer valja se podsetiti velikih seoba Srba 1699. i 1734. godine kada je i sa prostora Toplice otišlo srpsko stanovništvo, a umesto njih, Turci su u Toplicu doselili Arbanase. Doseljenici iz Crne Gore naselili su uglavnom brdske krajeve. Mnogi su i zaboravili svoje poreklo jer su njihovi preci došli da žive na ovim prostorima pre oko 130 godina.

„Crnogorci ne beže od neprijatelja već od gladi“ pisao je dopisnik lista „Odjek“ 1889. godine.

U Toplici se doseljavalo organizovano 1878, 1880, 1882, 1889, 1904, 1918. godine. Ovaj podatak zapažamo iz godina doseljavanja porodica. U Toplicu su dolazili iz tri osnovna pravca: preko Kopaonika, sa Kosova i iz Ibarskog Kolašina. U Toplicu su se naselili u opštinama Kuršumlija i Prokuplje,

da u njoj žive, da je brane od neprijatelja, da u njoj budu sahranjeni jer ona je od tada njihova.

Toplica posle oslobođenja od Turaka

Srpska vojska pod vođstvom tadašnjeg kneza Milana Obrenovića oslobodila je Toplicu posle više od četiri veka turskog ropstva. Topličani su zato, svaki put na izborima podržavali dinastiju Obrenović, zdušno i svim srcem, a posebno svog oslobodioca Milana Obrenovića.

Nakon Drugog srpsko-turskog rata koji je završen primirjem 31. 01. 1878. godine, u kome je srpska vojska pobedila tursku okupacijsku vojsku, počeo je „diplomatski rat“ u kome je Srbija mogla da izgubi veći deo osvojenih teritorija. Srbija je u ovom ratu ostala bez 5.400 poginulih i nestalih svojih najboljih sinova. Srpsko-turska demarkaciona komisija završila je rad 25. februara 1878. godine.

Na inicijativu carske Rusije 03. marta 1878. godine potpisan je Sanstefanski ugovor kojim su Srbija, Crna Gora i Rumunija postale nezavisne. Ovim nakaradnim ugovorom Bugarska je, dobivši teritorije koje je Srbija oslobodila u ratu i u kojima živi srpsko stanovništvo postala balkanska sila nad kojom bi carska Rusija imala svoju supremaciju. Bugarska dobija ovim Ugovorom celu istorijsku Makedoniju (bez Soluna), deo Albanije i Trakiju, Pirotski i Vranjski okrug. Srbija je, po 3. članu, trebala da dobije Niš, Leskovac, Toplicu i Lab i da se zadovolji malim proširenjem ka jugozapadu do Novog Pazara i Kosovske Mitrovice (bez gradova koji bi pripadali Turskoj) u zamenu za Pirotski i Vranjski okrug. Na primedbe srpskog predstavnika da narod u Pirotu zahteva peticijom da ostane u Srbiji, potpisnik mira grof Ignjatijev je odgovorio da „on za te potpise ni dve kopejke ne da, jer su to čisto ujdurme srpske vlasti“. Pukovnik Katardži javio je srpskoj vladi da general Ignjatijev i druge ruske diplomate žele da Niš, Pirot, Trn, Leskovac i Vranje daju Bugarskoj. Tada je knez Milan

dao ovlašćenje pukovniku Lešjaninu da „srpska vojska neće ostaviti Niš pa sve da je ruska vojska i napadne“.

Srbija je u tim dramatičnim trenucima imala diplomatsku sreću jer su tada austrougarski interesi bili krajevi oko Novog Pazara i Kosovske Mitrovice koje je Srbija dobila Sanstefanskim mirom.

Zbog nepoklapanja interesa velikih sila, zakazan je Berlinski kongres koji je trajao od 13.06. do 13.07.1878. godine i na kome je prihvaćen novi dokument kojim se menja Sanstefanski ugovor. Na tom kongresu, Turska je tražila da Vučitrn, Kuršumlija, Prokuplje i Leskovac ostanu u turskim rukama. Prema zaključcima Kongresa, Srbija je bila uvećana Niškim srezom od 2.681 km², Pirotskim srezom od 2.697 km², Topličkim srezom od 3.679 km² (26 stanovnika na km²) i Vranjskim srezom od 1.915 km². Takođe, priznata je Srbiji i državna nezavisnost. U Topličkom srezu tada je živelo 42.014 stanovnika od ukupno 299.640 stanovnika koliko je živelo u tzv. „Novim krajevima“. Od tog broja u Toplici je živelo i 1.047 Turaka i 7 Jevreja.

I nakon dve godine od oslobođenja, Toplicom su i dalje krstarile arbanaske čete radi pljačke i ubijanja. Radi odbrane od njih, organizovani su dobrovoljci, a granicu prema Kosovu, koje je tad bilo pod okupacijom Turske, držale su srpske straže u 34 mesta. Ovi podaci su važni jer su i oni doprineli da ratničko crnogorsko stanovništvo bude naseljeno baš u ovim pograničnim mestima Kuršumlije.

Osnovno zanimanje stanovnika Toplice posle oslobođenja bila je zemljoradnja i stočarstvo.

Kneževina Srbija 1878. godine imala je 20 okruga, a svako okružno mesto imalo je po jedan puk vojske. Prokuplje je bilo sedište puka „Knjaz Mihajlo“. Dana 04.02.1900. godine, delegacija od 13 uglednih građana otišla je u Niš s molbom kralju Milanu da se puk ne premešta iz Prokuplja zbog nove reorganizacije vojske. On u svojstvu komandanta vojske nije uslišio tu molbu, već je puk premestio u Niš. U ovom puku su

Crnogorci služili vojsku i u njemu se borili u Prvom svetskom ratu. Taj „Gvozdeni puk“ je proslavio srpsko oružje u svetu svojom hrabrošću u svim bitkama koje je vodio. Njegovi komandanti i komandiri su ginuli ispred svojih vojnika pa većina i nije preživela rat. Njihov poklič je bio: Za mnom junaci! Više od polovine ovih junaka je dobilo Karađorđevu zvezda sa mačevima koje je dodeljivano srpskim borcima.

Toplica je dolaskom naseljenika bila sve gušće naseljena što se vidi iz sledeće tabele:

godina	1878	1884	1890	1895	1900
Broj domać.	2.693	5.806	7.586	8.669	9.518
Broj stanov.	17.431	19.791	50.176	56.250	64.098

U vreme Osmanlijske vlasti, u prokupačkom srezu, od ukupno 10.825 stanovnika živelo je 4.618 hrišćana, 6.207 Turaka i Arnauta, a u kuršumlijskom srezu od 6.708 ljudi, bilo je 757 hrišćana i 5.951 Turaka i Arnauta. Posle 1878. godine, doseljavanjem srpskog stanovništva i odlaskom turskog i arbanaškog, ovaj odnos se drastično promenio.

Već 1878. godine, načelnik Topličkog upravnog okruga javio je svom pretpostavljenom da na Kopaoniku čeka 5.000 izbeglica da pređe u tadašnju Srbiju. Oni su bili sa područja Ibra, Novog Pazara, Vučitrna, Kosovske Mitrovice, tj. teritorija koje su oslobođene ali odlukama Berlinskog kongresa vraćene Turskoj.

Zakoni o uređenju oslobođenih krajeva

Posle liberala, koji su bili na vlasti od avgusta 1878. godine do oktobra 1880. godine, u Srbiji nakon pobede na izborima na vlast dolazi radikalno-naprednjačka koalicija tj. vlada Milana Piroćanca. Toplica je uvek podržavala onu stranku koja je bila bliska dinastiji Obrenović. I jedna i druga vlada donose zakone koji će doprineti bržem naseljavanju

novooslobođenih krajeva, po kojima će naseljenici imati razne povlastice. Na osnovu tih zakonskih odredbi, određeno je da se Toplica brzo naseli doseljenicima iz Crne Gore, Hercegovine i Ibarskog Kolašina.

Prvi *Privremeni Zakon o uređenju oslobođenih predela* od 03. 01.1878. godine, opštinu u novim krajevima reguliše u prvoj glavi od 1. do 20. člana. Pravila od 23.12. 1877. godine postala su drugorazredna i formalno i stvarno. Ovaj Zakon je bio jedina pravna osnova po kojoj su opštine radile sve do 30.12. 1879. godine. Prema njemu, opština je kao i srez i okrug bila administrativno-teritorijalna jedinica. Izmene i dopune ovog Zakona izvršene su 30.12. 1879. Godine, gde je u članu 3 ubačena dopuna da protiv presude i rešenja kmeta ima mesta žalbi višoj upravnoj vlasti u roku od 15 dana od prijema rešenja. Po ovim izmenama, sudsku vlast u opštini sada predstavlja i kmetov pomoćnik i što je značajnije - opštinski sud.

Dana 24. maja 1878. godine donet je *Zakon o teritorijalnoj podeli oslobođenih krajeva*, kojim je osnovan Kuršumlijski okrug. Prvi načelnik ovog okruga bio je Dragutin Pujić. Okrug je imao četiri sreza: kuršumlijski, prokupački, ibarski sa sedištem u Kruševu na Ibru i vučitarnski sa sedištem u Podujevu.

Ministar Alimpije Vasiljević izdao je 13.02.1878. godine Upustvo za rukovanje „bivšim turskim imanjima“, u kojem je naložio da se ta državna zemlja izdaje licitacijom pod zakup, a zemlju koju su obrađivali seljaci da i dalje obrađuju.

Zbog kolonizacije opustelih krajeva donet je 03.01.1880 godine *Zakon o naseljavanju*, u kome je pisalo da:

- po članu 1, naseljenici treba da se bave zemljoradnjom ili zanatstvom neophodnim za seljačko stanovništvo;
- po čl. 5, zanatlije dobijaju po 1 ha kao i građu za kuću u državnoj ili opštinskoj šumi. Seljaci dobijaju 4 ha zemlje i 2.000 m² okućnice, a ako je kuća

zadružna na svaku mušku glavu u zadruzi stariju od 16 god. još po 2 ha.

- po čl. 6, prvih 15 godina seljak uživa, a posle toga i poseduje zemlju;
- po čl. 7, ova zemlja oslobođena je, osim opštinskih, svih poreza za 3 godine;
- po članu 7, naseljenici su oslobođeni službe u stajaćoj vojsci za pet, a u narodnoj za tri godine.

O predlogu *Zakona o agrarnim odnosima*, Skupština Kneževine Srbije raspravljala je u načelu 2. februara, a u pojednostima 3. februara 1880. godine kada je zakon usvojen u celosti. U članu 1 ovog Zakona piše da će se raspraviti „oni imovinski odnošaji, koji su za vreme turske vladavine postojali kod tzv. gospodarskih i naseljenih čitlučkih zemalja u novooslobođenim krajevima između gospodara ili čiflik-sajbija koji su do takvih zemalja vukli izvesne kakve koristi i između onih, koji su te zemlje držali i radili“. U članu 4 se kaže da su naseljene čifličke zemlje one koju su zakupci držali i radili neprekidno 10 godina pre nego što je nastala srpska vlast. Pošto je ovaj Zakon dao pravo gospodarima na zemlju, oni su počeli sami ili preko svojih ljudi da je prodaju.

Već marta 1880. godine, izašla je na teren državna agrarna komisija koja je popisala sva napuštena zemljišta koja je trebalo naseliti.

Pošto je odlukama Berlinskog kongresa područje u slivu reke Laba vraćeno Turskoj, 06. 02. 1879. godine proglašen je novi Zakon o teritorijalnoj podeli, gde je sada umesto Kuršumlijskog, osnovan Toplički okrug sa srezovima prokupačkim i dobričkim (za oba sedišta u Prokuplju), kosanički sa sedištem u Kuršumliji i jablanički sa sedištem u Lebanu. Tadašnji Toplički okrug imao je 3.679 km² sa tri varoši i 486 sela. U ovom okrugu je ostalo samo 1.047 Muslimana, od čega su 113 bila u varoši Prokuplje, u Dobričkom srezu 347 i u Jablaničkom srezu 587. Prilikom popisa 1879. godine bilo je i 7 Jevreja.

Doseljavanje iz Crne Gore

Toplica je prostor od 2.230 km² na jugoistoku Srbije, gde danas živi oko 90.000 ljudi. Obuhvata opštine Prokuplje, Kuršumliju, Blace i Žitorađu, a na istoku se spaja sa Južnim Pomoravljem. Toplički kraj nalazi se u slivu reke Toplice, leve pritoke Južne Morave, između planina, na severu Jastrepca (1.482 m), na zapadu Kopaonika (2.017 m), na jugu Sokolovica (1.147 m), Radana (1.409 m), Vidojevice (1.154 m), Pasjače (971 m). Nalazi se između 42°54' i 43°24' severne geografske širine i 18°30' i 19 ° 30' istočne geografske dužine. Dolinom Toplice, preko Kosova, povezuje se sa Crnom Gorom, a putevima preko Kopaonika sa Ibarskim Kolašinom i Raškom oblašću, putem kroz Jankovu Klusuru sa dolinom Rasine i Šumadijom.

Prvi doseljenici iz Crne Gore bili su dobrovoljci iz jedinica koje se spominju u srpskoj vojsci u ratu sa Turskom 1877. i 1878. godine. Jedna od tih jedinica, koja je učestvovala na moravskom frontu prema tadašnjoj Turskoj od Aleksinca, bila je jurišni kor pod komandom Maša Vrbice, vojnog atašea Crne Gore u Srbiji. Nićifor Dučić u svom Ibarskom korpusu imao je jednu brigadu crnogorsko-hercegovačkih dobrovoljaca. Po saopštenju Stevana Smajevića, prvi graničari na srpsko-turskoj granici u Toplici bili su crnogorski dobrovoljci.

U jednom pisanom saopštenju Jagoša Jovanovića kaže se da je knjaz Milan uputio pismo knjazu Nikoli 8.7.1879. godine i ponudio mu da naseli oko 1000 crnogorskih porodica, jer je to izraziti nacionalni srpski element koji treba da prevaspita „prepuni tuđi element“.

Crnogorci su prodajom svojih imanja dolazili u Toplicu gde su dobijali besplatnu zemlju i novčanu pomoć.

Naseljenici dolaze iz raznih krajeva Crne Gore, dok pojedini dolaze iz Sjenice. U većem broju su naselili brda Pasjaču, Vidojevicu, Arbanaške planine na desnoj strani Toplice i pogranične krajeve kuršumlijskog sreza prema Kosovu, koje

je pripadalo tadašnjoj Turskoj. Zašto su naselili baš ova brda, a nisu ravničarska područja? Najverovatnije jer su i u Crnoj Gori živeli po brdima, jer su se tako lakše branili od turskih napada. Kasniji doseljenici naseljavali su i dalje planinska područja osim u retkim slučajevima. Trebalo je da prođe vreme da gorštaci iz Crne Gore, Peštera i Sjenice shvate pravu vrednost ziratnog zemljišta i da pored stočarstva mogu da se bave proizvodnjom svih vrsta žitarica, povrća i voća. Ubrzo je počelo utrkiivanje za utrine i njihovo krčenje i pretvaranje u oranice.

Naseljavanje ljudi iz Crne Gore u južnom i jugozapadnom delu Toplice, imalo je i vojnički karakter jer su ta područja bila na granici prema tadašnjoj Turskoj, a Crnogorci su bili naviknuti na neprestane borbe sa Turcima. Njihovo doseljavanje je teklo i dalje, jer su oni posle 1889. godine, mahom išli u one krajeve gde su živeli njihovi rođaci ili plemenski srodnici.

U Toplicu se nastanjuju i državni službenici iz Crne Gore kao što su: Milun Bojović, poštari (1880. u Prokuplje), Vukoje Todorović, žandamerijski kapetan (1879) i član agrarne komisije i komandir jednog graničnog sektora, Svetozar Lučić, pešadijski poručnik (u Prokuplje 1881) i dr.

Po saopštenju Radulovića prve porodice došle su 1878. godine. Tada je došlo 14 porodica: KOMADINE u Gojinovac, ĐIKANOVIĆI u Prolom, TOMIĆI, MIJUŠKOVIĆI, PERIŠIĆI i JOVANOVIĆI u Konjarnik, PEROVANOVIĆI u Pločnik, BULATOVIĆI u Rastovnicu, TOMANOVIĆI i ANDRIĆI u Berilje, GAŠEVIĆI u Pljakovo, SAVOVIĆI i PEROVIĆI u Selište kod Kuršumlje, DROBNJACI u Donju Bejašnicu. Radulović ne evidentira doseljavanje iz Crne Gore 1879. godine, kao što nisu zabeležili okružni načelnici iz Toplice i Vranja. Međutim, list „Zastava” u svom članku beleži da je Đoko Pejović tvrdio da je 1879. godine izdato u Crnoj Gori 4.366 porodičnih iseljeničkih pasoša.

Načelnici okruga 1880. godine beleže da je doseljeno iz Crne Gore 88 familija sa 467 lica. Od tog broja, u jablanički srez došlo je 30, u prokupački 23, u dobrički 33, a u Prokuplje 2 familije. U Crnoj Gori tada je bilo izdato 190 porodičnih pasoša. Recimo i to da je u selo Jabučevo kod Prokuplja dana 6.6.1880. godine došlo 8 familija sa 49 lica iz Gusinja.

Doseljenici su prelazili granicu sa pasošem-potvrdom nahijskog kapetana, turskim pasošem koji je koštao 1 liru, a kasnije i 1,5 liru. Po dolasku, doseljenike su srpske vlasti sprovodile u tri prihvatilišta gde su ostajali i do dva meseca: u Gariću kod Prokuplja, u selu Krčmare kod Kuršumlje i u Kuršumlji.

Posle napornog pešačenja preko planina i dolina, te dvomesečnog zadržavanja u nehigijenskom prihvatilištu i promene klime, pojavio se tifus među naseljenicima od koga je dnevno umiralo i po 30 ljudi. Uplašeni zbog pojave tifusa, oni naseļjavaju šumovite planine gde ima prozračnosti i zdrave vode. Ali, na planinama ne ulaze u kuće već u zemunice, busare, savardake (dubiroge), tj. u staništa koja su gradili inženjeri srpske vojske „krstaši”.

Po izveštajima načelnika u 1881. godini nije bilo naseļavanja. Te godine je na Cetinju izdato 460 pasoša, od čega 320 porodičnih i 140 samačkih za ukupno 1.627 lica.

Prema Pejoviću, na Cetinju je izdato 1882. godine 296 porodičnih pasoša sa 1.084 lica.

Na osnovu izveštaja načelnika došlo je 308 familija u kosanički srez, a Guberinić tvrdi da je iz Vasojevića naseļeno 38 familija sa 269 lica. U oktobru je granica zatvorena zbog hapšenja osam Crnogoraca između Čačka i Užica, koje je predvodio Stevan Ivanović. Oni su na dvoje kola prebacivali u Bosnu 200 pušaka koje su dobili u Bugarskoj posredstvom ruskog diplomate. Puške su hteli da preko Srbije dostave bosanskim ustanicima. Ubrzo su pušteni i sa grupom, koju je vodio ruski oficir Ivan Lipovac Popović, odlaze u Crnu Goru.

Godine 1883. bio je zabranjen ulazak crnogorskih doseljenika u Srbiju. Ali na Cetinju je izdato 6 porodičnih pasoša za 42 lica i 60 samačkih pasoša. Prema Raduloviću, te godine je došlo 9 familija u Berilju.

Pomenuti izveštaji načelnika okruga u 1884. godini ne beleže naseljavanje u Toplicu. Na Cetinju je te godine izdato 58 samačkih pasoša. Sa raške carine, vraćeno je desetak porodica. a po jednom izvoru familije: BEGOVIĆI, BOLJEVIĆI, VULETIĆI, DAMNJANOVIĆI, PEROVIĆI, RADOJEVIĆI, RAIČEVIĆI, SPASOJEVIĆI, ŠARANOVIĆI nijesu se vratile u Crnu Goru već odlaze u Trn, Bugarska.

Zbog sukoba kralja Milana i knjaza Nikole granice su zatvorene 1885. i 1886. godine, a granični odredi su pojačani redovnom vojskom. Na Cetinju je 1885. godine izdato 27 porodičnih i 7 samačkih pasoša. Prema Raduloviću došlo je 6 familija. Na jesen 1886. godine u Crnoj Gori bilo je izdato 27 pasoša za Srbiju, od toga 7 za starešine porodica sa ukupno 50 članova. Prema nekim podacima, iste godine je došlo 26 porodica u Dobrič, a jedna u prokupački srez. Po drugim podacima, 13 porodica je otišlo u vranjski okrug. Godine 1886. po zvaničnom izveštaju topličkog načelnika, naselilo se 40 familija iz Crne Gore (26 u dobričkom srezu, jedna u Prokuplju i 13 u jablaničkom srezu).

Prema zvaničnim izveštajima načelnika, 1887. godine nije bilo naseljavanja već je oko 2.000 crnogorskih građana vraćeno sa granice, dok Radulović tvrdi da su došle 4 familije. Za 1888. godinu, izveštaji govore da se doselila 81 porodica u jablanički srez, a 3 u Prokuplje. Na Cetinju je te godine izdato 386 pojedinačnih pasoša.

Pisac Trebješanin kaže da je u Toplički okrug iz Crne Gore naseljeno u periodu 1878-1889. godine 655 familija: u dobričkom 50, u prokupačkom 120, jablaničkom 110, u kosaničkom srezu 370, a u Prokuplju 5 familija. Prema zvaničnom izveštaju načelnika, naseljeno je 527, a na Cetinju je izdato tih godina 688 familijarnih pasoša. Doseljenici su bili

oslobođeni tri godine plaćanja poreza, pa poreske knjige nisu validne za utvrđivanje tačnog broja doseljenih, a u popisima nije bilježeno etničko poreklo.

Posle abdikacije kralja Milana 28.1.1889. godine, što je u Crnoj Gori prihvaćeno sa velikim slavljem, nova srpska vlada radikalnog prvaka Save Grujića brzo normalizuje odnose sa Crnom Gorom. Granice su opet otvorene. Ova godina je bila katastrofalna za Crnogorce jer su, nakon velike suše, propali svi usevi. Na proleće je kasno pao sneg, pa je veliki broj stoke pocrkao od gladi, leto je bilo sušno, a stanovništvu je zapretila glad jer je dolazila jesen i zima bez hleba i sena. Knjaz Nikola je otišao u Rusiju kod svojih zetova (ruskih plemića oženjenih sa kćerkama Jelenom i Stanom), gde je molio za pomoć. Ruski car je predložio Srbiji da prihvati doseljenike, s tim da Rusija opredeli finansijsku pomoć od 40.000, a slovenski komiteti još 20.000 rubalja.

Te 1889. godine, došlo je do većeg doseljavanja Crnogoraca u Toplicu posle molbe Srpskoj vladi, koju je poslao 09. 08. 1889. godine crnogorski ministar inostranih dela Gavro Vuković. Već posle 15 dana, srpski ministar inostranih dela Savo Grujić daje pozitivan odgovor za naseljavanje oko 6.000 Crnogoraca. Najpre je u oktobru ministar Vuković izdejstvovao preko turske Porte da se vize za prelazak turske granice izdaju naseljenicima besplatno, jer su oni do tada plaćali za svaku vizu po jedan talir u zlatu. Ukazom Kraljevskog namesništva od 25.10.1889. godine, komandant Moravske divizije generalštabni potpukovnik Jovan Praporčetović postavljen je na mesto glavnog komesara za naseljavanje crnogorskih porodica. Vojska je bila angažovana za izradu zemunica za privremeni smeštaj naseljenika.

Ministar Grujić je preporučio svom crnogorskom kolegi da:

- u spisak za doseljavanje ne budu uvršteni politički emigranti, nemoćni, prestareli, hromi i bolesni,

- da 10 dana pre polaska grupe, crnogorska vlada javi o danu polaska i njenom prispeću na srpsku granicu na Javoru,
- polasci grupa će se odvijati u razmacima od 7 dana,
- do granice na Javoru, put i pomoć iseljenicima finansira crnogorska vlada,
- prebacivanje preko granice će se izvršiti tokom oktobra, a najkasnije do kraja novembra za 6.000 lica, a u grupama do 1.500 lica,
- grupe vode crnogorski činovnici sa naoružanim brojem pratioca, noseći spiskove,
- iseljenici nisu smeli nositi oružje, niti terati rogatu stoku,
- postojalo je još nekih dogovora.

Zanimljivo je da ove predložene uslove nisu primenjivali useljenici i crnogorska vlada. Vlada Srbije poverila je organizaciju za naseljavanje ministru narodne pravde. Formirana je agrarna komisija sa predsednikom Jevremom Novakovićem koja je izašla na teren u Jablanici 13.10. i u Kosanici 17.10. i utvrdila da je bolje izvršiti naseljavanje 1890. godine jer je bilo nemoguće pre zime podići kolibe. Na terenu je nađeno zemljište za 1.200 familija sa po 5 članova. Crnogorska vlada je odbila odlaganje i rekla da će doseljenici formirati radne grupe za podizanje stambenih koliba.

Ministar narodne privrede formirao je početkom zime fond „Bratska pomoć“, tj. „Glavni odbor za sakupljanje bratske pomoći crnogorskim doseljenicima“ na čelu sa mitropolitom Mihailom, potpredsednikom Alkovićem i još 20 uglednih građana. Glavni odbor formirao je pododbore u koje moraju da uđu okružni i sreski načelnici, u Nišu, Valjevu, Požarevcu i drugim većim mestima Srbije, kao i u topličkom, kruševačkom i čačanskom okrugu. Srpski narod se masovno odazvao pružanju pomoći povodom apela objavljenog u „Glasu Crnogorca“.

Turski poslanik u Beogradu, Zija-beg je tada protestovao zbog naseljavanja na srpsko-turskoj granici.

U Crnoj Gori su pripreme počele u septembru i završene 5. oktobra, a nahijski kapetani su pravili spiskove. Kao dan polaska određen je 11. 10. 1889. godine. Određeni su sreski kapetani da odvedu stanovništvo sve do Javora, data im je određena svota forinti za organizaciju iseljavanja i za pomoć najsiromašnijima. Za što uspešnije prihvatanje i naseljavanje određena je svota od 100.000 dinara, a srpska vlada je odredila kao novi zavičaj naseljenika -Toplički okrug. Marko Backović navodi jedan propagadni proglas u kome je pisalo da „u topličkom okrugu teku četiri reke, jedna teče medom, druga šećerom, treća mlekom, četvrta bistrom planinskom rekom. Da su napuštene kuće prepune ćilima, svi- lenih zastora, skupocenog posuđa i žitni koševi su prepuni raznovrsnog žita“.

Iseljenici su na putu do „obećane zemlje“ morali da pređu preko turske i austrijske granice. Austrijske vlasti su ponudile put Šćepan Polje-Foča-Goražde-Medveđa-Višegrad-Vardište (granični prelaz) sa besplatnim konačištima u tim mestima (ogrev, osvetljenje, hrana, tovarni konji), ali da put traje pet dana. Crnogorska vlada je odbila ovaj kraći put i izabrala preko turske teritorije. Protiv ovog puta bili su i iseljenici, jer su želeli da izbegnu austrijsku kontrolu. Iseljenici su želeli da idu preko turske teritorije zbog turskog običajnog prava koje kaže da ako iseljenik prtljag natovari na konja a preko njega ukrsti verige neće se kontrolisati. Na taj način mogu da prenesu oružje.

Turske vlasti su tražile sledeće uslove da pređu njihovu granicu: da ne nose oružje i ne teraju rogatu stoku. Ponudili su besplatna konačišta, osvetljenje i hranu tovarnim konjima. Turci su ponudili dva puta preko turske teritorije: prvi je bio Andrijevića-dolina Lima-Nova Varoš-Javor, a drugi je Lever Tara-Pljevlja-Jabuka-Prijepolje-Nova Varoš-Javor. Grupe bi pratila turska žandarmerija.

Gavro Vuković je zbog velikog upisa Crnogoraca tražio povećanje za 3-4.000 ljudi, ali je Srbija odbila. Crnogorska vlada je morala da vraća prodata imanja, a pružena je državna pomoć u žitu ili novcu. Pasoše je vizirao, uz pomoć ruskog predstavnika u Carigradu, crnogorski poslanik Plamenac.

Prva grupa pošla je, prema listu „Glas Crnogorca“ iz Nikšića 11.10.1889. godine. Vodio je Bogdan Memedović sa 20 naoružanih pratilaca, a iseljenici su dobili za put od crnogorske vlade po 5 forinti. Starešine grupe su dobile po 1.500 forinti radi izdataka. Išlo se peške i sporo oko 4 km na sat. Na Lever Tari, komandir turske granične karaule, juzbaša Ibrahim, je pregledao pasoše. Na ovom putu su ostale samo „dve crnogorske devojke, koje su se udale za srpske momke“. Okružni načelnik iz Užica javlja ministru 21.10.1889. godine u izveštaju broj 2080, da je stiglo na Javor 229 familija sa 1.679 lica. List „Glas Crnogorca“ govori o „samo“ 1.303 lica. Austrijski činovnici javljaju iz Pljevalja o grupi od 232 familije sa 1670 lica (895 muškaraca, 775 žena; od njih je bilo 800 maloletnih). U ovoj grupi pronađeno je u Pljevljima 18 bolesnih koji su upućeni na lečenje. Na planini Javor iseljenicima je dat tain, koji je u prvo vreme iznosio po 20 dinarskih para na člana dnevno, a posle su po članu domaćinstva dobili po 1 kg hleba i 1/4 kg ovčeg mesa. Meštani su im nudili hranu i piće. Memedović se sa pratiocima vratio da bi poveo drugu grupu. Za prevoz iseljenika srpska vlada je obezbedila dva eskadrona vojnog vozačkog parka i 120 zaprežnih kola. Grupa je produžila putem Ivanjica - Arilje - Požega - Čačak - Kraljevo - Trstenik - Kruševac. Okružni načelnik iz Čačka javio je 24.10. u svom izveštaju, zavedenom pod brojem 2136, da je grupa koja je došla u Čačak brojala 1.700 lica i da je konačila u tom gradu po privatnim zgradama. Na ibarskom mostu kod Kraljeva, prilikom prelaska, plaćena je mostarina privatnom zakupcu, a spavali su u zgradi „Konzistorije“. Nekoliko iseljenika je ostalo u Ribniku kod Kraljeva. O broju doseljenika javili su pretpostavljenima: načelnik u Kraljevu

28.10. da je grupa iseljenika brojala 1.800 lica, načelnik iz Trstenika 29.10. u svom izveštaju (broj 10294) da je grupa brojala 1.700 lica i načelnik iz Kruševca da je u Kruševcu došlo 1.700 lica koja su spavala po kafanama i u „varoškoj šatri“. Od Kruševca je grupa nastavila dolinom Jankove klisure, da bi 2. 11. oko 14 sati stigla je u Beloljin gde su ih dočekali članovi Pododbora „Bratske pomoći“ sa okružnim načelnikom. U Prokuplju su spavali u vojnim barakama, a sutradan su upućeni u Kuršumliju gde su raspoređeni za privremeni boravak. Oko 300 doseljenika je upućeno na teren radi izgradnje koliba za zimovanje. Put Nikšić-Kuršumljija doseljenici su prešli za 21 dan, a za 10 dana stigli su do Javora. Uglavnom su došli Grahovljani, Banjani i iz Nikšićke Rudine. U aktu broj 2324 od 6.11., okružni načelnik napisao je da se doseljenici žale na zemlju da je loša. Okružni načelnik u Kuršumlji 27.11. (izveštaj broj 2564) uzeo je u zakup za 50 dinara jednu privatnu kuću za potrebe privremene bolnice, kojoj je Crveni krst odmah poslao 82 komada ćebadi, 200 navlaka, 200 čaršafa i 14 kreveta.

Druga grupa pošla je 23.10. iz Berana, sastavljena najviše od Podgoričana i Pipera, a nju je predvodio Zarija Bakić. Brojala je 267 familija sa 1.356 lica. Stigla je na Javor za samo četiri dana, tj. 27.10. Za njihov prevoz sa Javora do odredišta upotrebljena su poštanska kola, desetak kola ministarstva unutrašnjih poslova i treći vozarski eskadron Drinske divizije. U ovoj grupi bilo je preko 40 bolesnih lica. Kapetan Simo Savić iz Ivanjice javio je 31.10. da su prošle dve grupe sa 3.100 lica a da su ih kulučari prevozili do Dinjače i Kotranje. Pošto je sneg već počeo da pada, predložio je da sledeće grupe idu preko Mokre Gore. Načelnik iz Čačka javio je u svom aktu broj 2147 o grupi od 1.500 lica sa 756 maloletnih. U Kuršumlji je grupa stigla 10.11. i odmah po dolasku izdvojeno je 246 lica za podizanje koliba.

Tako je u Kuršumlji došlo 496 familija sa 3.035 lica. Oko 150 familija se ubrzo vratilo u Crnu Goru.

O uspešnom doseljavanju prve i druge grupe crnogorskoj vladi u svom izveštaju, broj 1056 od 28. 11., pisao je ministar narodne privrede.

U izveštaju br. 6243 od 24.5.1898. godine, toplički okružni načelnik beleži da je 1889. godine doseljeno 258 familija (122 manje nego što je naseljeno, a 230 manje nego što je na Javoru prihvaćeno).

Glavni komesar za naseljavanje, pukovnik Jovan Praporčetović, pisao je u svojim dopisima o problemima prilikom dolaska doseljenika. U dopisu od 6.11. kaže da Crnogorci iz prve grupe nisu želeli da se nasele u Kosanici. U dopisu od 1.12. broj 2637, napisao je da su se doseljenici razišli po okolnim varošima i tražili od policijskih organa da ih vrate u mesto prebivališta. U raportu broj 2635 javio je o neposlušnostima doseljenika. Dopisom od 13.12. broj 2760, javio je da ima staraca, udovica, bogalja. Komesar je za nagradu predložio doseljenike Zariju Milačića i Bogdana Lazovića.

U trećoj grupi koja je bila sastavljena od Pivljana i Drobnjaka bilo je 320 familija sa oko 2.000 lica. Grupu su predvodili Stevo Popović, sveštenik iz Tepca, i Trifko Ranković iz Jezera. Grupa je pošla 25.10. a stigla 4.11. na Javor. Austrijski izveštač iz Pljevalja pominje da su u ovoj grupi „snažne ratničke prilike i pored dugog i tako napornog puta svi su pokazali vrlo prkosan stav“. Iz ove grupe u Stalaću je odvojeno 55 familija sa 320 lica koji su poslani u Čupriju za rad u Senjskom rudniku (oni su došli kasnije u Jablanicu, tj. u proleće 1890. godine). Preostalih 265 familija upućeno je vozom u Leskovac gde su stigli 17.11., a smešteni su po privatnim kućama i crkvenim konacima koji su se nalazili u mestima oko Leskovca. Leskovački Pododbor „Bratske pomoći“ je bio vrlo neaktivan pa je skupio svega 150 dinara, dok je Niški odbor bio mnogo aktivniji pa je skupio preko 4.000 dinara pomoći. Ubrzo su doseljenici poslani u Lebane, pa u Medveđu, odakle su prebacivani u „svoja buduća naselja“: Retkocer, Prpor, Tulare, Gubavce, Medevce, Porošticu, Bra-

jinu i Mrkonju. Sa njima su došli kapetan crnogorske vojske Bojo, sveštenici Vasa Vukićević i Petar Bojović, koji su dobili stanove u Medveđi. Vukićević je postavljen za tularskog, a Popović za sijarinskog paroha. Dobili su i platu od 87 dinara i besplatan državni tain.

Četvrta grupa krenula je po zimi 4.11. sa 400 konja. Turske vlasti u Pljevljima su im dale za smeštaj 10 velikih vojničkih šatora i 5 konjskih tovara hleba. U izveštaju načelnika od 21.11. na Javoru, piše da je stiglo oko 2.000 ljudi. Zbog zadržavanja u Leskovcu „treće grupe“, zadržano je iz četvrte grupe u Čačku i Kraljevu 20, u Kruševcu 40, a u Prokuplju 130 familija. U Leskovac je tada poslato samo 55 familija. U Prokuplju su smešteni u vojnim barakama koje, po lekaru Moravcu, nisu bile higijenski pogodne za stanovanje. U Leskovac je stigla 13.12. prva grupa od 69 familija koje su zimovale u Senjskom rudniku. Ova grupa je smeštena u arbanaškim naseljima na srpsko-turskoj granici u gornjem delu reke Jablanice, u selima bivše gnjiljanske kaze. U Prokuplju je ostalo 130 porodica koje su tu i ostale.

Prilikom ovog kolektivnog iseljavanja Crnogoraca 1889. godine, u Jablanicu je naseljeno 575 familija sa 4.000 ljudi. Po izveštaju broj 3078 od 28.5.1898. godine načelnika vranjskog okruga svom pretpostavljenom, došlo je te godine u jablanički srez 707 familija a vratilo se u Crnu Goru 188 familija. Znači, u novim domovima ostalo je 519 familija.

Prema raspoloživim podacima iz zvaničnog izveštaja Ministarstva narodne privrede br. 1056, u tadašnji Toplički okrug 1889. godine doseljeno je ukupno 7.238 ljudi. Mita Kostić tvrdio je da je došlo 7.235 lica, Vladan Đorđević je pisao da je došlo 6.360, po austrijskim izveštajima 7.000 lica, a po Đoki Pejoviću 9.447 ljudi.

U Prokupačkom srezu, Crnogorci su dolazili i pre ovog grupnog doseljavanja, neki zbog krvne osvete, neki zbog bolje zemlje ili iz drugih razloga. Prema izveštaju okružnog načelnika iz Prokuplja 1898. godine, do 1889. godine u Toplicu je bilo

doseljeno 396 crnogorskih porodica bez zvaničnog odobrenja za useljavanje i doseljavanje. Neki su dobijali pasoše, neki su uzimali turske pasoše na Cetinju za prelaz turske teritorije, a neki su prelazili granicu gde nije bilo zvaničnih prelaza.

Doseljenici iz Crne Gore dobijali su isparcelisano utrin-sko zemljište, sa utvrđenim komunikacijama, bili su im iskopani bunari, podignute zemunice. Dobili su besplatnu građu u šumama, a svako domaćinstvu je podijeljena po jedna motiku, budak, sekira, koza, puška sa 300 metaka i par volova (na deset familija). U prvo vreme doseljenici su dobijali po 20 para dnevno, kasnije odrasli po 20 para, a maloletnici po 10 para. Ova novčana primanja ubrzo su zamenjena za 1 kg hleba po odraslom, a pola kg za maloletnike. Familije su dobijale po 200 gr soli, 100 gr pasulja, 20 gr crnog luka, 500 gr krompira za odrasle, a za decu po 250 gr. Nedeljno su dobijali po 200 gr masti po članu, mesa ovčeg 250 gr za odrasle i po 150 gr za decu. Uskoro su otvoreni magacini u Lebanu, Kuršumlji i Prokuplju odakle su doseljenici dobijali mesečni deo hrane. Državni magacinski tain doseljenici su dobijali do leta 1890. godine, tj. do prve žetve. Po Guberiniću, Srbija je utrošila na doseljenike tadašnjih 500.000 dinara („Branik“, 30.11.1889.g.).

Glavni odbor „Bratske pomoći“ poslao je 1. 12. 1889. godine doseljenicima 19.788 kg hrane u Prokuplje, a nakon dva dana i odeću: 300 gaća, 300 košulja, 100 maramica i 10 šlofjanki. Do 1.12. poslata je i pomoć u novcu u iznosu od 31.715 dinara, a za Božić 1-2 dinara po članu. Glavni odbor Crvenog krsta uputio je u Prokuplje i Leskovac 296 ćebadi, 869 čarapa, 87 grudnjaka, 11 pamuklija, 18 untermajera i 18 šlofjanki. Komandant Moravske divizije poslao je u Prokuplje oko 1.000 polovnih šinjela i 120 ćebadi.

Doseljenici su imali besplatnu zdravstvenu zaštitu. Za njih je bio zadužen okružni lekar u Prokuplju Milan Moravac, a prokupački apotekar Brzaković je izdavao besplatno lekove

uz recept. Pegavi tifus je uspešno zaustavljen 19.12.1889. godine, ali je priličan broj doseljenika umro od te bolesti.

U novim krajevima, Crnogorci su došli sa oko 1.000 konja.

Nakon ovog velikog doseljavanja svake godine dolazio je određen broj porodica.

Godine 1890. po zvaničnom izveštaju načelnika, stigle su 23 familije, od kojih 3 u prokupačkom srezu, 18 u kosaničkom i 2 familije u Prokuplju. Na Cetinju je izdato 247 samačkih i 52 familijarna pasoša za ukupno 524 lica. Te godine, došlo je bez pasoša 12 familija koje su vodili Risto Sladojević i Tripko Stojović, 12 familija Bjelica i 7 raznih familija. Ali te godine vratilo se u Crnu Goru 221 familija iz kosaničkog i 188 iz jablaničkog sreza.

Godine 1891. u Kosanici dolazi za paroha pop Stevan iz Gerasa.

Za 1892. godinu, na Cetinju je izdato 646 pasoša, a verovatno je došlo 88 familija u Kosanici.

Od 1893. do 1895. godine zvanični izveštaji ne beleže nijedno useljavanje jer je uvedena zabrana i na Cetinju nije izdat nijedan pasoš za Srbiju. Seljaci iz Dubova su dana 27. 9. 1893. godine ponudili svoje utrine za naseljenje 30 porodica koje su se nalazile u Prokuplju.

Aprila 1896. ukinuta je zabrana useljavanja za Crnogorce izdata 1892. godine. U Tularu, prema Guberiniću, naseljene su 72 familije Veličana sa 131 članom. Ovaj podatak ne evidentira vranjski okružni načelnik, a ni Milorad Vasović. Te godine, na Vidovdan, u Beograd je došao u posetu knjaz Nikola, kojom prilikom su razmenjena zvanična odlikovanja, a jedan puk u Srbiji je nazvan po njemu.

Godine 1897. niko nije naseljen u Srbiji, iako je kralj Aleksandar bio u službenoj poseti knjazu Nikoli u Crnoj Gori.

Narednih pet godina, od 1898. do 1902. godine, niko se nije uselio u Toplički okrug jer su odnosi dve zemlje bili

loši nakon Ivanjdanskog atentata za koji je osumnjičen knjaz Nikola. Čak je na suđenju atentator Dimitrije Krezović izjavio da mu je knjaz Nikola poručio: „Do Petrovdana da smaknete onog starog Švabu“. U Jablanici su zbog toga uhapšeni mnogi Crnogorci: u Retkoceru sveštenik Magočević i ceo opštinski odbor sa predsednikom opštine S. Nikčevićem, u Leskovcu inženjer Bader, knjižar Vilotijević, Mihailo Babamilkić i drugi. Upravnik grada Beograda, Bademlić podneo je Vladi predlog da se iz Srbije proteraju svi crnogorski studenti i srednjoškolci, a ministar unutrašnjih poslova Genčić da se iz Srbije proteraju svi Crnogorci – srodnici i bivši službenici knjaza Nikole. Početkom 1900. godine studenti su organizovali demonstracije u Beogradu zbog proterivanja Crnogoraca. Tih godina bilo je samo pojedinačnih retkih naseljavanja. Pisac Vasović evidentirao je 1900. godine doseljavanje u Pustom Šilovu, 1902. godine u Krivači, a po piscu Trebješaninu došla je familija Radojičić sa 15 članova iz okoline Peći na utrinu kod Medveđe.

Dolaskom zeta knjaza Nikole, Petra Karađorđevića, na presto Srbije, uslovi za naseljavanje su postali daleko povoljniji nego prošlih godina. Godine 1904. formirana je agrarna komisija koja je, posle pregledanog terena, dozvolila naseljavanje na zemlji u vlasništvu države. Te godine doseljeno je 75 familija u Toplicu i 177 porodica u jablanički srez. U jablanički srez 1905. godine stiglo je 1.138 lica, a prema Đoku Pejoviću 1.556 lica.

U 1906. godini naseljeno je 2.820 lica u Toplici i Jablanici. Po izveštaju Agrarne komisije naseljeno je 1.803 lica (za 1.505 nije utvrđeno odakle su došli):

- 352 lica u vranjski okrug (u Jablanici) i to: 8 iz Kuča, 27 Grahovljana, 42 iz Čeva, 42 iz Pive, 21 Pješivaca, 30 iz Lukova, 9 iz Kolašina, 14 iz Bjelopavlića, 4 iz Vasojevića, 9 iz Jezera, 50 iz Drobnjaka, 7 iz Rovaca i 14 iz Morače;

- 946 lica u Toplički okrug: 51 iz Kuča, 127 iz Bratonožića, 87 iz Nikšića, 144 Grahovljana, 132 iz Čeva, 22 iz Pive, 42 Pješivaca, 9 iz Lukova, 17 iz Kolašina, 55 iz Bjelopavlića, 40 iz Vasojevića, 8 iz Jezera, 14 iz Drobnjaka, 14 iz Rovaca, 15 iz Morače i 48 iz Pipera.

U Toplički okrug (Toplica, Dobrič, Kosanica, Pusta Reka, Jablanica) naseljeno je:

godina	zvanični izveštaji	drugi izvori
1878-89	527 familija	655 familija
1889	6.000 lica	7.238 lica
1890-98	113 familija	
1900-06	5.390 lica	
Ukupno	15.520 lica	

Čistih ili većinskih naselja sa doseljenim Crnogorcima bilo je 88, od toga u: Kosanici 26, u Pustoj Reci 13, u Toplici 10, a u Gornjoj Jablanici 39 naselja.

Usled tradicionalne zatvorenosti, tj. plemenskog načina života, tek 1940. godine u Gajtanu desio se slučaj da se jedan Crnogorac oženio devojkom koja nije Crnogorka.

U Gajtan su čak doseljenici doveli popa Šaulića iz Crne Gore da zameni popa koji nije bio Crnogorac.

Kmet sela Petrovac, Đuro Daničić nudio je seosku utrinu „Dobra voda“ gde se moglo naseliti 200 familija.

U „novim krajevima“ bilo je Crnogoraca hajduka. Naprednjački list „Videlo“ pisao je u svojim člancima da je bilo

oko 40 hajduka od kojih je najgori bio lebanski poreznik Petar Vukić koji je u Lebanu, na ulici terao naprednjake da njegovog konja vode za rep naopako. Po izveštaju načelnika topličkog okruga iz 1898. godine, Crnogorci naseljeni u kosaničkom srezu bavili su se krijumčarenjem na granici. Tada je puška koštala 100 dinara u Srbiji, a Arnauti su je plaćali 200 dinara. Crnogorci su na arbanaškoj teritoriji krali krave, palili su im kuće i dr.

Ima i slučajeva da su se zbog velikog broja bolesti sa smrtnim ishodom, doseljenici prelazili iz Jablanice u Toplicu (i to oni koji su došli 1889. godine iz Crne Gore). Iz Velike Brajine zbog bolesti došao je veliki broj u Dobrič, Prokuplje, Pasjaču i Kare.

Najpoznatija porodica koja je doseljena u Toplicu

Pavlovići iz Berilja

Među naseljenicima bio je i poznati junak iz Bosansko-hercegovačkog ustanka 1875. godine, vojvoda Peko Pavlović (Čevo, Cetinje, 1818 – Cetinje, 1903). Francuski putopisac Ogist Melan, koji je posetio u vreme ustanka Hercegovinu i upoznao se sa vojvodom, opisao ga je ovim rečima: „čovek od 45 do 50 godina, snažno građen, inteligentnog i mirnog izraza lica. Njegove sitne oči stalno se kreću desno i levo. On ima bujne crne brkove, dugu kosu, brižljivo začušljanu. Nosi plavu tuniku, otvorenu, ispod koje se vidi crven, zlatom izvezeni prsluk. Crven pojas je ukrašen nožem, s drškom od kosti i pištoljem. Nosi široke čakšire, koje mu sežu do kolena, dokolenice i opanke“. U toku ustanka, Peko se upoznao sa Petrom Karađorđevićem.

Posle svađe sa knjazom Nikolom zatražio je azil u Srbiju, gde je otišao sa svoja dva brata.

U selu Berilju kod Prokuplja 1881. godine iz Crne Gore doselili su se braća Peko, Savo i Krsto Pavlović. Oni su prvo došli februara meseca u Užice sa 54 lica. Inače, oni su bili sinovi Pavla Nikolića (po njemu se prezivaju PAVLOVIĆI), koji je umro u Crnoj Gori. On je imao još dva sina: Jakova, koji je ostao u Crnoj Gori i Lazara, koji je ubijen u Crnoj Gori prilikom pljačke njegove stoke.

Peko je dobio vojvodsku penziju od srpske vlade i novčanu pomoć u iznosu od 1000 dinara. Ponuđeno mu je imanje u Konjuši koje je odbio i dobio je imanje u Berilju i kuću u Prokuplju. Ubrzo je kupio kuću u današnjem centru Prokuplja kod zgrade načelstva od supruge Mijaila Antonovića, koja mu je prodala deo placa od 4,5 m². Ova prodaja potvrđena je i kod suda 15. 05. 1885. godine. Kupio je još i vinograd kod Prokuplja. Kuća je prodana po tapiji 04. 03. 1889. godine, gospođi Emiliji, supruzi generala Milojka Lešjanina, na javnoj licitaciji za 2.461 dinara. Tu kuću kasnije je kupio za 7.000 dinara od naslednika generala Milojka Lešjanina, 28. aprila 1914. godine, vojvoda Živojin Mišić, kada je bio penzionisan. Ona i danas postoji u Prokuplju u ul. Ž. Mišića broj 6.

Posle svađe sa kraljem Milanom, Peko Pavlović je morao da beži 1883. godine sa svojim bratom Savom i njihovim porodicama u Bugarsku. U Bugarskoj je ostao da živi brat Savo sa porodicom, a Peko je kao izbeglica zajedno sa Pašićem napisao proglas srpskom narodu u kome se kaže: „danas je trenutak da se podignemo i da prodrmano mrak koji preti da otcepi Srbiju od slovenskih naroda. Oborite vlasti koje su vam nametnute i zamenite ih onima koje vi izaberete“. Peko je tada pozvao Crnogorce u Bugarskoj, gde ih je bilo već oko 800, da se prijave u jedinice koje će ići u Srbiju da obore kralja Milana. Pošto su odbili njegov poziv, besan na svoje sunarodnike, Peko je zatražio od bugarske vlasti da oteraju Crnogorce iz Bugarske, ali je na intervenciju ruskog diplomatskog predstavnika, to zaustavljeno. Iz Bugarske odlazi ubrzo u Rusiju gde je živeo sa svojim sinovima. Iz Rusije

je došao u Crnu Goru pre svoje smrti, moleći 1903. godine knjaza Nikolu, da ga sahrane u svojoj domovini.

Peko je bio prijatelj sa vojvodom Jolem Piletićem sa kojim je zajedno došao u Toplicu. Jole je odmah otišao i naselio se u Niš.

O njemu je poznati crnogorski pisac Marko Miljanov pevaio uz gusle: „Turskoj zemlji ne bješe lijeka, od vojvode Pavlovića Peka”.

Pekov brat Krsto imao je 4 sina: Goluba, Lazara, Đura i Aleksu.

Krstov sin LAZAR ubijen je u Topličkom ustanku od strane bugarske vojske. On je imao sinove Boža, Ljuba, Veljka (ranjen na Kajmakčalanu, sahranjen u Bijeli), Krsta (poginuo na Kajmakčalanu, sahranjen u Solunu) i Petra (ubijen u Topličkom ustanku sa ocem). BOŽO PAVLOVIĆ, rođen oko 1899. godine, bio je četovođa u Topličkom ustanku 1917. godine. Studirao je Pravni fakultet na Sorboni. Posle studija vratio se u Beograd i postavljen je za predsednik opštine Beograda. On 1941. godine napušta posao i kratko vreme je bio u zatvoru na Banjici. Po završetku rata, otišao je u advokate, a umro je i sahranjen u Berilju 70-tih godina. Njegov sin BORISAV, koji je čuvao arhivu Koste Pećanca posle smrti oca, bio je učesnik rata 1941-45, u kome je kao komesar čete u 11 brigadi ranjen na Majevidici. Posle rata završio je Filozofski fakultet. Imenovan je za sekretara GK SK Beograd, člana IK CK Srbije. Ubio se od bolova u nogama jer je bio ukočen. Drugi sin SLOBODAN, završio je Vazduhoplovnu akademiju, a penzionisan je u činu potpukovnika pilota. Treći sin MILIVOJE, završio je Građevinski fakultet.

Krstov sin Golub oženio se sa kćerkom Jola Piletića, koja je živela 106 godina.

Krstov sin Đuro oženio se Anđom, kćerkom popa Milorada, brata Jola Piletića. Pop Milorad živio je jedno vreme u Berilju, ali se kasnije po potrebi službe preselio u okolinu Niša. Inače Stevan Piletić, sin popa Milorada dugo je u Pro-

kuplju između dva rata, bio upravnik pošte (današnja zgrada Muzeja).

Lazarov sin LJUBO radio je u Kočanu, a 1941. godine se vratio u Berilje sa suprugom i decom: Aleksandrom, Marom, Vladimirom i Žikom. Svi su bili učesnici rata 1941-45. godine. Ljubo je ubijen kod sela Obrtince 1943. godine, Aleksandar je završio rat u činu majora, Vladimir je radio posle rata u činu kapetana u gardi maršala Tita, Žika je radio kao zastavnik, a Mara je bila partizanka i udala se posle rata u Prištini.

Veljkov sin RATKO PAVLOVIĆ ĆIĆKO, bio je oficir u Španskom građanskom ratu i komandant partizanskih jedinica u Toplici. Nakon završetka rata odlikovan je ordenom Narodnog heroja. Ubijen je 1943. godine na Vlasini pod nerazjašenim okolnostima. Pored Ratka, Veljko je imao i kćerku Veru.

Zaključak

List „Težak“ pisao je u svom članku dana 3. 12. 1889. godine: „Viteški doseljenici naseliće se na planinskim prostorima topličkog okruga. Tu će biti najbolji zaštitnici protiv nemirnih Arnauta koji često k nama prelaze te nas u radu uznemiravaju. To je 1000 pušaka, 1000 mišica. Znatna pomoć“.

Crnogorci su došli u Toplicu zbog nemaštine, siromaštva, bezemljaštva, socijalne bede, došli su gde ima hleba, gde se može živeti. Oni dolaze u njene doline i na obroke planina da bi tu živeli. Žudnja za boljim životom koji nije postojao u njihovoj domovini, dovela ih je u Toplicu.

Crnogorci su naselili planine Pasjaču, Vidojevicu, Arba-našku, Kopaonik, kao i planine duž granice sa tadašnjom Turskom, a danas Kosovom. Ovi gorštaci su ovaj nenaseljeni, opustošeni, zarasli predio, teškim radom pretvarali u plodnu zemlju. Kad su došli da žive u Toplicu, srpska vlada im je dala zemlju. Pristojna mesta za stanovanje u većini slučajeva nije

mogla da obezbedi, ali je poslala vojsku da izgradi zemunice jer su grupe dolazile i krajem jeseni. Hladne zime odnele su mnoge živote Crnogoraca-naseljenika, ali tada je glad u Crnoj Gori odnosila mnogo više života.

Oni su u nove krajeve donosili i svoju kulturu, svoje stare običaje, navike kao i svoje probleme. Patrijarhalno va-spitavani u postojbini, oni u novi zavičaj prenijeli glavne osobine svojih predaka: visok moral, nacionalni ponos, ljubav prema svojim, hrabrost, nepokornost.

Kao što se krajem 19. veka narod useljavao u napuštenu Toplicu, tako se taj isti narod iz Toplice iseljavao krajem 20. veka, što može da se vidi po popisima stanovništva. Po popisu iz 1961. godine, Toplica je imala 141.141 stanovnika. a za trideset godina tj. 1991. godine samo 111.813 stanovnika, danas oko 90.000. Više je danas Topličana u Beogradu nego u Toplici.

U Toplici u periodu od 1878. do 1940. godine. naselilo se nekoliko hiljada crnogorskih porodica koje posle nekoliko decenija života na ovim prostorima čine većinski deo stanovnika. Ovi Crnogorci branili su Srbiju i Toplicu u svim oslobodilačkim ratovima 1912-1918. godine. Bili su oficiri i vojnici poznatog Gvozdenog puka u Prvom svetskom ratu, elitne vojne formacije u srpskoj vojsci.

Toplica je od svih novoprijojenih krajeva najrevnosnije i najsrdačnije pozdravljala svaki potez svog kralja oslobodioca i njegovog naslednika, što se vidi na primeru kada je kralj Aleksandar ukinuo Ustav iz 1888. godine, tada najdemokratičniji i u Evropi. Vladin list „Srbske novine“ od 13. maja 1888. godine, pisao je o oduševljenju Topličana tim potezom. Kralj Aleksandar je sin kralja oslobodioca, pa je Toplica uvek podržavala tog mladog kralja i kad je grešio, što se vidi iz citiranog telegrama građana Toplice. Toplica je podržavala mladog kralja kao legitimnog naslednika i kad je u Srbiji bilo masovnih protesta javnosti zbog kraljeve ženidbe sa, po mnogima, problematičnom osobom kakva je bila Draga Mašin.

Posle dinastije Obrenović, na vlast u Srbiji došla je dinastija Karađorđević sa kojima su došli i oslobodilački ratovi 1912-1918. godine koji su Toplicu u demografskom smislu unazadali. Toplica i Topličani su u Prvom svetskom ratu bukvalno uništeni od strane bugarske vojske. Crnogorci su najviše i stradali u tim ratovima, u jedinicama srpske vojske i u odmazdi bugarske vojske nakon Topličkog ustanka 1917.

Crnogorci su u 20. veku pokazali veliki interes za školovanje svoje dece, pa je među njima bio veliki broj intelektualaca. Veliki broj tih ljudi odselio se u velike gradove: Niš, Kraljevo, Beograd i dr. Izvršeno je posle drugog svetskog rata, preseljavanje iz Toplice u Vojvodinu 1945. godine. Tada je do prve polovine 1946. godine iz Južne Srbije u odžački srez preseljeno oko 2.500 porodica, a u selo Ratkovo (Parabuć) preseljeno je oko 4.000 ljudi iz Toplice. Od 1960. do 1974. godine iz Toplice se odselilo oko 6.440 ljudi, a od tog broja otišlo je 63 % stanovnika u Beograd sa okolinom. Iseljavanja su kao i u 19. veku motivisana ekonomskim razlozima, jer je Toplica posle velikih ratova u 20. veku osiromašena i nepravedno zapostavljena u obnovi od strane srpskih vlasti.

Po poslednjem popisu stanovništva iz 2002. godine, od ukupno 27.630 stanovnika u Prokuplju, samo 138 se izjasnilo kao Crnogorci, a od 25.760 koliko se izjasnilo kao Srbi, više od 10.000 su poreklom Crnogorci. U Kuršumlijskoj opštini najveći deo stanovnika su poreklom Crnogorci. U opštini Žitорађе samo manji deo stanovnika su Crnogorci, jer su većinom doseljeni sa Vlasine. U opštini Blace, stanovnici su uglavnom doseljeni iz kopaoničkih sela. Treba napomenuti da ima dosta porodica koje ne znaju svoje poreklo. Od pada nemanjičke i balšićke države dešavale su se brojne seobe na Balkanu, koje i danas traju.

Izvori i literatura:

- 1) Vasović, Milorad : Naseljavanje Gornje Jablanice, Leskovački zbornik broj 2, 1962.
- 2) Ilić, Buda : Spomenica 1878-1908-1958, Prokuplje 1958.
- 3) Milićević, Đ. M. : Kraljevina Srbija, Beograd, 1884.
- 4) Stojičić, Slobodanka, Prve opštinske vlasti u jugoistočnoj Srbiji posle oslobođenja, Leskovački zbornik br.17, 1977.
- 5) Tanasijević, Tihomir S. : Istorijske znamenitosti i prošlost grada Prokuplja (sa letopisom crkve prokupačke), Prokuplje, 1961.
- 6) Trebješanin, Radoš : Naseljavanje crnogorskog stanovništva u Jablanici i Toplici od 1880. do 1906. godine, Leskovački zbornik broj 19, Leskovac 1979.
- 7) „Politika“ dnevni list, tekst od 16.4.2006. str. 19.
- 8) Pavlović, Branko, star 77. god. iz Berilja, dao podatke o Pavlovićima kustosiu istoričaru Darku Žariću 13.07.05. i 5.4.2006. godine.

UDK 821.163.4.09-13

Sreten ZEKOVIĆ

**NJEGOŠ JE POETSKI UOBLIČIO SINTAGME PETRA I
„ZLO DOMAĆE“ I „DOMAĆI TURCI“
„Istraga pro(i)turica“ – neislamiziranih Crnogoraca, izdajnika**

Sažimак: *Tradicionalni crnogorcizam je bitno i kritika „domaće nesloge“, nejedinstva (podvajanja, „dvostrukost“), (p)otuđenja(štva), izdaje i „domaćega zla“ kao osnovne i najveće opasnosti za očuvanje slobodne Crne Gore, uslova samoodržanja crnogorskoga naroda u slobodi. Nesuminuti, ali zaturani i(li) preinačeni, izvor Njegoševa osnovnog predmeta „Gorskog vijenca“ je ukupna državotvorna mudrost Sv. Petra Crnogorskog. Tzv. istorijski nepostojeća „istraga poturica“ zapravo je inverzivna identifikacija sa Njegoševom stvarnom „istragom pro(i)turica“, neislamiziranih Crnogoraca, izdajnika.*

Ključni pojmovi (riječi): „domaća nesloga“, „zlo domaće“, (ne) jedinstvo Crnogoraca, podvajanje („dvostrukost“) izdaja, istraga pro(i)turica (svjetovnih konvertita).

**NJEGOS POETICALLY SHAPED THE SYNTAGMAS OF PETER I
“DOMESTIC EVIL “ and “DOMESTIC TURKS”
“extermination of converts / the pro- Turkish”- not Islamized
Montenegrins, traitors**

Abstract: *Traditional Montenegrin nationalism is an important critique of “domestic discord”, disunity, (separation, “duplicity”), alienation, treason and inner “domestic evil” as the primary and the greatest threat to the preservation of free Montenegro as a condition of self-preservation*

of the Montenegrin nation in freedom. Inevitable, or neglected and altered, the inspiration for basic topic of Njegosh's poem "The Mountain Wreath" is the total constituent wisdom of St. Peter of Montenegro. The so-called, historically non-existent, "the extermination of converts" is actually the inverse identification with Njegosh's real "extermination pro-Turkish not Islamized Montenegrins, traitors.

Keywords: "domestic discord", "domestic evil", disunity of Montenegrins, duplication ("duality") treason, the investigation pro-Turks (secular converts).

Uvod

Tradicionalni crnogorcizam je temeljna, opštenita i načelna crnogorska povijesna orijentacija i prvorazredni narod(nos)no-nacionalni program crnogorski. Jedanak je i prvačni crnogorski „narodni preporod“. S njim je skopčano crnogorsko tradicionalno načelo narodnosti i ponarođavanja koje su naglašavali (i) dinasti Petrović, a navlaštito Vasilije, Petar I Sveti i Njegoš, svojom mudrošću „svete junačke slobode“ i slobodarskim ponarođenim duhom crnogorskim, narodnom religijom i crkvom Crnogoraca, što ujedno predstavlja i njihovu posebitu sekularizaciju.¹

Ujedno su žustro, odlučno kudili svako od(iz)rođavanje, (p)otuđenjaštvo, izoštreno protiv svojega naroda, i izdaju svoje države, otadžbine, matice, vazda, bez izuzetka, izričito imen(t)ovanih crnogorske i crnogorskoga naroda. Bitije Vasilijinih epistola i Istorije o Crnoj Gori, poslanica, Zakonika i Stege

¹ Vidi: Sreten Zeković, *Neki otpori crnogorskoj autohtonoj sekularizaciji*, Ars br.2/86, Književna opština Cetinje, Cetinje, 1986, 61-71; od istog autora, *Otpori crnogorskoj autohtonoj sekularizaciji*, u *Nauk(a) o samobitnosti Crnogoraca*, tom XII, *Od „crnogorskoga nacionalizma“ do suvereniteta*, CKK Cetinje i *Elementa montenegrina* Cetinje, 2009, 7-30; također od istog autora: u *Nauk(a) o samobitnosti Crnogoraca u 65 po(d)uka – za svakoga, od čobana do akademika*, tom I, VIII *Svjetovnost duha crnogorskoga tradicionalnog društva*, JP Informativno izdavački centar Cetinje, 1999, 294-341; Također od istog autora *Flozofija sekularizacije sa osvrtom na posebitu crnogorsku autohtonu sekularizaciju*, u *Crnogorski anali*, mart br. 11, 2016.

Petra I, Njegoševog odabira za nasljednika knjaza Danila² i državno-nacionalnih reformi (bitno centralizacije Vrhovne vlasti), upravo je radi učvršćivanja nezavisnosti crnogorske držav(otvor)nosti, kao uslova zaštite crnogorske slobode i očuvanja *crnogorcizma*. Sušto je *protiv odnarođavanja, (p)otuđenja(štva), nejedinstva, podvajanja*, Njegoš bi rekao, „*dvostrukosti*“, *međusobnih razmirica, pizme, nesloge, mrzosti*, a naročito i nerazdvojno s tim, protiv *izdaje* Crne Gore i Crnogoraca („*zla domaćega*“), koja je ne samo *izjednačena sa osvajačem-neprijateljem* (Turcima), n(eglo je i zakonski kastigana i etički i etnički kaliježno teža, gora, grđa i opasnija od njega. Otuda sintagme „*domaće, vražje zlo*“ i „*domaći, naši Turci*“. Zato Njegošev junak Vuk Mićunović izričito naglašava: „*Mrzniji su mi oni nego Turci*“, a lapidarnim i profundiranim stihovanim zaključkom junaka vojvode Batrića: „*Za dvostrukost ni mislit ne treba*“,³ misleći na rečeno *podvajanje*,

² Njegoš je želio da se Danilo školuje u gimnaziji ili nekoj drugoj svjetovnoj školi, a ne u Duhovnoj akademiji. O tome saznajemo iz njegove preporuke koju je poslao, osam dana pred smrt, 10.10.1851. g, po Danilu u Beč ruskom poslaniku Majendorferu, iako ga je u testamentu odredio za nasljednika, legalno za vladiku-gospodara. Iako je Garašaninova agentura bila skolila Njegoša (čak išla i u Beč prilikom njegovoga boravka u Beču) da svog nasljednika uputi u škole u Srbiju, on je to mimoišao, vjerovatno po(d)učen razočarenjem u prijetodno poslate Crnogorce u Beograd i u štampanje svojih djela *Luča mikrokozma* i *Ogledalo crnogorsko* (preinačeno i *Ogledalo srpsko*). Po svemu sudeći, Njegoš je predodredio Danila za knjaza, da bi nastavio petrovićevski kontinuirani (dinastički) zavjet o vjernosti tvrdom crnogorcizmu kroz postupnu transformaciju vladikata, do njegovog konačnog ukidanja, u modernu centralizovanu nacionalnu državu Crnu Goru. U Danilu je predviđao spas od bojazni i razočarenja ako njegov tegotni rad na reformama državne uprave i centralizacije države budu zaludnje i ako se poslije njega sve vrne u prijetodno bezizlazno stanje. Viđeti o tome: Sreten Zeković, *Neki otpori specifičnoj autohtonoj crnogorskoj sekularizaciji*, *Ars*; isto i od istog autora, *Etnička svijest dinasta Petrović Njegoš*, isto, 456-462.

³ „*Za dvostrukost ni mislit ne treba*“ je naslov tekstualnog dijela moje knjige *Tradicionalizam i kriticizam u nauci o Crnogorcima – kritika osnovnih nekorektnih interpretacija nauke o samobitnosti Crnogoraca, autorovo izdanje*, štampar(n)a „Trebinje“, Trebinje, 1988. Bila je neposredni povod i razlog da se hajkaški još rastegne znaveni „*Slučaj Etnogenezofobija*“.

udvajanje, priznavanje podaništva turskom osvajaču od strane jednih (koji se priključuju i pomažu Turcima) i nepriznavanje od drugih koji im pružaju stalni otpor. Ovo prvo i *jest izdaja crnogorske slobode, izdaja koju vrše sami hrišćanski Crnogorci unutar slobodne Crne Gore – „domaći (njeni) izdajnici“*. Njegošev vladika Danilo to izražava bivstveno šekspirovski „To je biti jedno ili drugo“ (a ne „dvostrukost“), a pojašnjeno naglašava unutrašnju podvojenost:

„Ne bojim se od vrazjegga kota, no se bojim od *zla domaćega*“..
neka ga je ka na gori lista, „Razluči se zemlja na plemena“.

Zaturani izvori Njegoševa *Gorskog vijenca*

Da bi se u Njegoševu pjesničkom djelu prepoznao Njegoš i istorija, kao što je to činio Mišel Oben,⁴ mora se njegova državotvorna i poetska mudrost posmatrati u neraspu(p)ćivom i ucjelovljenom jedinstvu koje je u bitnom određeno *njegovim vladarskim životom* kao inherentnim kontinuiranim izrazom crnogorske istorije - „borbe neprestane“ za slobodu crnogorskoga naroda u „zbjegu slobode“, kao uslova njegovog samoopstanka u slobodi, koja je osnovni životni izvor i motiv ukupne njegove mudrosti, pa i *Luče mikrokozma*.⁵

Shodno tome, takav globalni, cjelovito jedinstveni pristup nužan je i da bi se isk(r)očilo iz staroga shvatanja, po kojem je glavni predmet i ideja *Gorskog vijenca* istorijski nepostojeća tzv. „istraga poturica“, navodno za vakta vladikegospodara Danila Petrovića. I dalje, da bi se u njoj prepoznala i identifikovala *stvarna istorična Njegoševa istraga izdaje i crnogorskih izdajnika*, „svjetovnih konvertita“ ili (još) neislamiziranih, korumpiranih hrišćanskih Crnogoraca u pograničnim krajevima slobodne Crne Gore, koji su, zajedno (združeni) s Turcima, s turskijem barjacima, predvodili Turke protiv svoje otadžbine s ciljem da svoje krajeve otcijepe od

⁴ Mišel Oben, *Njegoš i istorija u pesnikovom delu*.

⁵ Koja se često, još od njenog štampanja, po receptu Sima Milutinovića, bitno ocjenjivala kao mistika, mistična, kao religiozno-dogmatska i nerazumljiva mudrost.

Crne Gore i da ih priključe Turskoj imperiji, a neki (kao dio Crmničana) i Mletačkoj Republici. Glavni razlog tome je bio žestoki *otpor* ovih (kako se u literaturi ublaženo zovu) *protuturskih elemenata*, odnosno „domaćega zla“ Njegoševom izrazito (*p*)*ojačanom podržavljenju i nužnoj centralizaciji vlasti* kao uslovu samoodržanja države i narodnosti crnogorske u slobodi. Nепрепознавање историјски непостојеће ”истраге потурика” u stvarnoj, valjanim arhivalijama bogatoj, Njegoševoj *istrazi izdaje i crnogorskih izdajnika, hrišćana*, „svjetovnih konvertita“, uslovljeno je upravo tijekom što se u njegologiji posve zanemarivalo ili kao nebitno ukazivalo prijetno rečeno, a ovde naročito:

a) Njegoševa državničko-politička mudrost i njegov veliki značaj kao državnika i državnog reformatora (legislative i *centralizacije crnogorske vlasti* i njezinih posljedica);

b) da su poslanice, *Stega* i *Zakonik (otačastva)* Petra I Svetoga imali najveći uticaj na *Gorski vijenac* i tobožnju ”*istraгу притурика*”, jer se u njima najviše insistira na *jedinstvu* Crnogoraca i slobodne Crne Gore (protiv ”dvostrukosti” i višestrukosti) zbog ”*domaćega zla*”, i *unutrašnje izdaje* (hrišćanskih) Crnogoraca (”svjetovnih konvertita”), koja se rigorozno zakonski sankcionisala i aksiološki kaliježila;

c) Vasilijine poslanice i *Istorija o Crnoj Gori*, kao prvi javni crnogorski nacionalno-državni program i njegova težnja da se internacionalizuje crnogorska „borba neprestana“ za slobodu i nezavisost, a koju je tek Njegoš uzdigao i ovjekovječio na visoki međunarodni pjesnički rang;

d) da je Njegoševa filozofija države, politike, prava i pravde inherentni dio cjelovite njegove mudrosti do *ontologije slobode* i metafizike ljudske, narodne i božanske pravde koja se imentuje i kao *sveta svoboda*;

e) Njegošev tzv. književno-diplomatski metod kontrastiranja, konverzije i sabotaze sopstvenog izloženog gledišta, kojim se skriva stvarna aktuelna istraga crnogorskih izdajnika pod velom nepostojeće ”istraге потурика” iz diplomatskih

razloga ugleda pred Evropom i velikim silama, a radi postizanja međunarodnog priznanja slobodne i nezavisne Crne Gore.

**Petar I je najveća inspiracija za Njegoševu
„istragu pro(i)turica“
„Vaša nesloga jest najviši krvnik svega vašega
opštetva i zlotvor svega naroda crnogorskoga“ (Petar I)**

Ovđe nas interesuju sintagme „zlo domaće“, „vrag domaći“ i „domaći Turci“ koje je Njegoš preuzeo od Svetoga Petra Crnogorskoga koji u izvornicima, validnim dokumentima, nije spomenuo tzv. „istragu poturica“ i „poturice“. Kod njega se navedene sintagme jasno i razlučeno odnose na one *pravoslavne Crnogorce koji šuruju i družu s Turcima, idu na poklon skadarskom veziru* radi primanja mita, kao npr. „Ilija Piletić s družinom koji su donijeli u Pipere turske barjake i tursku džebahanu ima nekoliko vremena i da misle i sumaju razuriti sve Pipere i podložiti pod tursko kopito“. Dalje Petar I Sveti navodi: „Radeći i nadalje, *ako uzmogu*, kako poprav izdajnik svojega otečestva, koji ljubi Muhameda od davna doba i vremena, ali se uzdam u Boga, da on zaludnje ljubi Muhameda, a Muhamed njega i njegovu družinu, zašto je u današnje vrijeme u veliku muku i nevolju braneći sebe i sve Turke, koje *nikako ja trpjet ne mogu*, niti se *bojim njihove vojske*, ni njihovih *barjaka*, no se *bojim ot nesoglasija i neposluha domaćega*. *De nema ljubavi i posluha*, to može mali broj našijeh neprijatelja razuriti i da ih *ne vode domaći Turci*“.⁶

Vladičine izjave „niti se *bojim njihove vojske*, ni njihovih *barjaka*, no se *bojim ot nesoglasija i neposluha domaćega*“ vjerno su našle pjesnički izraz smislom, sadržajem i značenjem u prijetodno gore navedenim Njegoševim stihovima iz usta njegovog vladike Danila o „vražjem kotu“, „zlu domaćemu“ i

⁶ Petar I Petrović, *Poslanica Bjelopavličima i drugijema* od 3.9.1821. Viđi o tome obrazloženije, podrobnije i utanačenije: Sreten Zeković, *Dinasti(ja) Petrović Njegoš pomeđu crnogorcizma i integralizma*, Tom II – *Vladika-gospodar Sveti Petar Crnogorski*, CKK Cetinje, 2012, 94-98.

„domaćim Turcima“. Iskaz Vladike Svetoga da „Ilija Piletić s družinom“ „ljubi Muhameda od davna doba i vremena“ upućuje da je taj proces *svjetovne prevjere, priturčivanja, proturčivanja, izdaje Crnogoraca* inovjernim Turcima putem mita, drugih „poslastica“ i povlastica *počeo od ranije*, od novijeh, (još) *neislamiziranih* Crnogoraca koji odlaze kod vezira i rade po njegovim zahtjevima da priznaju tursko podaništvo, a protiv vlasti slobodne Crne Gore. Vjerovatno Petar I smatra od vakta jačanja crnogorskoga oslobodilačkoga pokreta, a naročito od sve jačega podržavljenja i centralizacije crnogorske države, od Stege i Zakonika. No, po formulaciji „od davna doba i vremena“ može da se odnosi i na sam početak, na prvo(bi)tnu turciziranu islamizaciju Crnogoraca, njihovo početno prihvatanje i priznanje turskoga podaništva i poturčavanja, pojavu prvijeh „poturica“, (još od Stanka Crnojevića, prije „zbjega slobode“), odnosno „crnogorskih Turaka“ koji su zapravo „Turci“ protiv kojih Crnogorci vode neprestani rat, ali nikako se to ne može odnositi na tzv. „istragu poturica“. To se također retuširalo u *Gorskom vijencu* u drugom „kolu“, u narodnoj reminiscenciji na Ivan-bega Crnojevića (kojemu „*polu* zemlje Turci uzeše“) i na njegovu junačku osvetu „u Karuče, na kraju Crmnice“; u trećem „kolu“ u kojem se također podseća da „ljuta kletva pade na *izroda*“, da „knjeginja Ivanbegovica, prokle svog sina Stanišu“, koji je „obraz ocrnio“, „pohulio na vjeru Hristovu, na junačko pleme Crnojevo“, i da „povrh Lješkopolja –*dva se brata bore oko vjere*“. Razlozi koje u ovoj poslanici navodi Petar I da Ilija Piletić s družinom zaludnje „ljubi Muhameda i Muhamed njega“ šire i dublje ocrtava i Njegoš u *Posveti prahu oca Srbije*, u stihovima o gordosti 19. v. i o Karađorđu, a zatijem u otpozdravu Vladike Danila Selim-paši: „nije vino pošto priđe bješe /barjaktaru darivat Evropu“, „puče kolan svečevoj kobili, /obrnuš kola niza stranu“ i dr.

U toj poslanici *ljubav* i *posluh* znači srodnost, povezanost, bratska združenost, odnosno jedinstvo u otadžbinskoj, državnoj i narodnosno-nacionalnoj borbenoj (junačkoj) *odbrani* i *za njihovu slobodu*. Ovo je ono jedinstvo koje narušava i

krnji „*domaća nesoglasija*“ i „*neposluh domaći*“ protiv kojega se upinje i od kojeg zazire Petar I kao od najopasnijega „zla domaćega“, a Njegoš mu suprotstavlja *neodstupni imperativ*: „*Za dvostrukost ni mislit ne treba*“. Iskaz Petra I u citiranom dijelu da „Ilija Piletić s družinom koji su donijeli u Pipere *turske barjake i tursku džebahanu*“ jasno ističe da su oni unutrašnji, domaći povjerenici i izvršioци turske volje koji već neskrovito „javnijem načinom i obrazom“ rade za turski interes protiv Crne Gore. Također, „i da misle i sumaju *razuriti sve Pipere i podložiti pod tursko kopito*“ nedvosmisleno se naglašava da imaju namjeru („sumaju“) da i oružjem navojšte na sve Pipere i da ih silom podvlaste svojoj i turskoj vlasti, zapravo, da *iznutra razuraju („dvostruče“) slobodnu Crnu Goru, priznajući tursko podaništvo*, što je najveća opasnost za crnogorsku slobodu na kojoj se zasniva samostalnost i nezavisnost Crne Gore. Petru I je to čvrsti razlog i dokaz da ga saglasno *Zakoniku i Stegi nazove pravim izdajnikom* („kako poprav *izdajnik* svojega otečestva“) i „domaći Turci“ koji vode Turke da vojšte protiv Crne Gore. To je onaj metod koji je Njegoš kroz usta vladike Danila nazvao metodom „*demonški mesija*“ koji se više no očito može prepoznati u *Gorskom vijencu*. Njegova suština je u onom najperfidnijem i najopasnijem osvajačkom načelu: „Uništenje Crne Gore i Crnogoraca pomoću samijeh Crnogoraca-potuđenjaka“ i „Ubistvo Crne Gore i Crnogoraca je njihovo samoubistvo“ („savršeni zločin“) pri čemu se turska vlast ponaša kao, navodno, neutralna po onom „ni luk jeo, ni luk mirisao“.⁷

U ovoj poslanici Petar I dobro razabira *narodnost* od *vjeroispovijedi*, ali uočava glavnu tegotu da se ne samo sa *prevjerom*, nego i sa podmićenom saradnjom sa neprijateljem i izdajom („svjetovnim konvertizmom“, turcizacijom i bez trenutne prevjere) vrši i *narodnosno (etničko i etosno) (p)otuđenje, preimen(t)ovanje* i nerazumljivo, ali krvničko *poistovjećivanje*

⁷ Turci ga nijesu mogli ostvariti, ali ga u potpunosti ostvari obnovljeno „Carstvo Slavena turskih“ 1918, koje se nastavljalo i sve do danas je aktuelno.

sa neprijateljem. Taj problem će Njegoš pjesničkom mudročću slobode izoštriti i uzdići i u *Gorskom vijencu* do glavnog problema globalnog sukoba *islama i hrišćanstva* (lune i krsta), opšteg narodnosnog razlikovanja i suprotivnosti *turstva i srpstva* i u svezi s njim pitanja *prevjere i izdaje*, odnosno tajne da prevjereni Crnogorci ujedno mijenjaju i svoju narodnost i prema njoj postaju krvnički neprijatelji, zapravo, pitanje *same islamizacije po sebi i turcizirane i etastički instrumentalizovane islamizacije*. Njegoš je i u korespondenciji i u pjesničkom djelu češće, ali zaludnije, isticao narodnosnu (etničku) istorodnost zaraćenih islamista i pravoslavaca-hrišćana. U *Gorskom vijencu* bi rekao „kakva braća, ako Boga znate, / kada gaze obraz crnogorski, / kada javno na krst časni pljuju“, „Ema što se druže s krvnicima“, „sdužio se Turčin s Crnogorcem“, „Junačkoga ne znaju poštenja, / a ne bi se vukli za Turcima“, „a krvnici jaki i opaki“, „obukli se u vjeru krvničku“, „dva se brata bore oko vjere“... Izvod iz navedene poslanice Petra I o svojim (još) pravoslavnim Crnogorcima, svjetovnim prevjernicima, povjerenicima i „pridvoricama turskim“, a „našim perjanicama“, neislamiziranim „proturicama“-izdajnicima, „domaćim i našim Turcima“ „koje nikako ja trpjet ne mogu“, Njegoš vjerno poetizira „Mrzniji su mi oni nego Turci“. I uopšte Njegošev *Gorski vijenac* sušta je epopeja slobodarskoga *crnogorcizma*, posvećena tom *istom*, za Crnu Goru i Crnogorce, sudbinskom pitanju – *nejedinstvu, podjeli, izdaji* „svjetovnih konvertita“, (još *neislamiziranih*) hrišćanskih Crnogoraca, trajnijem problemu Crne Gore, posebno u graničnim oblastima, a ne *istorijski nepostojećoj, izmaštarenoj p(r)oturenoj i krivotvorenoj tzv. „istrazi poturica“*.

U poslanici istijem Bjelopavličima iz Cetinja od 5.3.1826. godišta Vladika Sveti poručuje: „Ja ve svijeh, a osobljivo vas glavare, arhipastirski kako istinski vaš dobroželatelj molim i sovjetujem, da pomislite za *svoje sopstveno dobro*, kako ćete bolje i mirnije živjeti, zašto *domaća rat i nesloga velika i silna carstva razura* i u nesreću pod tuđi bič i jaram obraća, *kamo li neće jedan mali i nejak narod u takvu nesreću obratiti;*

također sloga i poslušanije čini, da i *mali narod može velikim i silnijem narodom postati*".⁸

Petar I ima duboku svijest o malobrojnosti i ćeskotnom prostoru svojega naroda, ali nema zbog toga nićesovi "kompleks maloga naroda", koji se pripadnicima toga naroda poznije nametnuo (nema ga ni Njegošev ovjekovjećeni crnogorcizam). Naprotiv, glavni problem vidi u *unutrašnjoj neslozi*. Kada se ona prevaziđe, taj malobrojni narod "može velikijem i silnim narodom postati", što je i osnova "*crnogorske Dike*" (Pravde), *slobode, slave*. Stoga na *podvojenost* („*dvostrukost*“) svojega naroda (posebno kroz izdajnićku turcizaciju) Sveti Vladika ukazuje kao na prisutnu i gotovu istorijsku činjenicu i na fatalne posljedice na koje mođe predostrožno („na stalnu opaz“) mnogo uticati suprotstavljanjem postignutoga *unutrašnjega jedinstva* Crnogoraca, suzbijanjem izdaje, kojim se jedanak sprećava dalji kobni proces (p)otuđenja(štva), odrođavanja, denacionalizacije i unutrašnjega podvajanja i međusobnog neprijateljstva. Prvi uslov za vaspostavu jedinstva svojega naroda vidi u sprećavanju unutrašnjijeh, međusobnih sukoba, nesloge, *međusobne izdaje*. To smatra svojom temeljnom državnićkom i arhipastirskom dužnošću, koju je često ponavljao u poslanicama. U tome je suštastvo i osnovna pobuda za donošenje *Zakonika* i *Stege (Zakletve)* za koje smatram da su bitna neposredna determinanta Njegoševa poimanja tzv. "istrage poturica" kao "istrage izdaje" (još) neislamiziranih, ali već turciziranih, („poturćeni“) Crnogoraca ili „domaćih i naših Turaka“ u korist "Turaka" (već islamiziranih Crnogoraca). To je sušto smisao, znaćenje, konkretni istorijski kontekst, svrha i kobno opominjuća poruka za spupćeni ćvor narod(nos)nog i držav(otvor)nog samoopstanka crnogorskoga u slobodi, izražen u stihovima kroz usta Njegoševa vladike Danila:

⁸ Petar I Petrović, *Poslanica Bjelopavlićima i drugijema*. I ovđe se ispoljava bitna razlika u navođenju glavnoga uzroka slabosti crnogorskoga društva u odnosu na one koji ga predstavljaju kao "teokratiju", odnosno klerokratiju. kao npr. *Kratki opis o Zeti i Crnoj Gori*.

„Crnu Goru pokorit ne mogu, ma nikako da je sasvim moja“.

A nije „sasvim njegova“, nije ucjelovljena, jedinstvena, jer je *iznutra* sve više čereče, otcjepljuju, podvajaju, „dvostruč“, dvoje, samosvojšte, (p)otuđuju i, što je najbitnije, sa zlo-naumom da *priznaju imperijalno podaništvo neprijatelju* i da svoje krajine ponovo „*podlože pod tursko kopito*“. I to je ona Njegoševa „dvostrukost“ prvobitne (nezavisne) cjeline, nekadašnjeg i stvarnog totaliteta crnogorskog društva koji se državno i narod(nos)no unutar sebe dvoji u neprijateljske polove i izaziva „nedovoljstvo“, „manjak“ i „višak“. To su naši potuđenjaci, „domaći izdajnici“ koji dvoje Crnu Goru na *podaničku tursku* i (sve više sužavajuću) i crnogorsku (slobodnu) Crnu Goru, što dovodi u pitanje njezin opstanak i nestanak i istrage naroda crnogorskoga. To nije samo obični neposluh, samovoljstvo, lokalni partikularizam, političko neslaganje i otpor crnogorskoj vlasti, već i bojna pobuna i neprijateljski rat protiv nje, i po tome podmićena saradnja sa neprijateljem i izdaja. I suviše, to je *krajnje tragična i temeljno poražavajuća izdaja* po tome što je suštinski izdaja crnogorske višev(i)jekovne oslobodilačke „borbe neprestane“ za koju se zna da „borbi našoj kraja biti neće / do istrage turske ali naše“; i da je ona *trajno nepriznavanje i neprihvatanje turskoga i ostalog podaništva* koje šedoči i faktičku crnogorsku slobodu i njenu garanciju za međunarodno priznanje samostalne i nezavisne države Crne Gore. To znači, i da Crna Gora nema martološki, autonomaško-hatišerifski i(li) neki drugi podložnički privilegovani status, nego posve samostalnu autohtonu tradicioalnu crnogorsku upravu i nepomirljivi, beskompromisni antiturski i ostali politički kurs.

U tom smislu i značenju, ovđe se ne radi o izdaji, borbi, istrazi i priznanju turskoga podaništva od strane navodnih, tzv. „poturica“ ili „domaćih Turaka“, koji su već islamizacijom turcizirani („Turci“), priznali tursko podaništvo, pa kao takvi (kao „Turci“ ili „poturčenjaci“) i ne mogu biti *aktuelni izdajnici Crne Gore*, već neprijateljski borci protiv njezine slobode, što i

nema značaja za rečenu revindikaciju nepriznanja crnogorske borbe za slobodu.

U protivnom, to bi bila skrivena, latentna „protivrječnost u sebi“ same ove poslanice, *Stege* i *Zakonika* Petra I. Također je to protivrječnost i Njegoševe tobožnje „istrage (islamizacijom turciziranih) poturica“, koncepcije i strukturalnosti *Gorskoga vijenca* i opštenito njegova oslobodilačkoga crnogorcizma, koja se može sintezički pojmiti i razumijevati samo kao njegov umjetničko-kognitivni *pričin (privid) pojavnosti* i književno-diplomatski metod kontrastiranja, konverzije, opstrukcije sopstvenoga mišljenja, te i *apercepcijalni krivotvorni mit* kao ne samo analoške, no i sušto iste osnove za *metodološku i opravdanu (moguću) fikcij(sk)u „istragu poturica“* koja se inverzivno promjenljivo poistovjeđuje sa *istorijskom, stvarnom aktuelnom „istragom izdajnika“, hrišćanskih Crnogoraca*. To u smislu fikcionalističkog „kao da“ („als ob“) je ona baš ona prva (nepostojeća) čija je konzekvenca da se sa njom ponavlja, nastavlja i u potpunosti privršava početna, prvobitna turcizirana islamizacija Crnogoraca, a poruka je kobno tragična da je to borba (istraga aktuelnih „pro/i/turica“) protiv „istrage Crnogoraca“, njihove narodnosti i držav(otvor)nosti. I za Petra I i za Njegoša „domaće zlo“, „domaći Turci“ su najveća opasnost za Crnu Goru i opstanak crnogorskoga naroda, jer to motre u procesu i ukazuju na moguće tragične posljedice, na potencijalnu otvorenost tog toka, još nerazvijenu njegovu tendenciju, suštinsku (skrivenu, još posve neispoljenu) konzekvenciju i unutrašnji telos suštine tog toka koji se tek ostvaruje u njegovoj povijesti i budućem očekivanom ishodu.⁹

Takvom fikcijskom pretpostavkom, Njegoš iskazuje da je i izmaštarena, istorijski nepostojeća (čak i falsifikatima pod-

⁹ Ovi njihov način mišljenja je ono što je već G. Hegel nazvao: „Sve što je umno stvarno je, a sve što je stvarno umno je“. To je oni model koji je savremeni američki sociolog Rajt Mils nazvao *globalni naučni (sociološki) pristup*, a razlikovanje unutrašnje, potencijalne stvarnosti od njene pojavne strane naglašavaju savremeni sociolozi Peter Berger i Helmut Keler pod nazivom *nauka u novom ključu*.

metnuti mit) „istraga poturica“, na jednom, i stvarna akuelna tzv. „istraga poturica“, na drugom kraju, sušto *poistovječena sa ukupnom crnogorskom oslobodilačkom istorijom* odlučne, beskompromisne „borbe neprestane“ Crnogoraca za svoj *samoopstanak u slobodi, sa samim fenomenom crnogorske slobode, samim slobodarskim crnogorcizmom*. Tako shvaćena, kao sam istorijski oslobodilački proces, dvovrsna, dvoznačna „istraga poturica“ i „istraga pro/i/turica“ ima i mnogo šire, opštije i zahvatnije značenje i smisao koji se može odnositi i na martološku Despotovinu i obrenovičku autonomaško-hatišerifsku Srbiju, koje su osvajale i prijetile Crnoj Gori zajedno sa Turcima da im se priklone i priznaju njihovu vlast. Inače su Petar I i Njegoš, kao poznije i knjaz Nikola, bezuspješno podžizali oslobodilačke akcije u „turskoj Srbiji“. To je i bitni razlog Njegoševa veličanja i slavlja Karađorđa u *Posveti prahu oca Srbije* (nimalo slučajno baš) *Gorskog vijenca*. Suštinski je to razlog i teškog diplomatskog i međudržavnog odnosa između Miloša Obrenovića i Petra I (1828).

Znači, kod Petra I pojmovi *izdaja* i *izdajnici* bitno se odnose na ostrvljene hrišćanske Crnogorce, glavare (od crnogorske vlasti postavljene) i njihove pridobijene pristaše – „domaće zlo“, koji svoje krajine (uz svaku pomoć i podršku Turaka (h)) oće da sebi samovlasno podvlaste i u njima priznaju tursko podaništvo. To znači da tijekom udaraju u *temelj crnogorske slobode–borbenoga nepriznavanja turskoga podaništva* i *jemca za priznanje samostalnosti i nezavisnosti* Crne Gore, odnosno da su Crnogorci podvojeni, (u)dvoj(e)ni narod(nosno), držav(otvor)no i u samoj slobodi. To Njegošev vladika Danilo zove metod „demoniski mesija“.¹⁰ Takve crnogorske slobode

¹⁰ Privlači pozornost da ovi gore navedeni Njegoševi stihovi i o učenju „demonskog mesije“ nijesu do sada ispravljani, iako nijesu dobro stavljeni između znaka navoda. Naime, „cara opakoga / koga đavo o svaćemu uči“: „Crnu Goru pokorit ne mogu / ma nikako da je sasvim moja“, ne mogu biti riječi „cara opakoga“, nego vladike Danila koji tijekom ističe glavni problem Crne Gore „domaće zlo“ i uslov da se ona ne pokori, ako bi bila „sva njegova“, odnosno jedinstvena, što ona nije.

radi nezavisnosti Crne Gore, bio je duboko svjestan i vladika-gospodar Vasilije Petrović: „Crnogorci ne priznaju Portu i ne daju joj ničesovoga danka“, „nalaze se s Turcima u *vječitoj borbi radi svoje slobode*“, „Crnogorci su slobodni ljudi“ i „slobodan narod ne može se ustupiti drugome *bez njegovoga pristanka*“ (a narečene izdajice same daju takav pristanak). Kada je u odsustvu Vasilija iz Crne Gore iguman-monah Teodosije Mrkojević izdejtstvovao da se pristane na harač Turcima, čim se Vasilije vrnuo sazvaio je zbor na kojem su T. Mrkojević i njegov brat osuđeni na progonstvo i konfiskaciju imovine za *izdaju*, a ujedno vladike Sava i Vasilije izdali proglas kojim anatemišu sve koji pruže utočište Teodosiju.¹¹ Ovu legislativno kastiganu izdaju od strane Petra I, Njegoš će uobličiti u neraskopčivu profetsku mudrost i za „buduću prošlost“ Crne Gore i Crnogoraca... Zato se vrnimo Vladiци Svetom.

U *Poslanici Njegušima* od 25.8.1823. Vladika poveljava: „Vaše prijatnje jesu vaši najviši neprijatelji, koje podižu vlast okoličnu na srditost suproč vas istijeh i vaša nesloga jest najviši krvnik svega vašega opštstva i zlotvor svega naroda crnogorskoga”.¹² To je zapravo za njega i Njegoša najveće „domaće zlo” koje dolazi od „domaćih Turaka”, „*pro(i)turica*” („turskijeh pridvorica“), tj. *Crnogoraca (još neislamiziranih)*. Da je posebno obraćao pažnju na pogranične krajeve, pokazuje i Vladičina *Poslanica Njegušima* od 8.6.1822. godišta: „Ja sam

¹¹ U literaturi se navodi da je T. Mrkojević bio neprijatelj Vasilijin, da je umiješan u zavjeri protiv Vasilija i saučesnik u njegovom trovanju na putu za Rusiju. Brat mu je bio mletački špijun, a on mletački, austrijski, ruski i vjerovatno i karlovačkog mitropolita Pavla Nenadovića, žestokog Vasilijevoga neprijateja. Evo što piše o tome istoričar G. Stanojević: „20. avgusta Teodosije Mrkojević, Vasilijin pratilac i protivnik, piše Mlečanima da pukovnik Pučkov, koji je došao sa Vasilijom iz Rusije, preko Trsta, otvoreno propagira ujedinjenje tadašnje Crne Gore i Primorja, Bjelopavlića, Kuča i Pipera, Bratonožića, Vasojevića, Klemenata i Hota“. Viđi o tome opširnije: Sreten Zeković, *Šćepan „Mali“ – car crnogorskoga „carstva slobode“*.

¹² Isto, 83/111.

u toliko putah pisao navlaštito u *pogranična mjesta naša* i vazda govorio svakomu ko je ovđe dolazio da svako stoji na opaz i da se u vrijeme spravlja ako do potrebe bude na *obranu svoju i svojega roda i otečestva*, jerbo se vazda *bojim turske prijevare* znajući da su oni svagda više na prijevaru no li na silu zadobijali”.¹³ I ovđe se nesumnjivo vidi da Vladika Sveti izričito *”obranu svoju i svojega roda i otečestva”* upućuje na Crnu Goru i crnogorski rod i otadžbinu.

Osam godišta poznije Petar I opet spominje Iliju Piletića i Mušiku Savova s družinom u poslanici Bjelopavličima i Pješivcima od 13. 2. 1828, ističući da takvi Crnogorci svojom *izdajom ”sami sebe senčir na vrat stavljaju”*.¹⁴ ”Evo dođe k mnene otac iguman Mojsej koji mi kaza, kako Stijenjani i Ravnoložani i još neki Piperi ne hoće ni po koji način za Ilijom Piletićem i za Mušikom Savovijem *u Turaka hodit, da se predaju* i da *sami sebe senčir na vrat stavljaju*, ot kojega su se s pomoći božjom i s velikim trudom i mukom svojom kako ovi jedva oslobodili i počinuli, da ne nose ljuti i žestoki jaram i senčir na vrat i da ne terpe turski zulum i svako zlo i poruganije ot Turakah.

Ja čujem da ste vi samo za mjesec dana njima vjeru dali. Zato molim najpervo one kojima su *braća* u Piperima poginula i koji su ranjeni, pak i vas ostale da ih i vi molite i zakumite, kako što ih i ja s ovijem pismom u tri puta i u hiljade putah silnijem Bogom vsedržiteljem i čestnijem krstom zaklinjem, da svakomu Piperu, koji je vaš brat i drug tverdu i sigurnu vjeru za godinu dadu, dokle vidimo što ćemo učinit s *domaćijem izdajnicima i dušmanima koji klikuju Turke na nas* i koji *rade da sva Berda i svu Crnu Goru pod turski jaram podlože...* kako što je prokleti Vuk Branković sve serbsko carstvo podložio...Sad valja, dakle, *zaboravit svaku drugu osvetu i svaki domaći inad i merzost*, a pazit *slogu i jedinstvo* da svi *jedinodušno* budemo

¹³ Petar I Petrović, *Poslanice*, sto, 49/67. Viđeti i: 48/66, 159/172, 185/195, 246/256.

¹⁴ Isto, 234/237.

soravni i gotovi za obranu svoje vjere i svojega zakona i svoje dražajše slobode i ljubeznejšega roda i otečestva, ne štedeći naše kervi protiv svkoga ko bi ktio našu slobodu pogaziti i naše poštenje i slavu uničtožiti, ali da nikoga ne zadijevamo koji nas ne bi zađeli. I ako do potrebe bude, biće Cernogorci veselim serdcem gotovi da priskoče u pomoć...”.¹⁵ Jasno se uočava da je za Petra I i Njegoša to najveće ”domaće zlo” koje dolazi od ”naših, domaćih Turaka”, ”pro(i)turica” („turskijeh pridvorica”) tj. Crnogoraca (još neislamiziranih).

U prijetnodno navedenim poslanicama Bjelopavićima i drugijema to se odnosi na Crnogorce u slobodnoj Crnoj Gori i na one djelove koji su pod njezinom zaštitom i priznale njenu vlast (oslobođeni od Turske carevine), od nje postavljeni kao glavari s činovima i zakleti po njezinim zakonima. ”Ilija Piletić i Mušika Savov s družinom“ su narodnosno Crnogorci-pravoslavci, koji se (još) nijesu prevjerili, inače, ne bi se zvali Ilija i Mušika. Vladika Sveti ih zove „domaći Turci“, jer su se *sdružili sa Turcima* (Njegoš bi u *Gorskom vijencu* rekao „zdržio se Turčin s Crnogorcem“), saraduju s njima, predvode s turskijem barjacima Turke, rade i bore se za turski interes, pripadaju njihovom bojnom taboru, poistovjetili su se s njima interesno, vlastoljubivo i vojnički, predvode ih u borbu protiv Crnogoraca i njihove vlasti, protiv svog crnogorskoga naroda, otadžbine, države. Oni su „naši Turci“ i radi toga što „ljube Muhameda i Muhamed njih“,¹⁶ što znači, da su se pod *turskim barjakom* (lunom) „obukli u krvničku vjeru“, „tursku vjeru“ protiv *crnogorskog barjaka* (sa krstom), svoje vjere, hrišćanstva. To je bilo vrijeme još opterećeno starim *poistovjećivanjem narodnosti sa državnom i vjerskom pripadnošću*.

¹⁵ Isto. Riječ je o originalu koji se čuva u Rukopisnom odjeljenju Centralne biblioteke Đ. Crnojević na Cetinju. J. Milović je konstatovao da je ”pismo objavio s pogriješkama D. Vuksan u *Poslanicama*, 206-207. I ovo je primjer da se i D. Vuksan komotno ponašao prilikom objavljivanja i transkribovanja arhivske građe o Petru I.

¹⁶ Njegošev Mustaj-kadija: „Bogu šućur, *dvjesti su godinah / otka paći vjeru prihvatismo / izmečari dinu postadosmo*“.

Tijem su se stekli uslovi da se „Ilija Piletić i Mušika Savov s družinom“ kastigaju za *izdaju* svoje otadžbine, naroda i države crnogorske, što se legislativno izjednačavalo sa neprijateljem, prije svega, s Turcima, čak i drastičniji i ostrahistični odnos prema njima no spram Turaka. Zato ih Njegošev Vuk Mićunović za bogato nagrađenu svetkovinu „grдне mješavine“ „zduženih Turaka s Crnogorcima“, veselih s turskim i crnogorskim barjacima kao na „svadbi“, kaliježa: „Mrzniji su mi oni nego Turci“, „bezobrazne, obrljane kurve“, „povukuže što nam obraz grde! / Junačkoga ne znaju poštenja“, a na drugom mjestu: „kud su šćeli potrpezne kućke, / Brankovići i ližisahani; / što im oće društvo sa Turcima“. Na njihovo martološko junačko nadmetanje dodaje: „Badava se inate s Turcima, / kad im ližu ka pašćad sahanе“. U ovoj „svadbenoj ugodi“ oko martoloških povlastica i prevlašća (simbolično kao da „idu u svatove“) hvale Marka (Kraljevića): „Iako si turska pridvorica, / al’ si opet naša perjanica“. Svojim dijaloškim kontrastiranjem i konverzijom Njegoš razotkriva suštinu ove „martološke svadbe“ kroz usta svata Turčina koji agonalno priziva „Ilderima, Svečeva buzdovana“, kojemu prašta teški grijeh prema Proroku „kad sve pokla što ne posuneti; / samo fakir osta i fukara, / da nas služi, a pred krstom tuži“.

Petar I u poslanici moli Bjelopavliće i Pješivce da utvrde vjeru s Piperima „za godinu dana dokle vidimo što ćemo učiniti s *domaćijem izdajnicima i dušmanima koji klikuju Turke na nas*“ i govori o izginuloj njihovoj *braći i drugovima*. Ovđe su izginula i ranjena braća i drugovi postradali hrišćanski Crnogorci u obraćunu protiv družine Ilije Piletića i Mušike Savova („koji klikuju Turke na nas“) i također hrišćanskijeh plemenika i bratstvenika koji su se protivili njihovoj izdaji („koji neće da idu kod Turaka“ i da priznaju tursko podaništvo). Znači, nema sumnje da je ovđe „domaće зло“ i međusobna istraga od koje se Petar I boji: istraga između zaraćenih domaćih hrišćanskijeh Crnogoraca, odnosno između domaćih hrišćana izdajnika, „pro(i)turica“ zv. „domaćih Turaka“, na jednoj, i do-

maćih hrišćana antipro(i)turica, na drugoj bandi, a nikako „istraga (islamiziranih) poturica“. Ovo njegovo otezanje umira i osvete najbližih izgubljenih u međusobnim borbama, „dokle vidimo što ćemo učinit s *domaćijem izdajnicima i dušmanima*“ (do konačne odluke o njihovoj istrazi), jasno će se reflektovati, odnosno ocrtati u crnijem mislima Njegoševog vladike Danila i razlozima njegove neodlučnosti za istragu „zla domaćega“, „domaćih Turaka“, tj istragu po(i)turica:

„tek domaće napadnemo Turke, svoj svojega nikad puštat neće, razluči se zemlja na plemena, krvava se isklati plemena“	„isklati se braća među sobom, a krvnici, jaki i opaki, zatrijeće seme u odivu“.
--	---

Ovi stihovi su puni kontradiktornosti, nelogični i neosnovani ako se istraga odnosi na poturice-islamizacijom turcizirane Crnogorce, a ovđe ukazujem mimogred(no) samo na oni: „Tek domaće napadnemo Turke svoj svojega nikad puštat neće“ i „isklati se braća među sobom“: a zar se ta (narodnosna) braća nijesu isklali među se tokom svijeh sukoba, borbi i ratova, pa se nije „zemlja razlučila na plemena“. Pod tom (isključivom) pretpostavkom Njegošev *Gorski vijenac* ne bi bio epopeja crnogorske borbe za slobodu protiv Turske imperije, n(eg)o prosti „građanski (bratoubilački) rat“ na vjerskoj osnovi.

U inače tačnom prepoznavanju samoga Njegoša u liku vladike Danila (i na naslovnoj strani prvog izdanja *Gorskog vijenca*) zatura se da je dobrim dijelom Petar I Sveti prototip lika vladike Danila.

Potuđ(rč)enje Crnogoraca bez prevjere, „svjetovnom prevjerom“, izdajom za mito

O(v)đe je, dakle, posigur(n)o riječ o *izdaji*, odnosno o *svjetovnom konvertizmu*, podmićenom naknadnom *prihvatanju* i *priznanju turske vlasti*, *svjetovnoj turcizaciji* (*hrišćanskih*)

Crnogoraca, a ne o *vjerskom konvertizmu*, a potencijalno očekivano vjerovatno i o **moćoj prevjeri** koja je ujedno *puno odrođavanje i turcizacija Crnogoraca*. To znači da se Crnogorci ne otuđuju od svoje narodnosti (pa i vjere) *samo* preko zvanične i formalne *prevjere* i na osnovu same vjere, no i drugom (svjetovnom) *turcizacijom* kojom se prima pripadnost i podaništvo *turstvu*, zbog drugih *svjetovnih* motiva, razloga, sredstava i ciljeva (među prvima vlastoljublje, prevlast, /pre/moć, gospod/aras/tvo,¹⁷ koristoljublje, samoljublje, agonalna pizma, oskudica /nužda/) na koje je tačno ukazao i Njegoš u *Gorskom vijencu* („lažne vjere pružat poslastice“, „med za usta i hladna prionja“, „hvalom gradom i gospodstvom“ i „što više ugrabi“, „vučjim pravom tirjanina nad slaba čovjeka“, itd.).

Izgleda da je Vladika Sveti pravio razliku u odnarođavanju (denacionalizaciji), odnosno turcizaciji Crnogoraca između onijeh koji su (p)odavno prihvatili Muhamedovu vjeru i tursko podaništvo koje je, kao inače uobičajeno, nazivao „Turcima“ (jer su tako i sami sebe imentovali i s njima se poistovjetili u načinu života, ponašanja, vanjskim obilježjima, simbolima, a naročito neprijateljstvom prema crnogorskoj otadžbini, narodu i državi („a krvnici jaki i opaki“) i staleškom superiornošću i privilegijama),¹⁸ na jednom, i onih novi(ji)h „svjetovnih prevjernika“, podmićenih izdajnika, Turcima podanih i uslužnih perjanica, predvodničkih udarnih jedinica u turskoj vojsci protiv Crne Gore, koji su sa novim pristašama također *na putu moguće razvojne pojave nove turcizirane islamizacije*, kao najveće opasnosti za opstanak crnogorskoga naroda i jedinstva države crnogorske, i najveće „domaće zlo“, i naziva ih „*domaći Turci*“, na drugom kraku. Znači, oni prvi, starije turcizirani Crnogorci su „*Turci*“, a ovi noviji aktuelni

¹⁷ Pitanje pobune i izdaje radi vlasti Njegoš je metafizički utemeljio u Sataninoj pobuni (radi prevlasti) protiv Boga još u „preegzistencijalnom stanju“ u *Luči mikrokozma* u kojoj se opredijelio za Boga protiv Sotonine zloupotrebe i instrumentalizacije vlasti.

¹⁸ A inače su svi od početka *turcizirano islamizirani* (kod nas Crnogorci), zato su i zvani „poturice“ i ne samo radi prevjere u tzv. „tursku vjeru“.

su „domaći Turci“, „domaće, vražje zlo“. Za njih sam skovao primjereno ime *pro(i)turice*, da bi se razgraničili od starijih „poturica“ koji su zapravo već podavno „Turci“ i prije i od tzv. historijski nepostojeće „istrage poturica“. U uprošćenoj marksističkoj istor(iografiji) eufemistički se nazivaju „*proturski element*“, iako oni nijesu samo ni *proturski* ni samo *izdajnici*, ni samo *politički oponenti*, niti crnogorski *anarhizam*, *partikularizam*,¹⁹ n(eg)o ujedno „javnim načinom i obrazom“ (Petar I) najopaki krvnici i bojovnici „zduženi s Turcima“ radi uništenja slobode Crne Gore i naroda crnogorskoga. Politički obazrivo, ublaženo i neodgovarajuće ih nazivaju tako da bi se zaturila bit izvornog shvatanja Petra I i Njegoša i preusmjerila Njegoševa dvoznačna fikcijska koncepcija „istrage poturica“ (i „*pro/i/torica*“) na njenu ideološku prosrpsku interpretaciju i ukriivanja bitnih nedovoljstava njegošologije.

Kada se na prijethodni navedeni način i u njegovom kontekstu shvati „domaće zlo“ crnogorsko, „domaći, naši Turci“, onda je nedovoljstveno i nije odlučujuće historiografski poricati historijsko (ne)postojanje tzv. „istrage poturica“ postojanjem islamiziranih Crnogoraca u slobodnoj Crnoj Gori u doba vladike-gospodara Danila Petrovića.

**Kobne posljedice krizno akutne moguće razvojne
tendencije prevlašća „domaćih Turaka“,
svjetovno mitom turciziranih izdajnika
(Njegoševo upozorenje na kobnost mogućih konzekvenci
od pojave „pro(i)turica“)**

Petar I je dobro uočio da se radi o različitim načinima vrlo opasna *odnarođavanja Crnogoraca* (vjerskom, etničkom, socijalnom, državno-političkom, ljudskom), ali ne samo onog,

¹⁹ Objašnjavati i opravdavati ovu krvničku i borbenu izdaju crnogorskim individualizmom, samovoljom, samovlašćem, anarhizmom, partikularizmom protivurječno je istim takvim shvatanjima koje tijem dokazuju da nije tada bilo crnogorske države i jedinstvene vlasti (centralizovane „vrhovne vlasti“) kojoj su baš te priturice, „domaći Turci“ pružali žestoke otpore.

iako najopasnijeg, koje dolazi od turske strane, no i sa bilo koje strane koja doprinosi i narušava jedinstvo Crne Gore i centralizaciju njezine vlasti („vrhovne vlasti“). Zato se u njegovom *Zakoniku izdaja* odnosi i na sve druge. Smatrao je da su oni narodnosno-nacionalno Crnogorci, naši domaći ljudi, ali zbog aktivnog opredjeljenja da *priđu* Turcima, da se *združe s njima*, da prihvate tursko podaništvo, za širenja pristaša, da u svojim krajevima ne priznaju i preuzmu crnogorsku vlast i pripoje se Turskoj carevini, te i još više da se bore združeni s Turcima protiv Crne Gore, nazivao ih je u navedenoj poslanici „domaći Turci“ i „zlo domaće“, a u *Zakoniku i Stegi „izdajnicima i nevjernicima svoje braće i otečestva“*. I Njegoš ih naziva „domaći Turci“, „zlo domaće“, „vrag domaći“ u kojem takođe vidi *najveću opasnost za Crnu Goru*, a naročito *predviđa kobne posljedice rečene moguće razvojne tendencije* ne samo neposredno po njegovu državu, no *ako bi se* ili „kao da“ /“als ob“/²⁰ bi se tako nastavila i ostvarila u bliskoj budućnost, iznutra bi prevladala i „vražje oklopila Crnu Goru“, potmulo bi nestala slobodna Crna Gora, a tijem i crnogorski narod i država kao njegov zaštitnik.

Ovu *krizno akutnu moguću razvojnu težnju* iskazuje i Njegošev knez Rade koji suštinski oponira neodlučnom vladici Danilu: „Sve je *pošlo đavolijem tragom*“ (opasnost se oseća svud i svuđe može ubrzo zakucati na vrata), a vojvoda Stanko „*pripravlja se*, dok odjednom pukne; /već previre kapa na sve strane“. Stoga se u vidu opravdane istorijske fikcije „kao da“ bi se ostvario zlonaum crnogorskih izdajnika, turcizirana islamizacija Crnogoraca bila bi otvorena i doprla u samo središte Crne Gore, na Cetinje, Čekliće, Rijeku Crnojevića, Bajice i najužu okolinu. Otuda kod Njegoša u *Gorskom vijencu*, naizgled paradoksalno i protivrječno, ali samo kao

²⁰ *Fikcija* kao svojevrsni fantazijsko-misaoni eksperiment dobila je i u filozofiji (fikcionalizam) specifičan jezički izraz u vezniku „kao da“ („als ob“), što će reći: zamišlja se neki nestvarni, odnosno nemogući slučaj kao da postoji i na njegovim konzekvencijama razmatra se i prosuđuje određena situacija, odnosno problem.

pripravljana moguća opasnost: „odža riče na ravno Cetinje“, „slušaju se odže u Čekliće“, Turci i kadije, turski i crnogorski „svatovi“ i barjaci na Rijeci Crnojevića i dr. Ovo zato što je i tamo bio otpor, navlaštito Njegoševoj, centralizaciji i jedinstvenoj državi („vrhovnoj vlasti“) sušto isti i sa istim posljedicama kao i tzv. *proturskih elemenata*, u stvari, „domaćih Turaka“, izdajnika-pravoslavnih Crnogoraca, koji su u Njegoševom vaktu faktički istorijski morali u krvi *istrijeviti, istražiti, a* kod ostalih, neturskih elemenata ugušiti. Toga radi su svi svrstani u isti neprijateljsko-izdajnički tabor-„domaćih Turaka“, „domaćeg, vražjeg zla“. Njih čine i oni neposredni tzv. „proturski elementi“ koji su „tajnim i javnim načinom i obrazom“ radili za turske interese, ali i oni neturski oponenti crnogorskoj centralizovanoj vlasti koji su uglavnom „tajnim načinom“ i posredno saučestvovali u korist turske zle namjere (protiv jedinstva Crne Gore). Poistovjetio ih je sa „domaćim Turcima“, kao najvećoj opasnosti i „domaćem zlu“ za Crnu Goru, jer je to još od početka pojave prevjere, primanja islama i njegove turcizacije (poturčenja), kada se uopšte i javljaju „domaći Turci“, kao stvarni neprijatelji, kao sami „Turci“, i kada se i gubi crnogorska sloboda, „dvostruči“ jedinstvena Crna Gora, njezina sloboda, narod i vlast crnogorska, protiv čega se i vodi vjekovni rat. To je suprot(iv)no crnogorskom etosu i etnosu, slobodarskom čojskom junaštvu i agonu. Zato je Njegoš i pravoslavne (još neislasmizirane) Crnogorce izdajnike zajedno „obukao u vjeru krvničku“, (za)odenuo u prvotni veo mitske i fiksijske, tzv. „istrage poturica“ ne samo da bi ih etički, slobodarski, čojski, junački i državotvorno što više zastidio, ocrnio, obrukao, no i da bi dubinski došao da temelja (u)dvoj(e)ne crnogorske i uopšte ljudske slobode.

**Nije fiksijska „istraga poturica“ no stvarna
„istraga pro(i)turica“**

Takvom opravdanom fikcijom obnovljene prvobitne nepostojeće „istrage poturica“ kroz novu aktuelno privršavanu

turcizaciju i „istragu pro(i)turica“, Njegoš na umjetnički i umstven način skriva ovu drugu *istragu* i zaogrće stvarnu aktuelnu *istragu* „*domaćih Turaka*“, pravoslavnih crnogorskih izdajnika i krvničkih neprijatelja Crne Gore. Nije, dakle, fikcijska „istraga poturica“ no stvarna „istraga pro(i)turica“, crnogorskih pravoslavnih izdajnika, potuđenjaka. Tijem je i Njegoš vidovnjački anticipirao buduću istorijsku sudbinu Crne Gore kao ponavljanu prošlost, kao t(r)ajni(ji) *usud* Crne Gore u kojem će svoju borbu za jedinstvo, protiv „domaćega, vražjega zla“, „dvostrukosti“ i izdaje prepoznati u tragičnom kraju vladike-gospodara Vasilija, jednako Šćepana „Malog“ kao i u svojim nasljednicima knjazu Danilu i kralju Nikoli, načertanijevskom uništenju i ponovljenom preimentovanju, posrbičenju Crnogoraca i Crne Gore i (kako je razočaravajuće slutio za svoju državu poslije njegove smrti) nanovo, iz početka obnavljanu „dvostručenu“ Crnu Goru i (u)dvoj(e)ne Crnogorce koji su „zarobili sebe u tuđina“ i konfundirali se u druge, tuđe imperijalne istrije, a svoju raz(a)peti u njihovo bezpravlje, bezvlašće, besuđe, besudnost.²¹

Metod „demoniski mesija“ samouništenja Crnogoraca i Crne Gore pomoću samijeh Crnogoraca

(„Crnu Goru pokorit ne mogu / ma nikako, da je sasvim moja“,
„Crnogorci sami sebe senčir na vrat stavljaju”)

Znaveno je da je Vladika Sveti inače uporno zborio o unutrašnjim sukobima, svađama, neslozi, pizmi, mržnji, osveti pomeđu samijeh jedno vjernih Crnogoraca. Istina, ovakva

²¹ Nije, dakle, Crna Gora „besudna zemlja“, no su besudni oni njeni potuđ(rč)enjaci, prituđenjaci koji su je uništili, besudno prisvojštili besudnoj zemlji, „satri i istražili ime (i prezime) crnogorsko“, shvatili crnogorsku „borbu neprestanu“ protiv „istrage Crnogoraca“ kao „istragu poturica“ i „osvetu Kosova“; koju su besudno i učinili u besudnoj zemlji; koju su besudno sami razurili u besudnom ratu za njen besudni opstanak u kojem opet nije izostala besudna „istraga poturica“ i „osveta Kosova“ i koja i oburdana besudno se tenči iz sopstvene besudne krvi.

nesloga, sukobi i podjela među samijem Crnogorcima bila je, po Vladici, dobar uslov za uspjehe vanjskog neprijatelja („zavadi pa vladaj“), kao što je i unutrašnja sloga bila preduslov za uspješni otpor inovjernim, ali i istovjernim dušmanima.

Često je zborio da su Crnogorci *samovoljan narod*, da se među se ubijaju, svete, otimaju, nadmeću, za riječ (po)svade, da je ne pretrpe i sl. Misli se na zna(ve)ni, docnije često zvani, crnogorski individualizam, anarhija, pizma (kao negativna strana agona) i nadmetanje (agon) pomeđu pojedinaca, famelja, bratstava, plemena, nahija i sl. No, i to se pođekad površinski shvata i sa ideološkom pretenzijom.²² To je, ipak, po sebi jedna revitalizovana i reorganizovana naturalizovana zajednica, kojoj, biljeg *naturalizovana*, tj. još dominantno nepostvarenih odnosa ni prema prirodi ni ljudskoj prirodi, podiže vrijednost i značaj i za razumijevanje samog fenomena crnogorske slobode. Takva pluralizovana crnogorska tradicionalna zajednica suštinski je ucjelovljena i čini jednu lajbnicovsku „crnogorsku monadologiju“ u konkretnom totalitetu (jedinstvu) prirode i ljudi. I to je faktički-ontički modalitad temeljne, ontološke crnogorske slobode.

No, to nije puna, suštinska i cjelovita istina u konkretnim tadašnjim, po mnogo čemu akutno kriznim uslovima, prirodnih nepogoda i životno ugrožavajuće oskudice, nužde, te posebno nuž(de)no pojačane *državne centralizacije* za vlade Petra I, pojunačeno ojačane Njegoševim *državno-političkim reformama* koje su naišle na velje i jakotne otpore prije svega sušto od tzv. (u literaturi zvanih) i „*proturskih elemenata*“, mitom zlo-upotrijebljenih i izmanipulisanih od „Turaka“. U takvim uslovima, Porta je odlučila da konačno pokori i/li uništi i taj

²² Pretenzija je da se crnogorska sloboda predstavi kao anarhija i odsustvo svake državne vlasti, a tijem i da se crnogorska tradicionalna zajednica, po nekom uprošćenom i vulgaizovanom šablonu „društveno-ekonomskih formacija“, svede na pretklasnu primitivnu „prvobitnu zajednicu“ kako bi se obezvrijedila njezina novovjeka, antifeudalna tranzicija u atipično društvo, njezina viševjeka „borba neprestana“, slobodarski tradicionalni crnogorcizam, sam fenomen crnogorske slobode.

bitni ostatak slobod(n)e Crne Gore preko skadarskoga vezira koji je perfidnom metodom „demonskog mesija“ zlonaumio samouništenje Crne Gore i Crnogoraca (pomoću samijeh Crnogoraca), njihovoga „domaćega zla“, dajući im mito, bogate darove, namirnice (u posve nerodnim godinama), privilegije, zaštitu, obećanja za bolji, lakši, lagodniji život („lažne vjere pružat poslastice“), za premoć, gospodstvo, prevlast i staleške privilegije. Sve to samo da otkažu poslušnost legislativnoj crnogorskoj vlasti, razvlaste je u svojim krajevima i pripoje ih Turskoj carevini, a neki Mlecima, odnosno da ih podvoji, odvoji (udvoji) od jedinstvene vlasti crnogorske države, Crnogoraca i Crne Gore.

Poslanice, Stega i Zakonik Petra I su prvi pomen, zakonski kastig i otadžbinski imperativ istrage „domaćih Turaka“, „zla domaćega“, izdaje i „istrage pro(i)turica“ - stvarne prototipne obnove Njegoševe imaginarne „izdaje poturica“

Iz navedenih poslanica Petra I, a i Njegoševa djela, sljeduje da je riječ o rečenim „domaćim Turcima“, odnosno o tipičnoj *izdaji* „tajnim i javnim načinom i obrazom“ (još od ranije), sasvim jasno definisanoj i kastiganoj u čl. 1 i potonjem čl. 33 (kao sabirnom) u Zakoniku Petra I i u Stegi, zakletvi.²³ U oba ova akta se ti „domaći Turci“ i „zlo domaće“ decidno određuje da je to: „Izdajnik i nevjernik svoje braće i otečestva“. Osnovna potreba, zadatak, svrha i cilj *Stega i Zakonika* Petra I baš je suzbijanje pojave *izdaje* Crne Gore, činjenje protiv njezinoga jedinstva i vlasti.

Jakotno naglašena svijest o potrebitosti *jedinstva crnogorskoga naroda i otadžbine* i o neophodnosti jedinstvenoga crnogorskoga narodnog (nacionalnoga) i otadžbinskoga ošećanja na svojoj (zajedničkoj) teritoriji i državi izražena je u prvom članu *Zakonika*, u kojem se sankcioniše *izdaja naroda, države*

²³ *Crnogorski zakonici 1796-1915*, knj. 1.

i otadžbine trajnom anatемом, opštom ekskomunikacijom, ubistvom, progonstvom i *iskorijenjivanjem izdajnika i njegovoga doma kao opštenarodnoga krvnika*, znači, izjednačenih s Turcima i ostalijem vanjskim osvajačkim neprijateljima. "I tako u istomu pismu *svakoga izdajnika* vječnomu prokletstvu i anatemi predajemo, i ot svake česti i poštenja bratskoga ispuštamo, tako i u ovom sadašnjemu potvrdismo i suviše rekosmo da takvoga *obščenarodnjega krvnika* u *ves njegov dom između nas iskorijenimo* i da u *njega nikoga ne ostavimo*". Izdajnici i njihov cio dom se „između nas iskorjenjuje“ i od njega „*nikoga ne ostavlja*“, *iznutra iskorjenjuje*, što jasno i decidno znači, da je riječ o nemilosrdnoj i ostrahističkoj *aktuelnoj „istrazi izdajnika“*, novih pravoslavnih slobodnih Crnogoraca, pristaša turskih koji se *iznutra istražuju*, jer se i narod, država, Crna Gora i sloboda *u sebi krvnički udvajaju* i samouništavaju. Njegoš bi rekao: „isklati se braća među sobom, / a krvnici jaki i opaki“; „Što će đavo u krštenu zemlju? / Što gajimo zmiju u njedrima“, „mrzni su mi oni nego Turci“, „no se bojim od zla domaćega“, „tek domaće napadnemo Turke, / svoj svojega nikad puštat neće“, „s Turcima ratiš, a Turke svojataš“, „Trijebimo gubu iz torine“, „gajimo guju u njedrima“, „obuka se u vjeru krvničku i bratske je krvi ožednio“ (a Turci mu nijesu braća no podavno krvnički neprijatelj), „Da, nijesu ni krivi toliko:/premami ih nevjera na vjeru, /ulovi ih u mrežu đavolju“, „za dvostrukost ni mislit ne treba“, „zaludu se nedružina družu“, „strašne borbe s svojim i s tuđinom!“ (tuđin su Turci i vanjski neprijatelji, a svoji su „između nas“ izdajnici.

Kao da je zakonodavac oba zakonska akta senzorski ošetio u izdaji u najširem smislu riječi, najveću i najdublju opasnost za crnogorsko opštество, crnogorski narod, državu i slobodno opstojateljstvo. Izdaja se, prije i s vrhu svega, odnosila na sve one koji bi *potpali pod uticaj okolnijeh turskih i ostalih vlasti*, primanje mita i pomaganje Turske imperije na bilo koji način, a da i ne zborimo o opasnosti od nove islamizirane turcizacije

Crnogoraca, tzv. "domaćijeh Turaka". Crnogorci su uvidjeli da se tijekom dvojice (otuđuje) sopstveni, crnogorski narod i nacija. To je u bitiju više bio kastig upućen prema prisutnom procesu podvajanja naroda iznutra, ne samo kroz proces islamizacije, no i opštenito proces „svjetovnoga konvertizma“, konformizma, svakoga drugoga otuđivanja od izvorišta svojega naroda, države i otadžbine. Taj prošireni pojam izdaje zahvaćen je i čl. 2 *Zakonika*: biće obješen, kamenovan, "ali ognjem iz pušakah raznešen" oni "Crnogorac koi ubie brata našega Crnogorca".

To je ono što će Njegoš da izoštri u *Gorskom vijencu*: "*Za dvostrukost ni mislit ne treba*", što ima širi i dublji smisao nego što je opasnost od same islamizacije.²⁴ Tijem je Njegoš anticipirao i kritiku aktuelne (u)dvoj(e)nosti bića Crnogoraca.

Ako ubica pobjegne u tuđu zemlju, njegovo imanje će se podijeliti pola onome kome je zlo učinio, a pola za globu *zemaljsku* (čl. 3); "takvi ubica i *zemaljski neprijatelj* i krvnik da nikada povratka na svoju starinu ni u drugo mjesto među nama imati ne može, koi li bi *Crnogorac* toga zločinca primio i kod sebe držao, ili ga pratio i branio, ili taio i ne uhvatio... takvoga (j)ednako ćerati i kastigati kako i samog ubivaoca..."(čl.4).²⁵

U čl. 5 se veli: "Ovi rukostavnik i ubica ako bi se ikada u koemu drago mjestu uhvatio ili ubiti mogao, to rekosmo, da

²⁴ Upravo je *Načertanije*, njegova propagandna i agenturna mreža usmjerila sve svoje snage da idejno, ideološki, tj. u svijesti Crnogoraca stvori otpornu branu osnovnijem namjerama *Stege* i *Zakonika* Petra I, kako bi lakše podvojio crnogorski narod i kroz proces posrbičenja posve otuđio Crnogorce od svojijeh žilišta. Upravo se unutar Srbije pod Turskom moglo dobro uočiti koliki je značaj tzv. janičarstva i vaspitno-obratovnoga uticaja na promjene u svijesti, ošecanja, pa i narodnosnijeh. Trebalo je islamizaciju tzv. *poturčenjaštvo* izokrenuti u *posrbičenje*. Već smo istakli da Petar I nije koristio izraz *poturice*, *poturčiti* i sl. i da to nije bilo u skladu sa njegovim suptilnim vjersko-bogoslovskim odnošenjem. Smatramo da su ti izrazi dodaci, preinačenja pripisana Petru I. Također, pod *izdajom* Petar I nije mislio samo na islamizirane Crnogorce, no mnogo šire, na sve koji iz bilo kojega razloga i pobude razbijaju crnogorsko jedinstvo i duh zajedničke odbrane. Tu spadaju i razne inačice svjetovnoga konvertizma.

²⁵ Isto, 372.

ga najkranji *Crnogorac* ednako ubiti može, koliko i oni koemu e on *brata* ubio”.²⁶

U 6. članu se zbori da koji je ”prvi začeo boj činiti i oružje prihvatiti suproč *svoega brata Crnogorca*”²⁷ i iskazao kao junak.²⁸

8. U čl. 8 se uslovljava: ”Ako pak koi udari *brata Crnogorca* nogom ili kamišom...”²⁹

9. U 18. članu se naređuje da ”*svaki Crnogorac* neka se spomene da sam po sebi bez pitanja suda i praviteljstva ne čini”³⁰

10. U 19. članu se navodi da se na pazaru treba ponašati kao i u crkvi, pa se na kraju propisuje kastig za *Crnogorce* koji budu zapovijedali kavgu i smutnju na pazaru i ispred crkve.³¹

²⁶ Isto. Zakonska stega navedena pod 4. i 5. u ovoj radnji gotovo da će se preslikati i primjenjivati u Crnoj Gori od 1918, u srpskoj okupaciji protiv zelenaša-protivnika te okupacije i bezuslovnoga prisajedinjenja, s timem što su ih pravno tretirali kao ”hajduke”.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto. Ovo je pravno sankcionisanje tradicionalnoga crnogorskog poimanja slobodarskoga čojskog junaštva, jasnoga određenja junaštva koje mora biti čojsko. Docnije će doći do izražaja kod Njegoša u *Gorskom vijencu*, npr: ”Ti si hajduk roblja vezanoga / ja sam hajduk što goni hajduke, / glasnija je moja hajdučija”. Duh toga crnogorskoga junaštva izražava Ivan Mažuranić u epu *Smrt Smail-age Čengića*: ”Dobar junak da je čovjek takvi”. Nema ništa ljepše za tradicionalnoga Crnogorca no kad mu se zbori: ”Znao sam te kao junaka, ali ne i kao čojka. Tek sada vidim da si i jedno i drugo”. (M. Pavićević, *Crnogorci*, 15. Najteže je Crnogorcu kada mu se zbori: ”Ti si junak, ali nijesi čoek” (Marko Miljanov, *Pleme Kuči*, 26).

²⁹ Isto. Ova pravna tradicija biće nastavljena i u zakonodavstvu knjaza/kralja Nikole I Petrovića. Po shvatanju koje vlada u Crnoj Gori, jedna od najtežih uvreda je čuškanje. U Crnogorskoj vojsci nije nikad postojalo čuškanje i batinanje. U njoj se naređuje oficijeru da se u slučaju razjarenja ima držati tri koraka udaljen od vojnika; u protivnom slučaju vojnik ima pravo da ga odgurne, bez obzira na čin.

³⁰ Isto, 375.

³¹ Isto, 376. Petar I Sveti upoređuje pazar sa ”svetinjom crkve” i u svojim poslanicama.

11. Čl. 26 počinje: ”*Svaki mali i veliki Crnogorac...*”³²

12. U čl. 39 se navodi svako koji ”silom i zadoricom navlaštito pohara tuđe takvoga sudu *zemaljskom* objaviti, da bude kastigan kao zločinac i suprotivnik *tišine zemaljske*”.³³

13. Potonji, 33. član, kao da je na kraju sažimак osnovnoga, opšteg i krajnjega nauma *Zakonika*, pa se opet naglašava *sveta dužnost opštega jedinstva, služenje i vjernost domovini i narodu ”svieih rođenih i vospitani u ednomu otečestvu”* pod tvrdom zakletvom da neće niko biti ”*izdajnik i nevjernik svoje braće i otečestva*”.³⁴ ”Dužnost *svakoga sina otečestva* veže i ponuđa da on bude vjieran i uzdan *svemu otečestvu*, i da ga ni jedno *blago i bogatstvo* ot toga razdvojiti ne može, niti ga podmititi, da se nazove *izdajnikom i nevjernik svoje braće i otečestva*, u ovu dužnost mi svikolici nahodimo, budući *svi rođeni i vospitani u jednomu otečestvu*,³⁵ ali po nesreći, malo je nas, koi ovu blaženu i svakoj česti i pohvale dostojnu dužnost poznajemo, daj Bože! Što bi ona u poznanje naše svijema došla i što bi mi *pravi sinovi i ljubitelji dražajšega otečestva* sovokupno i nerazdvoeno i unaprijed mogli nazivati se. Po čemu i potrebno jest da kako sudci i upravitelji, tako i svaki, koji na *opštenarodnju svoega otečestva* za službu opredeljen i postavljen budet, imade najpređe učiniti *zakletvu* od vjernosti po niže pisanom načinu, kako se to čini među svijem narodima i u sve velike i male države”.

Gotovo da nije potrebno komentarisati da se ovđe sa-svijem razgovjetno ”*svoe otečestvo*”, ”*svoja braća*” i sl. odnose na crnogorsku otadžbinu, crnogorsko rodoljublje, crnogorsku braću, na nuždeno nacionalno bratstvo, te da se postavljaju ravnopravno i samostalno ”među sviem narodima i sviem velikijem i malim državama”. Nesumnjivo je da se ovđe *ote-*

³² Isto, 378.

³³ Isto, 378.

³⁴ Isto, 379, 380.

³⁵ Ovim je nepoznata bilo česova imigracija Srba u CG nakon kosovske pogibelji, a također isključuje onu preinačenu odredbu u štampanom *Zakoniku Knjaza Danila* da u Crnoj Gori žive samo Srbi.

čestvo odnosi na Crnu Goru, crnogorski rod, kao jedinu Maticu (Majku). Iako je Vladika Sveti i u drugijem hartijama duboko uočavao značaj *izdaje* u ondašnjoj i onakvoj Crnoj Gori, odnosno problem *udvajanja, dvostrukosti* crnogorskoga bića, kao *glavnoga razloga za neslogu, neposluh i za razbijanje crnogorskoga slobodnog postojanja*, u *Zakoniku* je to pitanje do *krajnosti naglašeno, rigorozno, striktno i ostrahistički predstavljeno i ozakonjeno*.

U *Zakoniku* izražena tvrdoća, isključivost spram islama znatno odudara od njegovih poslanica i pisama u kojima je bio tolerantniji, bogoslovski uče(v)niji, da se to može pripisati Praviteljstvu ili nečemu drugom. Ukazuje se da je izdaja glavni neprijatelj crnogorskoga društva.

Umjesto zaključka

Na vrhu, može se zaključiti da su poslanice, *Zakonik i Stega Sv. Petra Crnogorskoga* glavni izvor i osnov da se razumijeva Njegoševa istorijska „istraga pro(i)turica“ (pravoslavni, neislamizirani Crnogoraca izdajnika, „svjetovnih prevjernika“, „domaćega zla“, „domaćih Turaka“), a ne kriotvoreni mit kao osnove metodološke fikcije neistorijske „istrage poturica“. Njegoš je u *Gorskom vijencu* poetizovao političku mudrost Petra I Svetog koji je glavna i neposredna inspiracija za Njegoševu aktuelnu „istragu pro(i)turica“ i njihovu asocijativnu svezu sa počecima turcizirane islamizacije („potuđ/rč/enja“) Crnogoraca i njihove navodne istrage sa dvojenim figurativnim i fikcijskim značenjem i poistovjećenjem.

U ovom radu se izlaže samo ono što je navedeno u njegovom međunaslovu u Uvodu „Zaturani izvori Njegoševa *Gorskog vijenca*“ (pod b), odnosno Njegoševo preuzimanje sintagmi i njihovih značenja Petra I Svetog „domaće zlo“ i „domaći Turci“. To je samo izvod iz šire studije u kojoj se cjelovitije i svestranije elaborira navedeni problem „istrage proturica“

ili „priturica“ u odnosu na uobičajenu „istragu poturica“ kao navodno glavnog predmeta *Gorskoga vijenca*. To je samo jedno bitno nedovoljstvo njegošologije koje čini posebnu, potonju glavu moje pripravljane knjige sa niže navedenim naslovom i podnaslovima koji su zapravo njene osnovne teze, kontekst i otvoreni horizont u kojem se profundirano osvjetljava i raskriva ukrivenost pitanja Njegoševe „istrage poturica“ ili „istrage pro(i)turica.“³⁶

*

Nedovoljstvo njegošologije (Prolegomena za buduću njegošologiju ili ova, buduća njegošologija, a ne buduća, već viđena, zloupotreba Njegoša i promašena prošlost)

ili

- * Njegoš genije „iz grmena maloga“, naš nepresuš(e)ni savremenik.
- * Njegoš je najveći kritičar (i) samoga sebe, tradicizma i njegošologije.
- * Njegošev diplomatsko književni metod kontrastiranja, konverzije, supstitucije i subverzije sopstvenog iznijetog mišljenja.
- * Njegoševo mišljenje prati promjenu (pre/okretanje) suštine istine kao neskrivenosti do bivstva svega bivstvujućeg, te ona nije ništa prošlo, parcijalno, aspekt, područno, već prirodnoistorijska sadašnjost.
- * Njegoševa jedinstvena poetska mudrost totaliteta, ujedno filozofija, etika, umjetnost i sloboda.
- * Njegoševa izvorna poetizacija filozofije slobode kao filozofizacija poetike slobode.
- * Njegoševa ucjelovljena sinteza držav(otvor)no-narod(nos)ne, poetsko-filozofske, vjeroboške i teozofske mudrosti slobode.

³⁶ Pripravljena knjiga *Nedovoljstvo njegošologije* „hakerski“ je uništena u autorovom kompjuteru, pa je objavljivanje ovih podnaslova, odnosno teza i preventivna protiv mogućeg njihovoga plagijata.

- * Njegošev životni pesimizam i ništavilo u službi bivstvenoga optimizma praktičnoga aktivizma, ljudskim djelom ošedočene slobode, istine, dobra i lijepog.
- * Njegoševa mudrost bitno nije pesimizam, ni stoicizam ni prometejstvo, već u osnovi je antejstvo, nesalomljivo „na svojoj zemlji“, odnosno u jedinstvu sa prirodom, a ne protiv nje i njenoga osvajanja.
- * Njegoševa *ontološka diferencija* je bogolika čojaska „luča mikrokozma“ kao zrcaj „vječne zublje (luče) makrokozma“.
- * Njegoševa *fundamentalna ontologija slobode* kao mogućeg stvaranja (svjesnim bivstvenim božjim i ljudskim djelom ošedočenog) drugačijega svijeta (mikrokozma i makrokozma).
- * Njegoševa *ontološka identitada i diferencija* prirode i ljudi.
- * Njegoševa jedinstvena istorija prirode i ljudi (ontogeneze i filogeneze „luče makrokozma“ i „luče mikrokozma“).
- * Njegoševa očovječenje prirode i oprirođenje čovjeka.
- * Njegoševa „prirodna nužnost“ i „nužnost slobode ljudske prirode“.
- * Njegoš na domaku kritike jednostranosti povijesti /građanske/ civilizacije i njene slobode, znanja i progresa kao gospodarenja (imperijalne istor/iolog/ije prema prirodi i ljudskoj prirodi).
- * Nedovoljstvo „znanstvene istine kao jedinog lika istine“ Njegoš ucjelovljuje u jedinstvenu umjetničku, filozofsku, teozofsku i narodnu mudrost koja isključuje sinkretizam i eklekticizam.
- * Njegoševa inkluzija darvinizma u službu bivstva čovjества i borbe za samoopstanak u slobodi i njegova kritika socijal-darvinizma.
- * Njegoševa kritika socijal-darvinizma prenijeta u neodarvinizam „čistoga socijabilitada“, u „panlogizam i logos dominacije“

- * „Njegoševska“ epoha predmodernoga preinačenja, posrbičenja i pojaničarenja Njegoša i crnogorcizma.
- * Njegoš je krunski (re)prezentant crnogorcizma kao posebitoga pokreta prije, uz i pored ilirizma i srbinizma
- * Njegoš pomeđu tradici(onali)zma i kriticizma, crnogorcizma i oslobodilačkog integralizma izopačenog u imperijalni integralizam.
- * Njegoševa kritika kritike tradicionalne istor(iograf)ije.
- * Njegošev iz cariz(a)ma ist(ot)rgnuti fenomen crnogorske slobode i posebite (jeretične) drugačice hrišćanstva.
- * U Njegoševu djelu užijen odzrcaj sukoba cariz(a)ma i oslobodilačkog crnogorcizma, božanske i sotonske vlasti.
- * Neosnovano je parcijalno zboriti o pojedinim iščupanim primjerima Njegoševe jeresi i navodnih njegovih ustupaka zvaničnom hrišćanstvu, jer je njegova sva jedinstvena i ucjelovljena mudrost slobode u biti jeretična u odnosu na zvanično hrišćanstvo i bogoslovje.
- * Posebita tradicionalna crnogorska natural(izova)na zajednica svojim još nerescendentnim odnosima predesponira fenomen crnogorske slobode, Njegošev crnogorcizam i mudrost slobode.
- * U Njegoševu crnogorcizmu zatura se bitni etnički sloj i oprirođenje crnogorcizma.
- * Crnogorska „borba neprestana“ je nuž(de)ni uslov za narod(nos)no-nacionalni samoopstanak Crnogoraca u slobodi (protiv „istrage Crnogoraca“).
- * Spupčenost slobode i otadžbine, države, narodnosti, (p)otuđenja(štva), izdaje, čojškoga junaštva, pravde, pravičnosti i osvete u Njegoševu crnogorcizmu.
- * Kod Njegoša je etničko /i/ kao etičko i „junačka sloboda“, i obrnuto.
- * Crnogorcizam je spupčenost slobode i narod(nos)no-nacionalnog („etničkoga“) samoopstanaka Crnogoraca.

- * Crnogorcizam je pr(a)vi, temeljni, trajni, javni i oslobodilački crnogorski držav(otvor)no-nacionalni program i pokret.
- * Crnogorcizam je „Dika (Pravda) crnogorska“, a ne sve(to) srpska.
- * Njegoš profetski klikuje da se ne „istraži ime crnogorsko“, jedinstvena matica Crne Gore, slobodarski crnogorcizam i oslobodilački integralizam.
- * Bez samobitnoga crnogorcizma Njegoš je protiv sebe i „protivrječnost u sebi“, (sve)srpski integralista i subnacionalista.
- * Njegošev crnogorcizam nije antiislamizam, nego antiimperijalno turstvo (odbrana od carsko-turcizirane i instrumentalizovane islamizacije), kao što je i protiv carsko etnicizirane hristijanizacije.
- * Njegošev crnogorcizam je protiv svakog njegovog preimenovanja, prezimenovanja i vjersko fundamentalističkog (pri)svojštenja.
- * Što je Njegošev crnogorcizam više nacionalni to je sve više internacionalni, čojstveno univerzalni, globalni i antineocarski (imperijalni).
- * Njegoševa istorijska „istraga pro(i)turica“ (pravoslavnih, neislamiziranih Crnogoraca - izdajnika, „svjetovnih prevjernika“, „domaćega zla“, „domaćih Turaka“), a ne krivotvoreni mit kao osnove metodološke fikcije neistorijske „istrage poturica“.

UDK 347.233(497.16 Herceg Novi)”16/17”

Марија Црнић Пејовић

ВЛАСНИЦИ, КВАЛИТЕТ И ВРСТЕ ЗАСАДА ЗЕМЉИШТА ХЕРЦЕГНОВСКОГ КРАЈА КРАЈЕМ XVII И ПОЧЕТКОМ XVIII ВИЈЕКА

Сажетак: Рад се базира на катастрима из 1690. и 1704. године у вријеме владавине Венеције. Наведени катастри не евидентирају само уобичајене податке, имена власника и величину посједа, већ и број чланова породице. Катастар из 1704. године, поред тих података, биљежи врсту земљишта, грађевинске објекте и врсту материјала од којих су изграђени, укупан број становника сваког насеља појединачно и по породицама и то по полу и старосној доби, као и број стоке и коња. Оба катастра биљеже и податке о висини пореза на непокретности.

У раду су издвојене жене - власнице земљишта, свештеници, црква и заједничко земљиште – комуница, врсте земљишта и засади.

Кључне ријечи: жене - власнице земљишта, свештеници, црква, комуница, обрадива, неплодна, шума, пашњаци, виноград, маслињак.

LANDOWNERS, QUALITY AND TYPES OF CROPS PLANTED IN HERCEG NOVI IN LATE XVIII AND EARLY XIX CENTURY

Abstract: The paper is based on the cadastre of 1690 and 1704 during the rule of Venice. Those cadastres do not record only the usual information, the owners' names and the size of their estate, but also the number of family members, meanwhile the cadastre of 1704 besides the mentioned data records the type of soil, buildings and kind of materials they were built with, the total population of each village individually and by

their families divided by sex and age, as well as the number of cattle and horses. Both cadastral record data on the amount of real estate tax.

The paper focuses on women landowners, the priests, the church and common land - commune and data types of soil and crops.

Keywords: *landowner - a woman, a priest, church, commune, fertile farmland, barren soil, forests, meadows, vineyards, olive grove.*

Увод

Након заузећа сјеверозападне Боке Которске 1687. године од стране Венеције и одласка турског становништва, овај крај насељавају становници Херцеговине и Црне Горе. Командант војних операција око Херцег Новог и околине, Јероним, у једном од својих извјештаја у јесен 1687. године, пише: *„svim silama se trudim da navedem ljude da stanuju po selima u ovoj okolini koja je sasvim pusta, zato što su je napustile one porodice koje su Turci primorali da se zatvore u varoš i ono malo što se sklonilo dublje u zaliv.“* Корнер јавља и да је издао наредбу да се одмах приступи обрађивању земље. Извјештај наставља: *„Kao što je dobro krenulo naseljavanje stanovništva koje se iz dana u dan povećava, vidim kako se kod svih javlja želja da se stvore osnove koje bi obezbjedile posedovanje zemlje da bi znali način i obaveze pod kojima im se ona dodeljuje i kako da se ronašaju u obrađivanju.“* Досељеном становништву требало је обезбиједити основне животне услове и увјерити их у бољу будућност ако остану на овој територији.¹

По питању правног озакоњења додијељеног земљишта, Корнер се поново осврће у свом извјештају из Пераста од 23. новембра: *„ kao što sam obavijestio napravio sam katastar tih dobara i odredio sam upravitelja Kalerđija da ih premjeri... Čuvanje i rukovanje tim katastrom, u kojem je opisano zemljište i registre svih kuća na granici povjerio sam gospodinu Vićencu Skura“.* За премјер земљишта одређен је Ђорђо Калерђија

¹ Srdjan Musić, *Izveštaj generalnog providura Dalmacije i Albanije o zauzimanju Herceg-Novog 1687. godine*, Herceg-Novi, 1988, str. 117-118.

(Ово је био провизорни списак–предрадња за катастар израђен 1690. године).²

Ако се зна под каквим се околностима радило на овом катастру (премјеравање и укњижба територије која је скоро потпуно измјенила власнике), онда катастар, који је сасвим добро очуван доспио до нас после више од три вијека и који је веома прегледан, казује о марљивом и савјесном раду његових твораца којима се мора одати признање. Венеција се Карловачким миром морала одрећи освојених територија у Херцеговини, због чега у катастру из 1704. године нијесу уписана насеља: Бајкове Крушевице, дио Мокрина, Шћепошевићи, Жвиње, Пријевор, Суторина, који су остали под турском влашћу и Убли који су припали рисанској општини. Потписивањем документа 14. септембра 1701. године успостављена је линија Гримани-граница између Турске и Венеције. Коначна граница је одређена Пожаревачким миром 1718. године, а разграничење је завршено 1721. године. Народ из Херцеговине бјежи бојећи се освете Турака због сарадње са Венецијом. Нови вал досељеника насељава херцеговски крај 1701. године са 208 породица, односно 1530 новодосељеника. Исте године, становници овога краја упутили су своје представнике у Венецију тражећи рјешавање својих животних питања, односно да им се додијели земља. Дуждевим дукалом од 3. августа исте године, одређено је да сваки главар добије 20 кампа земље и четири дуката, а свака породица по 4 кампа земље. Како је земља већ била подијељена и укњижена 1690. године, то се приступило новој подјели и изради нових земљишних књига. Већ 1702. године састављен је нови попис власништва некретнина као предрадња за израду

² Исти, 162; Државни архив Црне Горе Цетиње, Одсјек Херцег Нови, Политичко управни архив (у даљем тексту АХ ПУМА), књ. 2; Катастар из 1690. године је књига величине 42x29 цм у кожном повезу са 518 страница. Неки дјелови листова су незнатно оштећени или је мастило изблиједило. У Заводу за заштиту споменика културе Црне Горе је 1976. године извршена конзервација ове књиге.

катастра 1704. године.³ Обрађивач и приређивач за штампу катастар Херцег Новог и Рисна из 1704. године Глигор Станојевић, сматра да су ово јединствени документи упоређујући их са великим бројем катастар из тога времена које је прегледао у архивама Венеције и Задра. Катастар су радила двојица мјерника Бартол Агостини и Пјетро Роси уз помоћ заинтересоване стране, старјешина и стараца из села и повремени нзор которског племића Ивана Антониа Болице. Посљедња административна формалност на катастру завршена је 2. јануара 1705. године. Млетачка република била је уређена држава, која је веома водила рачуна о приходима убираним путем пореза на својој територији. Зато катастри биљеже и висину пореза, па су каснијих година израђени и катастри за поједина насеља због наплате пореза који се евидентирао све до пропасти Венеције 1797. године.

Катастри из 1690. и 1704. године пружају значајне податке о броју становника појединачно по насељима и укупно за територију која је њима обухваћена. Из ових докумената сазнајемо да је крајем XVII вијека у овом крају живјело је 4816 становника, (када се изузму насеља Бајкове Крушевице, Убли, Жвиње, Суторина и Морињ у којем је пописано 1062 становника која нијесу припадала овом крају приликом израде катастра 1704. године). Укупан број становника 1704. године је 3600. У Топлој је било 506, а у Кутима 472 становника. Четири насеља имала су од 336 до 312, а пет насеља од 163 до 115 становника, док је у десет насеља забиљежено испод 100 становника. Тада је гајено 1235 грла крупне стоке и то највише у Кутима - 191, затим Подима - 177 и Каменоме - 172 грла крупне стоке. Ситне стоке највише је гајено у Мокринама - 461 грло, у

³ Глигор Станојевић, Катастри Херцег-Новог и Рисна из 1704. године, Споменик СХХV, САНУ, Београд, 1983. (катастар Херцег Новог 3-99); Падовански камп износио је 3862,27 м². Мање мјере су карат-четвртина кампа и тавола. Млетачка тавола износила је 4,35 м², а падованска 4,59 м².

Каменоме - 459 и у Кутима – 362. Укупно 3037 грла ситне стоке гајило се почетком XVIII вијека у херцегновском крају. Коњи су пописани као јахачи и било их је укупно 21, највише на Подима – 6, а на Топлој – 4, док их у десет села није било, а у осталима један до два. Товарних коња било је нешто више, укупно 43, и то: у Кутима - 10, у Каменом - 9, у Мокринама - 4, по 3 у Топлој, Сасовићима (Казимир), Кумбору и Бјелским Крушевицама и 2 у Мојдежу. У осталим селима по један, док их у седам села није било.⁴

Поред земље, пописани су и грађевински објекти који су разврстани у више група, зависно од грађевинског материјала и сачуваности објекта. Тако су наведене *casa masiera* - кућа у сувомеђини, *casa a masiera dirocata* - кућа у сувомеђини трошна, или *masaiera dirocata*, *casa con torre coperta* - кућа са кулом покривена, *casa in calcina* - кућа у клачини, *casa in calcina coperta* - кућа у клачини покривена, *casa con orto* - кућа са вртом. Поред кућа за становање и појата, пописани су и млинови којих је на цијелој територији било укупно 30, и двије *follo da rassa* - ступе за сукно у Мојдежу, гдје је било и највише млинова. У селима Мојдеж, Ратишевина, Кути и Бјелске Крушевице, Мокрине, Требесин, Поди и Баошићи, укњижена су и гумна.⁵

Како је постојање воде основни предуслов за формирање неког насеља, то су убиљежене и воде/извори, али у неким насељима је изостављен овај податак или нијесу уписани сви извори. Пописивачи су убиљежили *aqua* и *fontana* (вода и фонтана, што би значило да су извјесне воде биле уређене/ограђене). Фонтане су уписане само у Кутима (шире подручје са Пресјеком и Зелеником) и то:

⁴ Драгана Радојичић, Становништво херцегновског краја према катастру из 1704. године, Историјски записи, 2/1988, 73-80; Марија Црнић Пејовић, Подаци о броју теглеће стоке у херцегновској општини 1704. и 1809. године, Историјски записи 3-4/1990, 67-71.

⁵ Драгана Радојичић, Слике из Боке, посебно издање Етнографског института САНУ, књ. 62, Београд, 2008, 69-93.

Fontana detta Pirina voda (у даљем тексту изостаје навод *Fontana detta...*), *Vrelo*, *Stermizza*, *Radoiza (Radoviczza)*, *Vrassie*, *Scalla*, *Crestaz*, *Ubao*, *Rutach*, *Zelenika*. Поред фонтана, у Рујеву је забиљежено *Fontana overo Cisterna (aqua overo cisterna in comun* - (фонтана, вода односно цистерна, комуница), гдје је сакупљана вода коју су користили сви сељани. У Требесину, поред вода, уписане су и *Fontana detta gornia* (фонтана речена горња) и *Fontana detta aqua nova* (фонтана речена вода нова). У другим насељима убиљежене су само воде, али не и фонтане.

Жене власнице некретнина

У времену када жене нијесу имала право одлучивања, већ су у њихово име одлучивали отац, брат или супруг, неке од њих су биле власнице некретнина иако у занемарљивом броју. На жене су уписиване некретнине када у породици није било одраслих мушкараца. Некретнине су добијале приликом расподјеле или наслеђивале послуже смрти оца, уколико нијесу имале браће, или смрти супруга.

Жене власнице земљишта 1690. године у селима која су касније Млечани морали уступити биле су: у Бајковим Крушевицама - инокосна Јеле Николе Маришић; у Пријевору и Шћепосевиће - Босе Грубишић, Вујица Секулова и Стоја Груица и имале су по четири члана породице, Вука Ђурова три, Руса Михаилова (1); Јована Михаилова и њена сестра Терана биле су сувласнице нешто више од 4 кампа земље са Вуицом Анђеловић, а сви заједно имали су 10 чланова породице, док је у Жвиње и Шпуље власница била Манде Ђурова са два члана, а у Суторини Јана Јованова са пет чланова породице. У планинском селу Убли 1690. године живјело је пет власница земљишта, од којих је Андреа Боканић имала шест чланова породице, а по два Анђуша Петрова, Станка Петрова, Стана Перова и Стоја Сава Дамјанова, док је инокосна била Дафна Павлова. У Мокринама је девет жена власница земљишта 1690. го-

дине: Босе Петиковић са шест чланова породице, Дафна Радујева са три, и са по два члана: Босе Миковић, Стана Петрова, инокосна удовица Комненова, Манде Радулова, Јована Милошева, Анђуша Вукадинова, Јеле Маркова и инокосна удовица Комненова.

У новом катастру (1704.), број власница земљишта у овом селу није се битно измјенио. Власнице су Комнения Раданова, Јована кћерка покојног Бошка Ковачевића, Јеле Петкова која је имала земљу и кућу, Јеле Јованова речена Гербићица, Јерина Сосњуса(?), Ањуша Вукадинова посједовала је четири комада земље и кућу, Лилиана Тиквићиуса(?) Сувласнице са П. Пасиновићем биле су Тодора Дамјанова и Лилиана Ђурова од којих је свака била и власница куће.

У сусједном селу Мојдежу 1690. године било је девет власница земљишта: Босе Лучић имала је 8 чланова породице, Босе Којевић седам, Босе Браиановић (вјероватно Брајовић) и Јеле Николина по пет, Босе Јовановић и Вујица Секулова по четири, а по два Стоја Стијепановић и Јела Ћисићица, док је и инокосна била Ћерана Раданова.

Наредни катастар у Мојдежу биљежи сљедеће жене власнице земљишта: Даниолу Јованову, Јелу покојног Јована Кулишића, Јелу удовицу Николе Радоје, Јовану Илијину, које су имале по више комада земљишта. Поред њих је власница и Стијепанија Абрамова. Све су ово нове власнице, док се не појављује ни једна из претходног катастра. Власница куће је била само Јеле покојног Николе Радоје у којој је живјела са још двије жене.

Четири жене на Каменоме, уписане у катастар 1690. године као власнице земљишта, па сходно томе биле су и домаћини својих породица: Анђе Миканова чија је породица бројала три, колико и Саве Секулове, а Јанка Вукетина имала је два члана, док је инокосна била Манде Радојева.

У новом катастру у овом селу не налазимо власнице које су биле убиљежене 1690. године, осим можда Анђе Миканова која је овдје забиљежена као Анђе Мићианова, а вјероватно је то и Јанка Вукетина која је 1704. године уписана као Ћианка Вучетина (пописивачи су тешко разумијевали наша имена). Уписане су и сљедеће власнице: Маре Вукова, Вуја Милина, Јерина Милутинова, Маре Маткова и Сава Вујова. Анђе Миканова и Савка (Сава) Вујадинова (вјероватно Сава Вујова) власнице су биле и грађевинског објекта.

Село са најмањим бројем становника Жлијеби 1690. године имало је три власнице: Дешина Деанова имала је четири члана породице, а Маре Перова и Манде Стијепа-нова по три.

Вјероватно су Дешини Деановој и Манди Стјепановој одрасли мушки чланови породице и постали власници земље, а можда су оне у међувремену умрле, па се не јављају 1704. године, већ Маре Перова као власница обрадиве земље и једног врта, док је Маре Лучина посједовала кућу у сувомеђини покривену.

Необјашњиво је да је једно од већих села Поди, са одломком Брајковином, и село Сасовићи, са одломком Казимиром, имало у првом катастру свега једну власницу земљишта Јовану Којадинову, чија је породица бројала четири члана.

У новом катастру одвојено су пописане власнице земље у Брајковини, Казмиру и Сасовићима. У Брајковини су уписане власнице са данашњег атара села Пода и већина су биле удовице: Стефанија, жена покојног Вукашина Трипковића која је имала више комада земље, као и Јована удовица Петра Морозана (Мусић) и Јована Којадинова. У Брајковини је уписана Анђе, удовица Према Морозана. У Казмиру Маре Вујанова власница је земљишта на којем је једним дијелом била засађена винова лоза. У Сасовићима

су власнице земљишта Маре Вукова, Стане Радојева и Манде Перова. Удовица Стефанија Трипковић била је сувласница са Милутином Трипковићем једне покривене куће у клачини, а Јована, покојног Према Морозана, власница покривене куће у сувомеђини. Необично је да је она уписана као власница некретнина, а у породици је имала једног одраслог мушкарца (човјека од оружја).

На Топлој 1690. године, такође, налазимо мали број власница некретнина - свега три, посебно ако се има у виду број становника овога насеља. То су: Стана Вујева, чија породица је имала три, Стоје Јованова два члана, док је Јеле Стијепанова уписана као инокосна. Она је власница земљишта и у Требесину гдје су убијежена два члана породице.

Иако Топла 1704. године није још добила онај значај који је добила изградњом цркве и поставши сједиште Топалске коминитади - самоуправне заједнице фактички херцегновског краја, изузев града, број жена власница некретнина се повећао. Обрадиву земљу посједовале су: Вида Михаилова, речена Нинковићна, Ана, кћерка покојног Милутина Милосавића, Мадалена, удовица Микице(?) Сфиетковић (Цвјетковић), Јована Алима, Стане Рибералица, Јеле Радулова, Маре Востои, Стане покојног Бошка Лучина и Катарина Дуода, која је била Туркиња и прешла у хришћанство (имала је 6 чланова породице и посједовала 6 комада крупне и 10 комада ситне стоке). Земљу, односно виноград посједовале су и Дафина Јованова и Јела, покојног Тома Радулова као сувласница са Матом Мартиновићем. Поред наведених, ту је и Катарина покојног Томаза Серте, која је и власница земље у Сасовићима и Мељинама, која је запуштена, и винограда и обрадиве земље у Кутима. Анзола и сестре Кувеле посједнице су комада обрадиве земље у Топлој и два комада неплодне у Мељинама. Катарина Серта имала је покривену кућу у Топлој, као и рушевине у Кутима. Маре Востои била је

власница два објекта: куле и куће у клачини, док је Ана Милутина (Милоша) Милосавића посједовала кулу и зидине. Мадлена пок. Михаила Цвјетковића имала је кућу саграђену у клачини, док су сестре Кувеле имале кућу у сувомеђини. Јеле пок. Тома Радулова била је сувласница једне куле у клачини са Иваном де Матео Мартиновићем. Јована Алина имала је покривену кућу, а Госпава покојног Николе Убљанина кућу у сувомеђини покривену, док јој се породица састојала од двије дјевојчице и два дјечака. Према до сада изнесеним подацима Никола Убљанин био је први златар у херцегновском крају који се вјероватно презивао Пресковић. Поред њега помиње се и његов син 1690. године који се не помиње 1702. године. По неким подацима, он је напустио овај крај крајем 1707. године. Да ли је Госпава покојног Николе Убљанина, која је власница куће у Топлој 1704. године, удовица Николе Убљанина златара захтијева даља истраживања.⁶

У сусједном селу Ратишевини, које је имало знатно мање становника од Топле, 1690. године су биле три власнице и то двије инокосне - Стоја Савина и Манде Јованова и Саида Була Туркиња са два члана породице.

У новом катастру у Ратишевини поново налазимо Манду Јованову која је власница једне парцеле, а на другој је сувласница са Вукашином Јовановим и сувласница трећег комада земље са Михом Савиним, са којим је била и сувласница куће и врта. Аница покојног Михаила Миљановића посједовала је четири парцеле земље и кућу. У овом селу власница земље била је и Маре Вулова.

У Требесину, од седам власница, четири су инокосне: Стана Вукова, Маре Митрова, Јеле Милутинова и Терана Јованова. Поред њих власнице су и Данола Митрова са четири члана, Цвијета Јованова са три и Јеле Милина са два члана породице.

⁶ Ђурђица Петровић, Херцегновски златари у XVIII веку, Зборник Бока 15-16, Херцег Нови, 1984, 41-43.

Већина власница некретнина у Требесину из 1690. јавља се и 1704. године. Стане Вукова посједује земљу под засадима винове лозе на два локалитета. Ћерана, покојног Ивана – Јована Павковића је вјероватно уписана у предходни катастар као Ћерана Јованова и сада има обрадиву земљу и виноград. Ту је поново и Цвијета Јованова са два комада земље. Од нових власница налазимо Јелену Стјепанову која посједује обрадиву земљу и виноград, Јована Петкова обрадиву земљу, као и Росанда удовица Ђура Живковића, док је Јеле Терзија сувласница обрадиве земље са Станом Вуковом и још четири сувласника. Цвијета Јованова и Росанда Живковић власнице су и покривених кућа. Стана Милошина (Милетина) сувласница је млина са попом Дуком и Јелом Терзија.

Село Кути, једно од највећих насеље у вријеме млетачке владавине имало је 1690. године и највише жена власница земљишта - 12, и 4 сувласнице, што није посљедица броја становништва, јер је Топла са свега 37 становника мање имала је само три власнице земљишта. Двије власнице имале су по четири члана породице: Манде Перова и Јована Вукдраговић, по три члана Кате Вукова, Маре Вукова, Јована Јованова, Анђуша Јованова, Босе Миков, Маре С(Ш)имунова, пет власница имало је по два члана породице: Маре Вујанова, Маре Дусичија(?), Анђуша Вучетина, Јеле Вукова и Стана Тома, док су инокосне биле Маре Милиша и Стана Радујева. Стана Лусићија била је сувласник са Ђуром Вучетиним и имали су заједно шеснаест чланова породице, док је Анђуша Перова била сувласник земљишта са Петком Вукаловим, а имали су девет чланова породице. Сувласнице су биле и Иве(?) и Кате Јурева са четири члана породице.

У катастру 1704. године власници некретнина у Кутима су посебно биљежени по одломцима, те је у Пресјечи власница Јеле Радулова из Топле која има и виноград у одломку Бољеновићима, гдје је власница два комада

земље као и Манде Перова. Сувласница са два сувласника била је Маре Симонова, која је и у другом дјелу села имала сувласништво и власништво над једним комадом земљишта. У дијелу села које је насловљено „сапрагна Кuti“, Маре, кћерка покојног Мата Попов (Матко Поповић) била је власница комада обрадиве земље, као и Кате Михатова и удовица Стане Франова. У овом дјелу Кута земљу је посједовала и Катарина удовица Томаза Серте.

У овом катастру убијежено је у Кутима више жена власница кућа у сувомеђини и то: Манде Перова, Јеле Петкова, Маре Симонова, Катарина Серта, а инокосна Стане Радојева је имала појату.

Године 1690. у Светом Стефану и Дреновику није било жена власница некретнина док су 1704. године биле двије жене, и то: Јеле Сансосина(?) и Дафина Јованова са два комада, док жена власница кућа није било.

За очекивати је било 1690. године мали број жена власница земљишта у обалским насељима, јер је у тим насељима уопште било мало власника који су живјели у њима. Разлог је био јер су највећи дио земљишта посједовали Пераштани (па је вјероватно тада њихова некретнина уписана у катастре њиховог сталног боравка), коју су добили као награду за помоћ пружену приликом заузећа херцегновског краја. О овоме налазимо потврду и у катастру из 1704. године, гдје је највећи дио власника некретнина у обалским насељима стално настањено у Перасту .

У првом катастру у насељу Мељине биле су три власнице: Виде Михаилова са четири члана породице и инокосне Јана Вучијева и Јана Абрамова.

Поред поменуте Катарине Серта из Топле и сестара Кувезља, највише земље у Мељинама 1704. године посједовала је Вуица, удовица Вука Маркова и то три парцеле, али земљу лошег квалитета. Ана, удовица Абрама, живјела је у Перасту и потпуно је запустила виноград који је по-

сједовала у Мељинама. Посједница грађевинских објеката у Мељинама 1704. године није било.

У Кумбору, Ћеновићима и Баошићу 1690. године није укњижена ни једна жена власница некретнина. У катастру 1704. године Луце Јованова и Катарина покојног Мијата Батине су имале некретнине у Миочевићима. Остале власнице живјеле су у Перасту.

У Бијелој су 1690. године укњижене некретнине на инокосну Катуну Лучину и Мару Ризову која је била из Котора и која је посједовала виноград и 1704. године у овом насељу, али и земље у рисанском крају.

У новом катастру у Јошицама знатне површине земљишта посједује бискуп Матија Змајевић. Маре Кристићавићија је с њим била сувласник једног винограда. Поред ње су власнице у овом насељу и Луција Јованова која посједује један мањи маслињак, а Луце Ђурова шест парцела од који су три под виновом лозом. Она је власница и покривене куће.

Власници свештеници

Поред старјешина породица и жена као носиоца права над земљиштем, то су били и свештеници и цркве. Зна се да је становништво херцеговског краја готово стопостотно, ако изузмемо град који овим катастром и није обухваћен, било православне вјере. Сходно томе, и власници земљишта су православни свештеници, осим у Топлој гдје су 1690. године уписани *Padri riformati* - фратри и то њих четири који су били смјештени уз цркву св. Антуна која и данас постоји (данас тај дио припада градском подручју, а не Топлој). Међутим, иако је велики број уписаних власника земљишта, на Топлој се не налази ни један православни свештеник. Зна се да је црква на Топлој саграђена тек 1713. године.

У другом катастру из 1704. године на Топлој је власник 4 комада земље, покривене куће и двије озидине био поп

Андрија Косијер, у чијој је породици живјело 11 чланова. У овом насељу исте године, власник некретнина и то више комада земље, од којих је дио био под виновом лозом, као и куле и куће, био је и владика са Топле који је тада живио на Савини. У попису по алфаветском низу, гдје је извршена рекапитулација предходног уписа, убиљежени су као власници *Riveren di padri riformati di San Antonio* – фратри св. Антона.

Свештеника као власника земљишта у првом катастру нема у селима: Камено, Жлијеби, Сушћепан, Убли, Суторина, Пријевор и Жвиње, иако су у њима постојале цркве, док је у Мокринама уписан поп Вусић који је имао девет чланова породице.

У Мокринама, Каменом, Сасовићима са Казимиром, Жлијебима и Сушћепану није уписано ни једно свештено лице 1704. године, осим што је владика Топле посједовао земљу у Сушћепану.

Тринаест *padri calogeri*, односно калуђери 1690. године били су власници земљишта у Мојдежу, гдје се наводи и седам калуђера у Мељинама и тринаест у Суторини. Највјероватније је да су уписаних тринаест калуђера у Суторини, калуђери Мојдежа који су посједовали земљу у Суторини (у овом катастру поред имена власника који је уписан у одређеном насељу, уписивани су и његови посједи у другим мјестима. Понекад је број чланова породице једнак у домицилном мјесту и у другим мјестима гдје се налазио посјед, а понекад није). Поред тринаест калуђера који су највјероватније припадали Манастиру Подпланина, уписаних седам калуђера у Мојдежу са знаком Мељине гдје су посједовали 1,5 камп земље су вјероватно калуђери Савине који нијесу уписани у Савини, односно Мељинама. Манастир Подпланина потиче из прве половине XIV вијека био је метох манастира Косијерева код Велимља. Не може се тачно утврдити кад је манастир Подпланина на граници Мојдежа и Ратишевине саграђен,

али вјероватно су га основали калуђери који су дошли заједно са народом крајем XVII или почетком XVIII вијека. По неким подацима, манастир Подпланина имао је четири ћелије, пекару, посје и млин. Познато је око десет калуђера овог манастира за које нам архивска грађа казује да су живјели као и остали становници села - мориле су их исте бриге и проблеми. Куповали су, продавали или поклањали некретнине, зајмали и дуговали, због своје или својих сусједа пријеке нарави, сукобљавали се, па и судили. Како манастир није имао сопствену цркву, обреди су обављани у црквама у два сусједна села. Калуђери су били веома повезани са калуђерима манастира Савине. Власник земљишта у Ратишевини је до 1933. године, до аграрне реформе, био манастир Косијерево. Данас на манастир у Подпланини подсјећа назив Калуђерска улица која води поред кућа Андрића, од Поробића до цркве св. Тројице, као и назив земљишта кућелија, поред нешто преосталих рушевина.⁷ Поред калуђера у овом селу, живио је почетком XVIII вијека свештеник Вукашин чија је породица имала девет чланова и посједовала 3,5 кампа земље.

Четврт вијека касније, у Мојдежу власници земљишта и кућа су попови Милутин и Вукашин, затим осам калуђера и калуђери црве св. Тројице (вјероватно су све то калуђери манастира Подпланина).

У Подима је уписан као власник земљишта 1690. године владика из Пиве са седам калуђера. Подударност седам калуђера уписаних у Мојдежу са назнаком Мељине и исти број у Подима може значити да су калуђери из Мељина, односно Савине, имали земљу у Мојдежу и Подима. Како се Поди граниче са Мељинама, а Мељине са Савином често је долазило до погрешног уписивања посједа из ових мјеста. Поред посједа, нешто више од од 5,5 кампа земље, калуђери су посједовали и 1 камп винограда, а посједовали

⁷ Марија Црнић Пејовић, Једно насеље херцеговске општине у XVIII вијеку, Мојдеж по документима Архива Херцег Новог, Зборник Бока 10 Херцег Нови, 1978, 69-76.

су и 2,5 кампа у Топлој. Поред наведеног владике и калуђера у Подима (којима су обухваћени и Брајковина, као и Сасовићи са Казимиром), власник земљишта био је и поп Сава са осам чланова породице и посједовао знатно земље - 6,5 кампа и пола кампа винограда.

У новом катастру у Брајковини, односно у атару села Пода 1704. године не налазимо владику из Пиве, осим што је убијежен владика Топле као власник једне куле. Од калуђера убијежени су калуђер Василије са два калуђера (са два друга) и калуђерица Мерла са којом је живјела једна дјевојчица. Поп Дука Аврамовић посједовао је некретнине у овом селу, а живио је у сусједном селу Требесин.

Породица попа Сима Сабљића живјела је 1690. године у Ратишевини и бројала је пет чланова и посједовала 1,5 камп земље. Власник земље је и поп Јониша (*prette Gianisca da Dobrilovina* - вјероватно дошао из манастира Добриловине), који је имао нешто више од пола кампа земље.

У другом катастру не налазимо свештеника са презименом Сабљичић, уколико то није поп Филип за кога није наведено презиме. Документа из XVIII вијека биљеже калуђера Висариона Сабљичића којему је генерални провидур из Задра 1746. године потврдио право својине једног уљаног млина који је саградио у својој кући у Подпланини. Он 1765. године оставља послуже смрти, своје некретнине у Мојдежу манастиру Савини, с тим да у болести и старости буде његован у том манастиру. Шест година касније, Висарион Сабљичић у име свих калуђера манастира Подпланина, што нас упућује да је он био игуман овог манастира, одриче се једне четвртине млина званог Јажа за 120 лира у корист Јова покојног Петра Ђурова Ивановића, званог Ђурановић.⁸

Поп Лука из Требесина имао је 1690. године девет чланова породице и више од 2 кампа земље и 2 кампа винограда.

⁸ Исто, 76.

Свештено лице, као посједник некретнина у Требесину 1704. године, био је поп Дука Аврамовић. За њега се наводи да је новодосељеник који је имао 12 чланова породице и знатне површине земљишта, као и у Подима што је напријед наведено. Посљедњи свештеник из породице Аврамовић (Јово) умро је шездесетих година прошлог вијека у Херцег Новом.

У првом катастру, у једном од највећих села Кутима уписан је само поп Чуквас (Suquaz) чија је породица бројала петнаест чланова и посједовала 3 кампа земље и 3,5 кампа винограда.

Као и у претходном катастру, свештено лице власник некретнина у овом селу био је поп Драшко Чуквас, чију је породицу сада чинилао пет чланова, а поред земље посједовала је 9 грла крупне стоке. Свештеника у породици Чуквас било је све до смрти прота Веселина 1988. године. Његови потомци - син, унуци и праунук и данас живе у Херцег Новом, док други син који нема мушких потомака и кћерка и њени потомци живе у Београду.

Мељине је једино приморско насеље које је 1704. године имало свештена лица као власнике некретнина, јер су убиљежени савински калуђери, али и поп Габријел и Сава који су вјероватно живјели на Савини, односно у манастиру, јер их нема у попису породица. У осталим обалским насељима: Кумбору са Миочевима, Ђеновићима, Баошићима, Бијелој, Јошицама и селима у њиховом залеђу, Бјелским Крушевицама и Репајима, није било свештених лица власника некретнина.

Црква власник земљишта

Приликом расподјеле земље, она је додјељивана и црквама за потребе њеног одржавања о чему је вјероватно бринуо свештеник. Године 1690. у Бајковим Крушевицама власник земљишта је црква св. Николе. У Требесину није уписана црква као власник земљишта, иако је постојала.

У Мокринама и Каменом, цркве св. Ђорђа посједовале су два, односно један камп земље, док у Жлијибима црква св. Илије само пола кампа. Убли су имали двије цркве: св. Михаила и св. Госпође које су посједовале три, односно један и по камп земље, а пођанска црква св. Михаила један камп. Село Кути је тада имало највећи број цркава које су посједовале земљиште: св. Стефан 2 кампа на коју су уписана два члана (вјероватно два калуђера или свештеника), св. Илија и св. Андрија са по нешто више од пола кампа и св. Тројица са једним кампом. У Сушћепану црква св. Стефана посједовала је 2 кампа земље, а св. Марко у Ратишевини један камп. У Мељинама (мисли се на Савину) св. Госпођа имала је мање од пола кампа земље, као и црква св. Ђорђа у Жвињама, док је још мање имала св. Госпођа у Пријевору, а св. Стефан у истом селу највише од свих цркава у том крају - три и по кампа.

У катастру 1704. године, цркви св. Барбаре у Мокринама припадао је комад обрадиве земље за коју се наводи да је обрађује комун – што би значило да су је користили сељани. Поред тога, у Мокринама и црква св. Ђорђа располагала је са три комада земље, као и црква св. Крста чија је земља углавном била неплодна. У Каменом један комад земље, који је припадао цркви св. Стефана дата је на обрађивање једном броју сељана, а други комад је такође био обрадив, док је сувласник трећег комада био Јован Мишковић. Поред разрушене цркве св. Јована налазило се гробље. Жлијевској цркви св. Илије припадала су три комада земље. Мојдешке цркве св. Госпође и св. Спаса имале су по један комад земље, а црква св. Неђеље два комада. У Мојдеж је уписана и земља калуђера цркве св. Тројице из Ратишевине. Као власник три комада земље уписана је црква Свих светих у сусједној Ратишевини, а једног комада црква св. Стефана у Сушћепану.

У Топлој је у катастру 1704. године уписана црква св. Јеролима. То је католичка црква која се и данас, али

новосаграђена, налази у Старом граду. Затим је уписана chiesa di Topla e cimiterio - највјероватније се ради о католичкој цркви св. Антуна и гробљу поред ње, јер је тај дио града тада припадао Топлој у којој још није било православне цркве. Котарско поглаварство из Котора наредило је 1887. године да се у римокатоличко гробље код св. Атуна и православно код св. Спаса престане са сахрањивањем. Локална власт је одговорила да није у могућности да огради нова гробишта. Највјероватније је код св. Антуна престало укопавање нешто прије Првог свјетског рата, када се формирало гробље на Савини код цркве св. Ане које је и данас у употреби. Гробље код цркве св. Спаса на Топлој и данас је у употреби и посљедњих година знатно је проширено. Током треће и четврте деценије XX вијека на општинском Вијећу Херцег Новог водила се расправа о римокатоличком гробљу код цркве св. Ане и сусједном војном гробљу. Било је више предлога о градњи заједничког гробља обје конфесије, а 1928. године јавља се и предлог о градњи капеле, што је остварено у другој половини 20. вијека.⁹

У Подима-Брајковини налазимо двије цркве са одговарајућим земљиштем: св. Срђа и Вакха и св. Михаила у другом катастру, док је у Сасовићима уписана земља на цркву св. Стефана.

У селу Кутима, као и у претходном катастру било је више цркава: св. Тројица и св. Андрија, а припадало им је два, односно један комад земље. Цркви, односно остацима цркве св. Илије припадао је комад земље, а црквено земљиште било је и оно на којему су били остаци цркава св. Јована и св. Госпође.

У обалским насељима 1704. године на тада постојеће цркве уписана је земља у власништво истих. Земљиште

⁹ Марија Црнић Пејовић, Организација и рад општинске управе Херцег Новог (1860-1941), Зборник Бока 12, Херцег Нови, 1980, 69-72.

цркве св. Госпође и њена болница на Савини уписани су у атар села Мељина. Насеља Кумбор, Ћеновићи, Баошићи и Бијела имали су по једну цркву. Св. Неђеља (католичка) у Кумбору, св. Симеон у Ћеновићима и св. Никола у Баошићу као и св. Госпођа у Бијелој којима је припадао по један комад земље. У Бијелој је породица Буровић имала капелу посвећену св. Петру. У Бјелским Крушевицама припадајуће земљиште имале су цркве св. Михаила и св. Јована, а у алфabetском попису убиљежене су некретнине цркве св. Неђеље која је уписана и у алфabetском попису у Јошицама као посједник два комада земље.

Пратећи величину земљишта појединих власника, уочљива је велика разлика у односу на број чланова породице и величину посједа. Многи појединци којима уз имена стоји и ознака положаја или титуле као *cavaliere* (витез), *conte*(кнез), *capetan* (капетан), *harambassa* (харамбаша) и др., били су власници обрадивог земљишта и винограда и у неколико насеља и то знатне површине. Најуочљивији је примјер Ивана Буровића који је новембра 1687. године постављен за гувернера херцегновског краја на кога је 1690. године укњижено више од 182 кампа обрадиве земље и више од 36 кампа винограда, а породица се састојала само од два члана. Ако узмемо било који примјер супротан овоме уочава се велика разлика, па је тако, примјера ради, Вујица Петровић са шест чланова породице добио мање од једног кампа земље.

Дуждевим дукалом из 1701. године главари су требали добити по 20, а свака породица по 4 кампа земље. Међутим, то није могло да се спроведе у дјело, јер је земље било недовољно, али и стога што је одмах по заузимању херцегновског краја Млетачка власт деведесет и више посто површина у обалским насељима подјелила Пераштанима гдје се, такође, уочава разлика у расподјели земљишта. Тако је бискуп Змајевић у Бијелој посједовао више од 37 кампа земље, у Баошићима више од 3 кампа,

у Ћеновићима више од 34 кампа или укупно више од 74 кампа обрадиве земље, винограда, пошумљеног терена веома погодног за обраду. Његов суграђанин, капетан Вицко Бујовић посједовао је некретнине у истим насељима и исте врсте, али упола мање, нешто више од 37 кампа. Казада Мазаровић и казада Крушала по величини посједа, који су се налазили у Ћеновићима, долазе одмах иза Змајевића и Бујовића, посједовале су 33, односно 32 кампа земље, док је већина добијала по неколико или само по један до два кампа земљишта.

Комуница

Глигор Станојевић наводи да је један дио комуница наслијеђен из времена турске владавине, а друге створене удруживањем неплодних окрајака земаља индивидуалних власника. Комуница су могле бити воде, пасишта, ливаде, шуме, а врло ријетко оранице. То земљиште је обично било у власништву свих становника једног села, али било их је и црквених и браственичких. Како су најчешће биле у власништву села, право коришћења имали су сви становници. Ова врста власништва је била непозната новим господарима, који нијесу имали адекватан назив већ су задржали домаћу ријеч комун-комуница.

Треба поново нагласити да је први катастар настао само три године послје борби на овом терену и смјене власти, односно одласка Турака и доласка Венеције и у вријеме досељавање из окружења које је било у току још двије деценије. Овај, али и катастар из 1704. године имали су сврху увођења правних норми у један сегмент друштва због немира који су избијали у недостатку земљишта за становништво које се у највећем броју бавило сточарством и земљорадњом. Ипак, превасходно су израђивани у сврху наплате пореза у корист државне касе, због чега се уосталом тада, па и данас, освајају туђе територије. Додјелом земље и израдом првог катастра колико-толико успостављан је ред

и мир, па се могло отпочети са наплатом пореза. Заједничке некретнине комунице нијесу биле довољно дефинисане, а ни у жижи интересовања пописивача па се на њих није плаћао порез. Тако у првом катастру Бајкове Крушевице имају убиљежену свега једну заједничку парцелу - *Comun della villa Baicove Krusevice*, као и село Убли, док за Ластву (Кути) се то заједничко земљиште означава са - *Comun di villici di Lastva* (комуница становника Ластве).

У катастру 1704. године у свим селима, осим Требе-сина, дијела Кумбора, Ђеновића и Јошице уписане су комунице.

Мокрине их је тада имало 42, у које је урачуната једна вода, и пет у Ластви (Требињској). Вјероватно су у Ластви били љетни издиги Мокрињана, јер нијесу регистровани становници тога села, а од индивидуалних власника убиљежен је само Јован Војновић који је вјероватно живио на Топлој.

Село Камено имало је 11 комада заједничког земљишта и једну воду, док су Жлијеби имали осам, као и Мојдеж у којем је убиљежена као комуница и једна вода за млинове. Ратишевина је имала 5 комуница, а сусједни Сушћепан са Дреновиком 13. Поди са Брајковином имали су 8, а сусједни Сасовићи са Казимиром 5 комуница. Село Кути на читавој својој територији са Пресјеком и Рујевом имало је 24 комунице, од којих је заједничка својина била и једна вода и једна цистијерна.

Становници Топле нијесу се искључиво бавили сточарством и земљорадњом, као у осталим селима, већ је у овом насељу живио и одређени број занатлија и помораца, па је у њему било свега 9 девет комуница почетком XVIII вијека.

У насељима дуж обале очекивало би се да нема комуница. Међутим, по једна је забиљежена у Мељинама и Баошићима, 2 у Миочевићима, а 3 у Бијелој. Ове у Бијелој су једним дијелом биле власништво Перашке комуне (17

кампа винограда), једним дијелом села Бијеле, а у Репајама једна је припадала селу, а друга насељу Морињ.

Врсте земљишта и засада

Зна се да је земље било мало у односу на захтјеве и бројност становника, па су ионако мале парцеле још више дијељене. Већи дио земљишта био је кршевит, односно неплодан, па су многи мукотрпно трапили земљу (чистећи је од камења) и уз дугогодишње ђубрење стајским ђубривом, добијали нове површине плодног земљишта. Почетком XVIII вијека за сваку укњижену парцелу дат је квалитет: *terra arativa* (обрадива земља), *terra arativa sassosa* (земља обрадива и каменита), *terra sterile* (неплодна земља), *inculta sterile* (необрадива, неплодна), *terra arativa e zapativa* (обрадива, *zappare*-копати мотиком), *arativa e poso grebano, con grebano* (обрадива и мало гребенаста каменита), *pascoliva* (пашњак), *bosciva* (*bosco*-шума, шумовито). Помиње се и лазина као посебна врста оранице. Г. Станојевић сматра да је тако називано земљиште које су сељаци у шумским мјестима запалили, искрчили и засејали. У лазину је убрајана и земља лошег квалитета ако је је настала крчевином. Посебно је био укњижен *orto*-врт (окућница).

Од свих дугогодишњих засада који су пописани у катастру 1704. године, највише су заступљени виногради - *terra vignata, vigna, vigna in spalieri* (виноград, виноград у редовима). Највише парцела под виновом лозом - 96, убијежено је у Кутима са засеоцима (Кути село, Пресјека, Бољеновићи, Рујево), затим у Подима (са Брајковином) и то 84. Слиједи Топла са 65 парцела, Јошица са 62, Бијела са 55 и Требесин са 49. Знатно мање парцела под виноградом је у Баошићима (34), Мељинама (33), Бјелским Крушевицама (32), Светом Стефану-Дреновику (31), Ђеновићима (26), а упола мање у Сасовићима са Казимиром (15), колико је било и у Кумбору, док је занемарљиво мало у Мојдежу

-10, Ратишевини 9, Каменоме 6 и Мокринама само једна парцела. Из наведеног можемо закључити да је у то вријеме у херцегновском крају регистровано 568 парцела засађених виновом лозом. Становници Жлијеба, Миочевића (дио Кумбора) и Репаја нијесу се тада бавили виноградарством. Нешто винове лозе гајено је на још неким парцелама, гдје је уз винову лозу гајена и друга култура.

Поред винограда забиљежено је земљиште на коме су се гајиле маслине и смокве, док нема помена других врста воћака. Маслине су гајене највише у Јошицама гдје је било 23 парцеле са стаблима маслина, 4 са маслинама и смоквама на истим парцелама, затим 2 са маслинама и виновом лозом и једна на којој су, уз маслинова стабла, раслису и кестени. У Светом Стефану са Дреновиком 7 парцела засађено је било маслиновим стаблима, док је у Сасовићима маслињак био комуница, односно користили су га сви становници села.

У Јошицама, Баошићима и Бјелским Крушевицама убиљежене су парцеле земљишта са засадима стабала смокава. Највише их је било у Јошицама - три и то једна парцела под смоквама, док су се на другој гајиле смокве и маслине, а на трећој смокве и кестени, као што је напред наведено. У Бјелским Крушевицама на једној парцели су се гајиле смокве и винова лоза, а у Баошићима на једној парцели су расла стабала смокава, маслина и винова лоза.

Посебно су укњижени вртови - окућнице и то углавном заједно са кућом, јер су се и налазили уз кућу. Били су малих димензија и на њих се није плаћао порез од 1704. године. Вртова је било веома мало, знатно мање него кућа. Највише вртова је убиљежено у Мокринама - 30, од којих је један био комуница. По броју вртова иза Мокрина долази село Камено у коме су се налазила 22 врта, од којих се за два наглашава да су мали. Слиједи насеље Топла са 19 вртова. Најмање насеље по броју становника Жлијеби имало је 12 вртова, а једно од највећих села Мојдеж - 10.

По 4 врта имала су насеља: Мељине, Бјелске Крушевице и Јошице, по 3 Ратишевина, Требесин и Баошићи, док су 2 врта уписана у Сасовићима и Кутима. Само по један врт имала су насеља Поди са Брајковином, Миочевићи, Ћеновићи и Бијела. Шта се гајило у вртovima, као и на ораницама, немамо сазнања из релевантних докумената.

Закључак

У овом раду дати су бројни подаци на основу два веома значајна документа – катастар из краја XVII и почетка XVIII вијека који су обухватили херцеговски крај, осим градског подручја. Издвојени су власници некретнина, осим уобичајених домаћина породице. С обзиром на тадашњи положај жене, презентирани су подаци о власницама некретнина по насељима, без обзира на њихов мали број у односу на остале власнике. Тако на примјер, на основу алфаветског пописа власника 1704. године у једном од већим насеља, у Кутима, 8 жена су биле власнице некретнина напрема 148 мушкараца. У Ратишевини од 32 власника, некретнине су посједовале само 3 жене.

Издвојени су и власници: свештеници, цркве и заједничко добро - комунице. Посебно је наглашено посједовање некретнина у обалским насељима од стране Пераштана које им је додјелила млетачка власт. Тако је у катастру из 1690. године забиљежено да су Бијела, Јошице, Бјелске Крушевице и Ћеновићи посједнути од Пераштана те нијесу презентовани у катастру (или само дјелимично). Поједини Пераштани имали су некретнине и изван обалских насеља па је Иван Буровић, којег је Јероним Корнер именовao за гувернера херцеговског краја, укњижен 1690. године као власник некретнина у Бајковим Крушевицама, Мокринама, Мојдежу, Каменом, Жлијебима, Сушћепану, Ублима, Кутима, Ратишевини, Мељинама и Суторини, а

породица му се састојала само од два члана. Посједе које су Пераштани добили у херцеговском крају прешли су у власништво других током XIX вијека усљед пропадања поморства, исељавања или гашења перашких породица и продаје углавном становницима који су до тада обрађивали та имања.

Посебни титулари су и цркве, али и колективно добро - комунице које су углавном били пашњаци или земља лошег квалитета коју су имали право користити сви из села коме је комуница припадала.

Значајни демографски подаци добијају се из ових катастарара - од броја становника по насељима и броја чланова породица. Катастар из 1704. године садржи и податке о полној и старосној доби становништва. Социјална структура такође је један од података које нам пружа катастар из 1704. године.

Веома важне податке из 1704. године сазнајемо и о врсти земљишта, па сходно томе и о занимањима становника тога времена, односно економским приликама.

Подаци о грађевинским објектима су значајан показатељ начина живота и традиционалног градитељства, посебно врсте употребљаваног материјала за градњу.

На основу ових катастарара али и пратећи збивања све до наших дана на овом простору, може се уочити да значајне промјене власништва некретнина настају приликом историјских, односно политичко-друштвених односа, али и природних катастрофа што за посљедицу има израда нових земљишних књига. Узрок израде два катастра, из којих су подаци у овом раду, су дубоке промјене настале одласком дотадашњих већинских власника некретнина Турака и доласком становништва из залеђа. Њима је нова млетачка власт додјељивала земљу у власништво, и то знатних површина, као Пераштанима који су живјели у Перасту, а добијену земљу давали у најам.

У XIX вијеку долази поново до промјене власти јер је од 1814. до 1918. године Бока Которска под аустријском, односно аустроугарском влашћу. Демографска слика се извјесно мијења одласком једног дијела млетачког и доласком аустријског државног апарата. Мјењају се и економске прилике, одлази један дио успјешних помораца у Трст који постаје најзначајнија поморска лука Аустрије. Економска миграција у прекоокеанске земље је карактеристика овог вијека. По бројним узвишењима у Боки Которској граде се војни објекти, долазе бројна војна лица са породицама, као и државни службеници. Нова власт успоставља нови катастар који је био у употреби до почетка овога вијека.

Послије Првог свјетског рата поново долази до промјене власти. Један број породица, које су дошле углавном из Аустрије и Чешке, се исељавају. У периоду између два свјетска рата, постепено се мијења економска структура становника развојем трговине и занатства што доводи до постепене миграције сеоског становништва у град и обалска насеља. Отпочиње и развој туризма, отварају се приватни угоститељски објекти, међу њима и хотели. Градња је у порасту, а самим тим и промјена власништва некретнина.

Након Другог свјетског рата промјена власти поново је узрок промјене власништва некретнина. Један број приватних посједа се конфискује и прелази у власништво државе или како се титулисало - друштвене својине. У многим селима долази до оснивања земљорадничких, односно сељачких радних задруга, те сељаци приликом учлањивања уносе у задругу своје земљиште, осим окућнице. Индустријализацијом земље бројна радна снага са села прелази у градове на изградњи и рад у фабричким халама. У овом крају се тада оснивају Бродоградиле у Бијелој, Грађевинско предузеће „Првоборац“, Институт „Др. Симо Милошевић“ у Игалу, као и бројни хотели и други

угоститељски објекти у којима налази запослење велики број до тада пољопривредника, не само са територији ове општине него и из Грахова, Никшића и њихове околине, као и из других крајева. Бесплатно школовање и додјела бројних стипендија, без обзира на социјалну припадност је још један од узрока напуштања руралних средина. Запослени, који нијесу имали непокретне имовине, добијали су на дјецу новчану накнаду – дјечји додатак. Стога су се многи одрицали имовине, посебно земље на селу која није доносила приходе, у корист најближих који су остајали на имању. Седамдесетих година Првоборац отпочиње изградњу станова за тржиште од којих велики број постају викенд станови. Тих година отпочиње и градња викенд кућа на Врбању које се налази на 900-1000м надморске висине. Насељавањем становника Бајкових Крушевица на својим катунима на Врбању настаје мање село у којем данас има по незваничним подацима преко сто викенд кућа.¹⁰ Сва ова збивања утицала су на значајне промјене у власништву некретнина.

Разорни земљотрес погодио је априла 1979. године обалски простор од Игала до Улциња и дио залеђа. Тада је на нивоу државе СФР Југославије уведен самодопринос на примања запослених за обнову и градњу оштећених и порушених објеката на Црногорском приморју. Повољне кредите из тог фонда добијали су и појединци који су не само обнављали оштећено и порушено, него и градили нове објекте. Отварају се бројна градилишта на којима долазе да раде грађевинци из читаве државе од којих је-

¹⁰ Марија Црнић Пејовић, Сељачке радне(земљорадничке) задруге у Боки Которској, Историјски записи 1-2, Подгорица 2011, 41-71; иста, *Turizam u hercegovskoj opštini poslije Drugog svjetskog rata*, Zbornik radova sa naučnog skupa *Turizam Crne Gore u drugoj polovini XX vijeka*, Cetinje, 2004, 333-357; иста, Рурална насеља Ситница и Врбањ-катуни, стална и викенд насеља, Зборник са научног скупа Село у Црној Гори, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица 2004, 461-498.

дан број купују некретнине. Изградња викенд кућа и куповина викенд станова у овом периоду се интензивира те некретнине поново мијењају власнике.

Деведесетих година XX вијека долази до ратова унутар Југославије и велики број избјеглица из Хрватске и Босне и Херцеговине долази у херцеговски крај. Број становника повећан је готово 100%, од којих након извјесног времена један број одлази, док се већина стално настањује у сопственим становима, а један број гради или купује стамбени простор. Тих година долази и до распада државе и до стварања више држава, промјене државног уређења и политичких и друштвених прилика. Власништво над некретнинама поново доживљава знатне промјене, не само у овом крају. До тада су изграђени бројни станови из стамбеног фонда у који је издвајан одређени проценат од зарада запослених које су добијали на коришћење уз плаћање кирије, док је власништво било у друштвеној својини. Деведесетих година законом је омогућено корисницима ових станова да их повољно откупе и тако стотине хиљада станова у Југославији прелази у приватно власништво. Знатан дио станова и других објеката изграђен је на конфискованом приватном земљишту. Тада и многа веома развијена предузећа прелазе у приватно власништво. У претпоследњој деценији прошлог вијека у овом крају, као и на читавом Црногорском приморју, па и шире, бројни руски држављани, у мањем броју и из других држава, по високој цијени купују плацеве и грађевинске објекте. Дједовина у руралним насељима (углавном до 500м надморске висине) послије деценија, па и вјекова, се распродаје, чак и она за коју никада нису ни помислили да би могла да послужи за изградњу објеката. За добијени новац се купују или граде велики и луксузни објекти поред обале или у већим градовима, посебно у Подгорици и Београду. Власници конфисковане имовине иза Другог свјетског рата траже њен повраћај и неки су у томе успјели,

па је и у тим случајевима дошло до промјене власништва. То су за сада посљедње знатне измјене непокретног власништва на овом простору и шире. Некретнине и даље мјењају власнике, али не у том интензитету. Све наведене промјене у другој половини XX вијека наметнуле су потребу израде нових регистара непокретности и у херцеговском крају. Стога је од краја прошлог вијека у употреби нови катастар.

Мијењањем власништва над земљом током времена, уз утицај историјских и друштвено-политичко збивања, мијењала се конфигурација и пејзаж знатног дијела руралних насеља херцеговског краја, али и шире. На многим парцелама обрадиве земље и пашњака изграђене су куће за становање, апартмани за издавање и викенд куће које су ницале најчешће без реда и укуса. Није необично у руралном насељу удаљеном од обале поред луксузне и простране куће видјети базене за купање. Ријетки потомци појединих породица, чији су се далеки преци населили у овом крају крајем XVII и почетком XVIII вијека, и данас је баштине, Ипак, највећи дио је у власништву других или обрастао у шикару, промијенио намјену, било због изумирања читавих породица и исељавања, било због промјене културе живљења.

UDK 930.25:39(497.16 Herceg Novi)

Др Драгана РАДОЈИЧИЋ, научни савјетник
Етнографски институт САНУ
dragana.radojicic@ei.sanu.ac.rs

**АРХИВСКИ ИЗВОРИ У СЛУЖБИ НЕМАТЕРИЈАЛНОГ
КУЛТУРНОГ НАСЉЕЂА
- ПРИМЈЕРИ ИЗ ХЕРЦЕГНОВСКОГ КРАЈА* -**

„Ја исувише лепих часова и скромних али радосних открића дугујем архивама и архивским радницима, да бих, кад год ми се за то укаже прилика, рекао о њима реч истине и реч похвале, као о потребним и корисним, важним и неопходним друштвеним чиниоцима“.

Иво Андрић¹

Сажетак: У овом раду наглашен је значај архивске грађе за етнологију као научну дисциплину, посебно у дијелу нематеријалног културног наслеђа. Рад је настао на основу личног дугогодишњег искуства у раду са архивским изворима у значајним архивским институцијама у Црној Гори и иностранству, као и на основу досадашње примјене архивистике у етнолошкој пракси. Покушала

¹ Запис Ива Андрића на једној фотографији у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву, у тренутку када се нашао окружен архивским радницима ове установе.

* Овај текст је резултат рада на пројекту Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије и израда мулти-медијалног портала „Појмовник српске културе“ (47016), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

сам да пружим одговоре на питања везана за примјену архивских извора у етнологији, посебно у дијелу нематеријалног културног наслеђа и истакнем значај ових истраживања за културу исхране. На примјерима из херцеговског краја као само једном сегменту културног богатства, лако се увјерити о значају оваквих и на овим темељима заснованих истраживања за хуманистику шире посматрано.

Кључне ријечи: архивски извори, етнологија, нематеријално културно наслеђе, херцеговски крај, култура исхране.

ARCHIVE SOURCES AS MEANS TO DISCOVER NON-MATERIAL CULTURAL HERITAGE EXAMPLES FROM HERCEG NOVI AREA

Summary: *This study discusses the importance of archival sources within ethnology as a scientific discipline, especially in the area of non-material cultural heritage. The study is a result of decades' long personal experience in working with archival sources in major archival institutions in Montenegro and abroad, and based on the current application in ethnological archival practice. I tried to answer questions related to the use of archival sources in ethnology, especially in the area of non-material cultural heritage and to underline the importance of this research to the culture of food. Examples from Herceg Novi area serve as an illustration to support this thesis in ethnology but also within the humanistic sciences in general.*

Key words: *archive sources, ethnology, non-material cultural heritage, Herceg Novi, food culture.*

Увод

Qui scit ubi scientia, proximus habenti est - максима да је сваки онај који зна гдје се налазе подаци за науку, веома близак да њоме и овлада, одражава спојивост рада стручњака архивисте и истраживача у науци. Открића при реконструкцији живота испуњавају радошћу и једне и друге, а граница између њих нема.

Медитеран је велики архив и готово сваки град на Медитерану има бар један архив који казује не само о прошлим збивањима, већ чува и старе ријечи и изразе сажео је Предрага Матвејевића у двије ријечи – *маслине*

и *архив*. Мирисни хлеб се свуда пече, рибу, месо и вино можете срести на трпезама разних народа, али се једино на Медитерану гаје маслине и циједи уље по давно прописаним правилима, о којима се може наћи и која записана ријеч, сачувана у архивима. На овим ријечима темеље се истраживања овога рада. (Матвејевић 2003: 28, 42, 51).

Искуствено ми се наметнуло питање значаја, те предности/мањкавости које ова врста извора има за етнологију као научну дисциплину. Чињеница да се овом „тихом“ и „спором“ послу у етнологији посвећује релативно мало пажње била је додатно инспиративна, да се изнесу, макар и неки већ познати подаци, али и да се на овај начин упуту позив научној јавности за интензивнији рад на архивским изворима.

С разлогом се сматра да минуциозно, континуирано и стрпљиво праћење културних феномена у историјској ретроспективи, уз коришћење архивских извора, представља обogaћивање наших сазнања о нама самима, на чему инсистира и етнологија. Међутим, поготово данас, у времену информативних технологија, истраживање архивске грађе не представља атрактиван посао, првенствено због своје дуготрајности и због неопходне систематичности. Архивски подаци јасно указују на путеве и начине, разлоге, узроке и последице, а кроз ширину информација пружају могућност повезивања културе с демографским факторима, друштвено-економским односима, духовним и социјалним стањима, природном средином, итд. (Milošević 1980: 10-12)

Неријетко истраживач данима, мјесецима и годинама истражује док не дође до потребних података. (Црнић Пејовић 2006: 433) Научници, истраживачи разних профила – стручњаци из многих научних области служе се архивском грађом истражујући прошлост, а узимајући у обзир и употребу других релевантних извора. Уочљиво је да архивски подаци ипак не задовољавају све уже профилисане стручњаке, поготово у тренуцима ка-

да установе да је њихова бранша остала са веома мало расположивих докумената, понекад непотпуних и фрагментарних за цјеловита изучавања.

Етнолозима архивска грађа пружа податке од великог значаја, уз теренски рад, литературу и друге изворе. Међутим, чињеница је да као продукти технолошког времена у коме живимо данас доминирају други алтернативни извори (медијске информације свих профила, интернет мрежа), као и информације добијене у непосредном контакту. На основу установљене вриједносне класификације – путем које се реконструишу не само историјске чињенице, него првенствено процеси развоја људских заједница и њихове културе – извори се дијеле на изворе првог реда (материјални и писани извори, проистекли из неког историјског догађаја или појаве, сачувани предмети инвентара, архивска грађа) и изворе другог реда, који обухватају све остале врсте извора, као посредне или временски удаљене информације о испитиваној појави.

Подаци до којих се долази на основу архивских истраживања имају пуну вриједност само ако се акрибично и стрпљиво прикупљају, док они узгред прикупљени и узети само зато што су на дохват руке – губе на значају. Добијени резултат треба да представља дубинску димензију садржаја и токова проучаване културе. И хоризонтална и вертикална истраживања могућа су на основу архивских извора. Многобројност и разноврсност тема за етнолошка истраживања, које се могу црпсти из архивске грађе, не могу се спорити. Писани подаци до којих се долази проучавањем архивске грађе у архивима називају се историјским изворима.²

² Још је 1981. године проф. др Ђурђица Петровић забиљежила: Ипак садашње стање у науци не може да прихвати означавање извора стриктно према науци за коју су били карактеристични, као и ограничавање и дистрибуције извора према начину и месту њиховог прибављања. Зависно од теме било би пожељно користити се свим врстама расположивих извора, јер врста извора не сме да одређује границе области интересовања.

На питање: шта етнологзи могу очекивати од истраживања архивске грађе – није тешко одговорити, јер бројне потврде значаја ових истраживања већ постоје. Или, најсажетија формулација значаја архивских документа гласи: За разлику од података које пружају друге врсте извора, а на првом месту усмени извори, а који детаљно фиксирају углавном само одређено време – чине хоризонтални пресек – грађа која се црпе из архивских књига представља најпрецизнијег информатора за објективно утврђивање историјских димензија – чини вертикални пресек – и помаже да се тачно уоче процеси и садржине код појава из домена културе прошлих и потоњих дана. (Petrović 1979: 157-159). Годиома истражујући у бројним архивским установама, Ђ. Петровић је истицала његов велики значај за етнoлошка проучавања на релацији човек – друштво – култура. Она, такође, наглашава да су етнологзи заинтересовани да сазнају на који начин поједина културна добра или веће културне цијелине продиру из страних, удаљених и различитих култура у једну одређену, друштвено и економски детерминисану средину, као и шта се потом са њима дешава. (Petrović 1979: 159-161).

Ма колико ритам модерног живота наметао нове методологије и коришћење савремених извора, ипак истраживачи уочавају и вреднују значај архивских извора, не заобилазећи их при анализи одређених културних феномена из прошлости, јер тако пружају уистину валидне податке. Самим тим утичу на редефинисање појединих, раније изграђених ставова у науци. За разлику од података које пружају друге врсте извора и који фиксирају једно одређено вријеме, архивски извори представљају најпрецизнији „информатор“ за објективно утврђивање историјских димензија и процеса, њихових узрока и посљедица, као и појава из домена културе.

Нематеријално културно наслеђе

Разноврсне традиције и наслеђа јесу тековине савремених процеса и као такве се заштићују и одржавају, постајући ексклузивно добро различитих култура или су једноставно праксе у одржавању људских заједница ма гдје оне биле. Појава дугог трајања у новој форми, чини нематеријално културно наслеђе, које је културно, административно и политички обликовано. Крајем 90-их година прошлог вијека започело се са организованим и програмским радом на стварању стратегија заштите и очувања нематеријалног културног наслеђа у свијету, те је тако оно постављено на пиједестал приоритетних културних идентификација у пољу пракси – груписања, препознавања, употреба и репрезентација од стране академских и административних ауторитета. (Лукић Крастановић, Радојичић 2015: 165- 166) Почетком XXI вијека, може се рећи, да је наслеђе постало планетарни локализујући мозаик културних разноврсности, специфичности и угрожености, што је мобилисало и ангажовало огроман потенцијал људи.³ Потребно је много труда рада и залагања да би се дисперзија и сређивање културних појава довели у ред као системи информисања, репрезентативних мапирања и програмирања у оквиру (интер)националних политика. Јавне дебате, покренуте још 90-их година, отвориле су многа питања, концентрисана око информационих друштвених мрежа, људских права, коорпоративних и глобалних трендова. За разлику од административних таксономија и апликација у територијалним и националним границама, научна истраживања од почетка указују на променљиву динамику и амбивалентне процесе живећих наслеђа, што подразумева преиспитивање метода и стратегија њихове препознатљивости, одрживости и покретљивости. (Лукић Крастановић, Радојичић 2015: 167-168)

³ Све је већи број држава потписница Конвенције. Године 2011. било је 142 државе у свијету које су ратификовале UNESCO-ву Конвенцију и тиме стекле право за номинације.

Програм имплементације нематеријалног културног наслеђа представља мултипликујући и хијерархизовани пројекат у који је укључен велики број актера, произвођача и корисника наслеђа, имајући у виду разноврсне циљне групе и институције. Концепција, програм и политика нематеријалног културног наслеђа покрећу низ проблема и дилема, с обзиром да је тешко ускладити два амбивалентна процеса: складиштење и живу динамичну праксу, која успоставља посебан вид активизма и трансформације. Све већи број традиција, наслеђа, људских заједница, група, управо иде у правцу децентрализација и плурализација, које ће бити све теже регистровати и систематски водити. Међутим, модерно доба доноси још један нови феномен, а то је истовремена сједињеност и распарчаност масовне културе. Стога култура исхране, као сегмент нематеријалног културног наслеђа, добија нову значајнију димензију. У том смислу, рад на очувању нематеријалног културног наслеђа, прије свега, је окренут људима и њиховим праксама, не само у оквиру државних и националних граница, већ и у самоидентификацији и дифузији које стварају својеврсне мапе културних разноврсности и перцептивних емпатија међу људима. (Лукић Крастановић, Радојичић 2015: 168-169)

Примјер из савремене праксе свакако представља медитерански начин исхране који је одувijek важио као здрав и укусан, а добио је још једно важно признање. Организација Уједињених нација за образовање, науку и културу (UNESCO) уврстила је медитеранску француску кухињу 2010. године на листу свјетске културне баштине. Листа културних традиција, ритуала и заната под заштитом UNESCO-а, допуњена је први пут гастрономском културом, а част је припала француској медитеранској кухињи. Она је више од задовољавања пуне потребе за храном – она подразумијева читав низ ритуала и правила, од припреме хране, која је постала вид умјетности, до начина њеног сервирања и конзумирања, те понашања за столом.

Култура исхране

Храна представља само један сегмент културе, али је изванредан показатељ свакодневног живота и обичаја једног времена. У рецептима за храну могу се ишчитати подаци о економском стању, културним и трговачким везама, чувању или напуштању традиције, свакодневном животу.

Култура исхране је прешла веома дуг пут – пут који ју је постепено одвајао од природног нагона, претварајући је у вјештину која показује степен очовјечености (опозиција људског према животињском), да би потом, у савремено доба, дошла до тачке када је постала аутоматизована радња, коју треба обавити што брже, што јефтиније и са што мање утрошка енергије. Тиме је и чину припремања хране и чину храњења, с једне стране, одузета људскост, а са друге – природност, те је он претворен у својеврстан „фабрички“ процес (опозиција људског према механичком). Исхрана је истовремено старија од човјека и једна је од примарних културних, те дакле и људских тековина. Поред тога, питање хране није само питање природне него и друштвене средине – поред природних услова, исхрану становништва условљава и степен развијености производних снага, технологија, али и степен комуникације са развијеним друштвима. (Радојичић 2012: 23-35)

Историјско вријеме које обухватају примјери у овом раду могло би се означити као дуго трајање које у себи чува запамћену и сада још увијек живу кутуру исхране на медитерански начин.

Као колијевка Европе, Медитеран свакако има посебно мјесто у европској култури. На Медитерану су се вјековима спајали и раздвајали народи и расе, постојале су и опстајале унутрашње медитеранске везе које се огледају и у култури исхране.

Примјери из херцегновског краја

Од 80-их година прошлог вијека отпочела сам са сакупљањем архивске грађе која се односи на исхрану и намирнице у XVIII вијеку у Херцег Новом - дијелу Медитерана – Боки Которској. Карактеристике културе Боке Которске, сегменти њене друштвено-историјске прошлости, али и приватне историје, ишчитавају се из архивских извора. Они су свједочанство о бројним акултурацијским процесима који су се одвијали на Медитерану, посебно у Боки Которској. Поморство, које је вјековима било доминантна и најразвијенија привредна грана, пресудно је утицало на ширење културних утицаја, поред миграција различитог интензитета, које су биле судбина овог веома привлачног простора, а још један су узрок мијешања култура.

Сјеверозападни дио Боке Которске био је два вијека под турском влашћу, те је и исламска култура оставила свој траг. Од краја XVII вијека Бока Которска није више само географска цјелина, већ и јединствена друштвено-политичка заједница са свим својим историјским рецидивима, културним, економским и етничким специфичностима, под влашћу Венеције. Половином XVII вијека, у источном дијелу Боке Которске насељавају се породице хајдука из залеђа, а на крају вијека долази у сјеверозападном дијелу до интензивирања миграција ширих размјера и знатног обима. Вјековима уназад, економске миграције имају свој континуитет, дешавале су се разним поводима, а њихова путања је ишла из старе Црне Горе и Херцеговине преко загорских села до морске обале и градова на њој. Најчешћи узрок њихов била је промјена власти, која је са собом доводила свој војни и чиновнички апарат, али и нове трговце, занатлије, па и понеког стручњака из просвјете, медицине, права и културе, од којих су се многи ту трајно настањивали. Потомци ових породица данас су старосједиоци у херцегновском крају.

Овом приликом наводим само понеке од бројних при-мјера из сачуване архивске грађе XVIII вијека из Архива Херцег Нови, на основу серије политичко-управних списа Млетачког архива, које сам истраживала, посебно се осврћући на оне које је врло педантно у свом раду *Прилог култури исхране становника Херцег Новог у XVIII веку* изложила др Ђурђице Петровић (Петровић 1999: 37–83). Рад је фокусиран на архивске изворе из којих су изнијети подаци о коришћеним намирницама, њиховој набавци и купопродајним вриједностима.

На мало плодне земље, приноси од пољопривреде у херцегновском крају били су недовољни. У том смислу треба посматрати и развој културе исхране у овом крају, на коју је доминантну улогу одиграла поморска трговина и бројни импорти са Медитерана.

У овом контексту треба имати у виду чињеницу да је глад током XVIII вијека у више наврата пријетила становништву, што се да видјети и из писма *Прве управе комуниаде топаљске* новском провидуру, од 20. септембра 1719. године, у коме стоји: *бог послао годишта неродна, да се нијесу ни сјемена вадила, и био је глад неизречени, да се находило чељади од глади мртве по путовима, а стар вурментуна продавао се по цекин.*⁴ (Радојичић 2012: 162)

Млетачке власти су подстицале обраду земље и издавале су наредбе у којима је наглашавано да се необрађено земљиште мора издавати у закуп.⁵

Кухиња Боке Которске, није се могла замислити без маслина и маслиновог уља, а готово свака породица имала је засаде маслина и млин за производњу уља. Водило се рачуна о земљишту које је било под засадима маслина. Може

⁴ У Венецији је од 1708. до 1710. године цекин вриједео 15 венецијанских лира, а од 1738. један цекин износио је 22 венецијанске лире, и тако је остало до пада Републике.

⁵ Државни архив Црне Горе, Архивско одјељење Херцег Нови, Политичко управни Млетачки архив, у даљем тексту: АХ ПУМА, ф. 5,13.

се закључити да је маслинарство било веома развијено, а маслиново уље најважнији артикал. Млинари који су мљели маслине морали су званично пријавити колико је уља добијено, а након што би утврдила колико је уља потребно за домаћу и локалну употребу, те за војску и сиромашне, власт је дозвољавала да се слободно располаже његовим вишком. За прекршиоце ове одредбе била је одређена казна од 100 дуката и заплајена уља.⁶ Постојала је и забрана продавања уља у крчмама посним данима, казна је била од 25 до 60 дуката. О потребама становника за маслиновим уљем свједочи и процјена херцеговског провидура, из средине новембра 1777. године, да ће до нове бербе у октобру бити потребно око 80 барела уља. Уље се чувало у *каменицама*, издубљеним каменим судовима (*una pila de oglio*), у *жарама*, земљаним судовима, или у бурадима (*un tinazzo d'oglio*), оплетеним бочицама (*un fiascheto di banda da oglio*), чак у малим ампулама (*un bozeto di oglio*). (Радојичић 2012: 164)

Захваљујући сачуваним цјеновницима из 1700. године, сазнајемо да је у употреби било више врста брашна, а цијена је зависила и од тога да ли је било царинено (*datiata*) или нецаринено (*non datiata*). У продаји је било више врста брашна: бијело, пшенично, мијешано, кукурузно, брашно од прекрупне, проса, јечма, а продавале су се и мекиње. Познат је био бијели хљеб од конавоског или паштровског брашна. Постојао је и *бешкот*, којим су снабђевани хајдуци, војници, сиромаси, а носили су га и морепловци на своја путовања. Хљеб се мијесио у кућама, где су за печење хљеба коришћене тзв. *комине* (врста хлебних пећи), или у посебним удубинама поред подигнутог огњишта, док су наћве – *un albol er far le rap* – некада биле и саставни дио мираза. Хљеб намјењен јавној продаји мијесио се у пекарама, а постојале су државне и приватне пекаре. Први помен пекаре у Херцег Новом потиче из октобра 1699. године, гдје се каже да је *херцеговски провидур издао под*

⁶ АХ ПУМА, ф. 323, 84-88.

закуп једну пекару жени Јеролима Сетекави на десет година уз наплату кирије у државну касу од два сребрна дуката годишње. Док архивски извори казују о следећим врстама хљеба: бијели, црни, од мијешаног брашна, бијели у рошчићима (врста кифли). (Радојичић 2006: 51-52)

Постојала је и контрола квалитета, а од краја треће деценије XVIII вијека, мјесно становништво почиње да продаје хљеб, вјероватно на исти начин на који је то било уобичајено и у Венецији тога доба – носећи по улицама мале векне хљеба у корпама.

Тјестенина је била саставни дио херцеговске кухиње, а у прве двије деценије XVIII вијека увозила се из Италије. Из Венеције и Апулије доношени су *бигули*, врста танких шпаета које су се кувале као лазање. Нешто мање користиле су се лазањете, макарони, резанци и паста.

Месо је у исхрани било главно јело при свим светковинама, било да се конзумирало као: кувано, печено, сушено, усољено.

Млетачка власт у Херцег Новом настојала је да становништво буде снабђено месом, али је строго водила рачуна о прописима с тим у вези: стока се морала клати у постојећим кланицама, а продавати само у месарама по одређеним цијенама.⁷ Од 40-их година XVIII вијека меса су разврстана у категорије по квалитету и цијенама; постојала је подјела на *grasso* (масну) и *magro* (посну) говедину, а под тим се подразумијевала добра и слабија врста (*bon qualita* и *inferior qualita*). Омиљено месо било је од *мушке свиње, свињско за шницле, пршут сирови, месо од овна шкопца, краве, јагњета, јарца, козе*. Судаћи према кухињском посуђу, међу пописаним стварима у кућама Новљана, као и у миразима, месо се пекло на ражњу, кувало – *лешо*, а можда се и пржило, јер се у инвентарима наводе и гвоздене, бакарне и челичне таве. Од месних прерађевина највише се спомињу суви пршут, увозни димљени пршут, сланина домаћа и пуљешка, свињска ребра, *каштрадина*

⁷ АХ ПУМА, књ. 60, 11; књ. 97, 17; ф,5, 8; ф. 108, 13.

(сушена овчетина), млетачка салама, млетачка салама са луком. (Радојичић 2012: 164-165, 170)

Становници, поготово приобалних насеља Боке Которске од најранијих времена бавили су се једним од најстаријих занимања, рибарством. Риба је била важна за херцеговску кухињу у XVIII вијеку, а од риба – бакалар, *шкоранци* (сушене укљеве), слане јегуље, суве сипе, сушени циполи, слане сарделе, икра и кавијар.

И цијене су биле нормиране, како оне свјеже, тако и осушене и усољене рибе. Од сушених риба најскупље су биле сипе, нешто јефтинији је био бакалар, а потом харинге, које су извожене у медитеранске земље као димљене и сушене, док су цијене сушених ципола и укљева биле приступачније ширем кругу. У скупље послатице спадала је икра, која се у документима јавља као *бутараги*, а продавала се по цијени од седам солди за једну унцу (0,040 кг). Забиљежено је да је 1728. требало да пристигне у Херцег Нови караван од 20 коња натоварених икром, које је Илија Бјелопавлић са Топле набавио у Смедереву, али су Турци натјерали караван да скрене ка Дубровнику. Усољене сарделе, сардуни, јегуље, скуше, циполи, саломон, па и слани бакалар, такође су били у продаји, а највише се користила сардела, купована на комад, те потом усољени сардуни, које су ловили локални рибари. Риба се справљала разноврсно – свјежа риба је печена на граделама, или се кувала. Икра се пак спремао тако што се резала и остављала на ваздуху да се исуши док не добије облик и боју сушеног рогача. Тако осушена икра кидала се на веома танке режњеве, који су омекшавани у уљу и зачињавани бибером и соком од лимуна, а Млечани су овако спремљен кавијар сматрали укуснијим од тада познатог кавијара са Леванта. (Радојичић 2012: 165-166)

Сир је спадао у често коришћену намирницу. У Херцег Нови у XVIII вијеку се увозио сир, али се из њега и извозио, понекад и нелегално, да би се избјегло плаћање царина, док је у продаји било разних врста домаћих и страних сирева.

Херцегновско тржиште било је снабђено и сиревима из Италије – пармезаном, сиром из Апулије, сиром *marcolino* из Сотовента и сиром из Бреше, док је сир из копненог залеђа називан – уопштено – *морлачки (murlacco)*, и под тим именом извожен је за Далмацију, Венецију, Сенигалију. Трговачким путевима преко Албаније пристизали су и грчки сиреви, куповани у Мореји (полуострво Пелопонез), по којој су добили и назив *formaglio morioto*, као и у Верији, у сјеверном дијелу Грчке, који су називани *formaglio veriotto*.

Судећи по расположивим подацима, херцегновска кухиња обиловала је разноврсном храном.

У исхрани су биле заступљене и разне врсте зрневља и махунастих биљака: пиринач, лећа (сочиво), слани грах (*сланутак*), пасуљ, боб, сочива и сушени грашак, кукуруз. Допремани су бродовима и продавани на пијаци, као и у трговачким радњама, по нормираним цијенама које су биле приступачне свим слојевима становника. Наравно, било је и покушаја да се нелегално увезу, па је марта 1711. године заплијењена једна барка из „Турске“, а ствари са ње продате су на лицитацији. Било је и домаћих врста зрневља и махунарки, попут домаће леће, пасуља, граха, сочива, а 1783. продаван је и домаћи пиринач. Јечам се у цјеновницима наводи као зрно, што значи да се користио у исхрани, куван или тучен у аванима, или на неки други начин.

У исхрани је било заступљено и воће, које се гајило у вртовима и на имањима у вароши и предграђу, као и у селима, а користило се за домаћу употребу, изузев смокава. Могло се набавити и на пијацама и у радњама. Гајиле су се смокве, наранџе, јабуке, трешње, вишње, *кошћел* (воћка са ситним црним плодовима – бобицама), *мурва* (дуд), као и *пипуни* (диње), бадеми и ораси. Суве смокве извозиле су се за Венецију и млетачку Истру; у последњој деценији XVIII вијека извожене су у некој врсти омота који се звао

smoglinzzi, а тако се паковао и восак, с тим што су *smoglinzzi* тада били и катранисани

Двије године након успостављања млетачке власти наилазимо на наредбе у којима се наводи да се виногради морају добро његовати како би могли да рађају у дужем периоду. Досељеници су винограде добијали скупа са ораницама, а становници Херцег Новог су имали своје винограде. Узгој грожђа био је важан због производње вина, ракије и сирћета, о чему се старао херцегновски провидур. Од пете деценије XVIII вијека забрањивано је да се увози грожђе са других подручја и да се продаје увозницима, а казна за то износила је 25 дуката. Повремено је било и оскудица у вину, па се у новембру 1700. године морало увозити. Увоз из Албаније (Драча), са далматинских острва – Брача, Виса, Хвара и Корчуле, из Макарске, Дубровника и појединих мјеста у Боки Которској – Бијеле и Пераста, био је интензивираан те године. Вино се и извозило, мада у мањим количинама, док се на увезено вино плаћала царина. Продавало се у крчмама, којих је 1768. године било једанаест, и у трговачким радњама. Крчмари су продавали вино само на мало и морали су редовно пријављивати сву количину купљеног вина. Крчме су морале држати вино здраво, бистро и доброг квалитета, а 1790. године продавано је и слатко вино. Продаја вина строго је контролисана, па су продавци најприје морали пријавити властима количину вина коју су добили од годишње бербе, а херцегновски провидур је одређивао рок од када се могло продавати ново вино. Вино се до половине XVIII вијека по квалитету одређивало само као вино добре и слабије врсте, а већ при крају шесте деценије XVIII вијека оно је почело да се дијели на добро, слабије, лагано и најслабије.

Ракија је, пак, колико се може сазнати из расположивих докумената, била искључиво домаћа, а одлуком генералног провидура од 23. јуна 1711. године, ракија произведена на територији Херцег Новог била је ослобођена дажбина. Она

се пекла у посебним казанима – *lambico*, и у насељеним дјеловима града. Чувала се у мањим бачвама (*caratello*), а постојале су и посебне чашице за ракију – *gottezin di vetro d'aqua di vita*.⁸

У архивској грађи као и у литератури могу се пронаћи и тачне цијене за поједине врсте производа. Тако је за стари димљени пршут домаћи требало дати – 16 солада за једну либру; исти у продаји на мало – 18 солада; пршут увозни сољени – 18 солада; исти резани на мало – 20; млетачка салама – 36 солада; уста резана на мало – 42 солда; уста са луком – 48 солада; млетачки маслац – 36 солада; домаћи маслац топљен – 30 солада; исти сиреви – 24 солда; сир „*placentin*“ – 40 солада; исти сир у продаји на мало – 42 солда; слани сир – 10 солада; исти на мало – 12 солада; пуљешки сир – 20 солада; исти на мало – 24 солда; сир звани „*marcolino di Sotevento*“ – 24 солда; сир из мјешине – 10 солада; уље – 36 солада за једну конату (нешто више од литре); сирће – 5 солада за једну конату; млетачки биголи (врста тјестенине) – 11 солада за једну велику либру; пуљешки биголи – 10 солада за једну велику либру; пуљешки ориз – 5 солада за једну либру; млетачки ориз 6 солада по либри; пасуљ – 4,5 солада по либри; пасуљ турски – 4 солда по либри; домаћа лећа – 4 солада по либри; млетачка лећа – 5,5 солада по либри; слани грах – 5 солада по либри; боб и „старчеви зуби“ (врста сочива) – 4 солада по либри; орзо – 5 солада за малу либру; тучени боб – 5 солада по либри; тучени слани грах – 7 солада по либри; маст – 18 солада за либру; маст на мало – 20 солада по либри; бакалар – 18 солада по либри; слане сарделе – 5 комада за једну газету; пшенично брашно – 4 солда по либри; нуларица – 7 солада по либри.

Судећи по наведеном, херцеговска трпеза прије три вијека била је разноврсна и доступна. (Радојичић 2012: 169).

⁸ Подаци о исхрани у Херцег Новом наведени према (Petrović 1999: 37–83).

Закључак

Откривање садржаја појединих архива није само посао истраживача; оно подсећа на градитељство, или на трагање и потом склапање каменчића мозаика једног друштвеног процеса, нечега чему је потребно открити контуре кретања, смисао, ликове, свијетлу и тамну страну. Живот протеклих вјекова увијек измиче и остаје помало тајанствен, због скоро непрегледног броја елемената који га сачињавају. (Milošević 1980: 12)

Обиље архивске грађе из наше прошлости писане на српском или неком страном језику, који је био у употреби у одређеном крају као посљедица историјских збивања, неисцрпан је мајдан за проучавање многих збивања и појава у прошлости нашег народа, рјешавајући недоумице у садашњости и предвиђајући, односно, планирајући будућност. Ова грађа се налази сачувана у домаћим архивама, али и архивама у бившим југословенским републикама и широм свијета. (Црнић Пејовић 2006: 433-444)

П. Матвејевић је написао како поетика скромности не станује на Медитерану, а ни претјерана захвалност није медитеранско својство, иако неће мањкати обећања у тренуцима захвалности, обећања у која се искрено вјерује док се изговарају, али која се, када тренутак прође, лако могу и заборавити. Стога су архиви толико важни – да раскош и искреност, чак и када су само ствар тренутка, забиљеже и сачувају, јер Медитеранци добро знају да живот и човјек имају ћуд промјенљиву као море, те да ипак мора постојати бедем који штити од пролазности, који гарантује облик и сталност, а то је записана и сачувана ријеч. (Matvejević 2003: 15-19, 36)

Културни феномени – праћени кроз димензију историјске ретроспективе добијене на основу архивских извора – помажу да се обогате постојећа сазнања и да се, барем донекле, умање непознанице. Такав је случај и са културом исхране као дијелом нематеријане културне баштине херцеговског краја.

Један дио медитеранског духа и културе може се ишчитати и из односа према храни. Овом приликом, архивски подаци су датирани у XVIII вијек, на обали која спаја Исток и Запад – Херцег Нови. Више пута констатовано овдје је поновљено - упоришта медитеранске кухиње јесу маслиново уље, риба, житарице, воће, ораси и поврће, уз конзумирање црног вина. На основу изнијетог, уочљив је медитерански карактер херцегновске кухиње у XVIII вијеку.

Литература:

1. Milošević, Miloš : Arhiv i nauka kulturno blago Crne Gore, Izložba dokumenata Istorijuskog arhiva Kotor, 1980.
2. Црнић Пејовић, Марија: Архивска грађа-примарни извори, Гласник Етнографског института САНУ LIV, Београд, 2006.
3. Petrović, Đurđica: Dubrovački arhiv kao izvor za etnologiju, Zbornik historijskog arhiva u Dubrovniku, Arhivist (1-2), Dubrovnik, 1979.
4. Петровић, Ђурђица: Значај средњевековних архивских вести за етнoлошка проучавања, Симпозијум о методологији етнoлошких наука, Одељење друштвених наука САНУ, књ. II, Београд, 1974.
5. Petrović, Đurđica: Prilog kulturi ishrane stanovnika Herceg-Novog u XVIII veku. *Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности*, Херцег-Нови, 1999, бр. 21.
6. Matvejević, Predrag: Mediteranski brevijar, Podgorica: CID, 2003.
7. Радојичић, Драгана: *Између култура истока и запада: Северозападна Бока Которска*, Београд, Етнографски институт САНУ, 2006.
8. Радојичић, Драгана: *Примена архивске грађе у етнологији*, Зборник радова Етнографског института САН, Теренска истраживања – поетика сусрета, Београд 2012.
9. Радојичић, Драгана: *Дијалози за трпезом, антрополошка монографија о култури исхране*, Београд: Етнографски институт САНУ: Службени гласник, 2012.
10. Лукић Крстановић, Мирослава – Радојичић, Драгана: *Нематеријално културно наслеђе у Србији – праксе, знања и иницијативе*, Гласник Етнографског музеја, 79, Београд, 2015.

UDK 314.7(=1.497.16)(496.5)

Bojan Vukašinov ĐINOVIĆ

E-mail: djinovic.bojan@yahoo.com

CRNOGORCI U VRAKI

Sažetak: *Zbog surovih uslova života, kao i političkih i društvenih prilika, stanovništvo Crne Gore se vjekovima iseljavalo. Jedan od centara migracije bio je i prostor Vrake kod Skadra. Crnogorci najintenzivnije naseljavaju Vraku tokom XVIII, a naročito XIX vijeka. U tom periodu su na prostoru Vrake formirali svoja naselja i organizovali obrazovni, vjerski i društveni život. Za sve to vrijeme nijesu prekidali svoje veze sa maticom Crnom Gorom.*

Ovaj rad predstavlja kratak pregled života Crnogoraca u Vraki od formiranja prvih naselja do nasilnog izgnanstva.

Ključne riječi: *Vraka, Vračani, Skadar, Albanija, Crna Gora, Crnogorci, iseljavanje.*

MONTENEGRINS IN VRAKA

Abstract: *Due to hard living conditions, complicated political and social circumstances the population of Montenegro has been moving abroad for centuries. At that time the most popular place of their new settlement was the area of Vraka near the Schodra. The Montenegrins populated Vraka mostly during XVIII and later in the XIX century.*

During that time, in the area of Vraka they formed their settlements and organized educational, religious and social life. For all that time they have never broken their ties with their homeland, Montenegro. This paper presents a brief overview of the life of Montenegrins in Vraka since the establishment of the first settlements until their forced exile.

Keywords: *Vraka and its citizens, Shkoder, Albania, Montenegro, Montenegrins, emigration*

Položaj i ime

Vraka je predio u današnjoj Albaniji, sjeverno od Skadra, između ogranaka Prokletija i Skadarskog jezera. Kroz njega protiče istoimena rijeka, koja se uliva u Skadarsko jezero i po kojoj je ovaj kraj dobio ime.

U Vraki su tokom XIX vijeka obrazovana sela: Raš, Kule, Stari ili Vezirov Borič, Mladi ili Muhtarov Borič sa zasjeokom Kotrobudan, Gril i Omara sa zasjeocima Turajlija i Begove ili Kranjske Kuće. U ovim mjestima su živjeli Crnogorci koji su se u toku XVIII, a posebno tokom XIX vijeka, naselili u ovaj kraj, uglavnom iz Stare Crne Gore, ali je bilo i naseljenika iz crnogorskih Brda.¹

Vraku je, dakle, činilo šest sela, što se potvrđuje u dvije molbenice *Gospodaru na Cetinje* koje podnose sami stanovnici ovih sela, kao i u *Memorandumu Crne Gore* u Ženevi 1919. godine, gdje Đorđije Đoko Pejović u radu *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, spominje šest sela Vrake.² Lazar Roganović u svom djelu *Pod suncem tuđeg neba* navodi da je Vraku činilo deset sela. Roganović Turajliju i Kotrobudan prepoznaje kao zasebna sela, a ne zasjeoke. Kamenicu i Derignjat ubraja u sela koja pripadaju Vraki, dok ostali istraživači ova dva sela određuju kao naselja koja gravitiraju Vraki. Kamenicu su Crnogorci iz Vrake koristili kao “odskočnu dasku” za prelazak u Crnu Goru. Za razliku od šest sela Vrake koja su bila naseljena isključivo crnogorskim stanovništvom, Kamenica i Derignjat su bila sela sa mješovitom populacijom.³

Središte Vrake krajem XIX i početkom XX vijeka bilo je selo Mladi Borič, u kojem je bila smještena opština, žandarmerija,

¹ Branko Bošković, *Naseljavanje Vračana u Metohiji, njihov progon i rastur* u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, zbornik radova; preuzeto sa www.rastko.rs

² Blagoje V. Marković, *Vraka i Vračani* u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, zbornik radova; preuzeto sa www.rastko.rs.

³ Lazar Roganović, *Pod suncem tuđeg neba*, I dio, Titograd, 1978, str. 18-19.

vračanska crkva i škola.⁴ Ovaj proctor je u prošlosti nosio slovenski naziv *Barice* što je izvedeno iz latinskog naziva *Barezi*. Pretpostavlja se da je ovaj naziv nastao zbog velikog broja bara koje je u kišnoj sezoni obrazovala rijeka Vraka. U leksici starih Crnogoraca iz Vrake nije korišćen naziv *bara* već *lokva*. Tvrđe *b* vlaško-katunskog prešlo je u mekše za izgovor *v*, te je na taj način od *Braka* postalo *Vraka*.

Odatle su Crnogorci iz ovog kraja po nazivu mjesta sebe nazivali Vračanima, a i drugi su ih tako oslovljavali, što se umnogome zadržalo do današnjih dana. Toponim Vraka odavno se pominje u Crnoj Gori u obliku *Fraka*, dok su stanovnici ovog kraja nazivani *Fračanima*. Tako kralj Nikola I Petrović, kroz lik Stanka Crnojevića, izgovara sljedeće riječi: *Eto mi ide vojska od Frake*. Isto tako crnogorski vojnici u Prvom balkanskom ratu Vraku nazivaju *Fraka*, a njene stanovnike *Fračani*.

Vuk Karadžić pominje da Vraka ime šezdeset kuća, dok Jovan Cvijić navodi da u Vraki živi "hiljadu duša". Nije uspio pokušaj Jovana Erdeljanovića da preko studenta Sava Filipova istraži Vraku. Neuspješno je bilo i nastojanje Andrije Jovićeвиća da prouči ovu oblast 1923. godine, jer mu prefekt novonastale države Albanije nije dozvolio da iz Skadra zađe u Vraku. Jovićeвиć je zabelježio da Vraka ima "sto trideset duša". Persida Tomić iz Beograda je 1971. godine objavila naučni rad *Vraka i Vračani* koji pruža zanimljive i korisne informacije, iako sadrži i izvjesne netačnosti, prije svega u vezi sa hronologijom doseljavanja pojedinih crnogorskih porodica.⁵

⁴ Branko Bošković, nav. dj.

⁵ Blagoje V. Marković, nav. dj.

Naseljavanje Vrake

Prije doseljavanja Slovena, prostor Balkana bio je u sastavu Rimskog carstva koje je kasnije (395. godine) podijeljeno na Istočno (nazvano Vizantija) i Zapadno rimsko carstvo. U borbi protiv Vizantije Sloveni su u VII vijeku definitivno naselili Balkan.⁶ Brojni istraživači dokazuju prisustvo Slovena na balkanskom prostoru mnogo prije VII vijeka nove ere, koji je u historiografiji gotovo opšteprihvaćen, a isključivo se temelji na djelu vizantijskog cara Porfirogenita (*O upravljanju carstvom*).⁷ U početnoj fazi prodiranja ka Skadru, Sloveni su potisnuli Romane u gradove istočno od Skadra, miješali se sa njima i opkolili ovaj grad župama: Gorska, Kupjelnik, Krajina-Prapatna, Oblik.⁸

Duklja, odnosno Zeta, obuhtaivala je djelove današnje teritorije Crne Gore i sjeverne Albanije. Od 1043. godine, Skadar je bio prijestonica vladara iz Zete. Krajem druge decenije XII vijeka Skadar ponovo potpada pod vizantijsku vlast, a 1185. godine osvaja ga Stefan Nemanja.⁹ Poslije 1360. godine Skadar ulazi u sastav države Balšića, a u XV vijeku njime vlada despot Stefan Lazarević¹⁰ do 1479. godine, kada ga osvajaju Turci. Skadar je od 1757-1831. godine bio pod vlašću porodice Busati (Busatlije) koja je dala poznate vezire.¹¹

Albanci kao etnička grupa javljaju se u istorijskim izvorima od sredine XI vijeka. Albanska teritorija od XIII do XV

⁶ Jovan R. Bojović *O stanovništvu slovenskog porijekla u Albaniji u: Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, zbornik radova; preuzeto sa www.rastko.rs

⁷ Radosav Rotković, *Kratka ilustrovana istorija crnogorskog naroda*, Crnogorska izdanja, Podgorica 2005, str.12-13.

⁸ Blagoje V. Marković, nav. dj.

⁹ Jovan R. Bojović, nav. dj.

¹⁰ Petar Vlahović, *Slovensko stanovništvo u Albaniji u svjetlu etnološke nauke u: Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, zbornik radova; preuzeto sa www.rastko.rs

¹¹ Blagoje Zlatičanin, *Crnogorci iz Vrake na stalnoj golgoti*, Matica, ljeto/jesen 2011, str.156; preuzeto sa www.maticacrnogorska.me

vijeka nije označavala određeni etnički i istorijski, već isključivo geografski pojam. Središte tog prostora bio je grad Kroja, raniji vizantijski Arzavov.¹² Početkom XV vijeka prvi put se javljaju *arbanaški nukleusi: Malisor* u Griži sjeverno od Vrake, *Skiptar* u Drivostu i *Miridit* u Matu.¹³

Crna Gora je 1496. godine postala sastavni dio Osman-ske imperije. Januara 1499. Firuz-beg je pripojio Crnu Goru Skadarskom sandžaku. Postavljanjem Skender-bega Crnojevića za crnogorskog sandžak-bega, Crna Gora je izdvojena u zaseban sandžak. Skender-beg se pominje kao crnogorski sandžak-beg do 1528. godine, nakon čega je Crna Gora ponovo pripojena Skadarskom sandžaku.¹⁴

U samom gradu Skadru egzistirale su vjekovima stare srpske i crnogorske familije: Berovići, Vučinići, Popovići, Bulatovići, Stanići, Kadići, Vučkovići i drugi. Međutim, prostor Vrake su Crnogorci naselili, kako je ranije navedeno, u periodu XVIII i XIX vijeka. Dakle, crnogorsko stanovništvo Vrake je naselilo ovaj prostor, u istorijskoj ravni posmatrano, relativno kasno. Crnogorci Vrake su tamo otišli sa već formiranim plemenskim, bratstveničkim, kulturološkim, pa i nacionalnim identitetom.

Učitelj u školi u Skadru F. Protić, uoči Prvog svjetskog rata, izvještava da Vranka ima 140 domova, da sačinjava jednu parohiju i da su: *Vračani vrlo junačni ljudi koji su zadržali bezmalo sve stare srpske običaje, a govore onako kao što se u Zeti govori.*¹⁵ Crnogorci Vrake su od svog dolaska za suverena priznavali jedino crnogorskog knjaza Nikolu I Petrovića, što dokazuju ranije pomenute *Molbenice* u kojima ga oslovljavaju

¹² Jovan R. Bojović, nav. dj.

¹³ Blagoje V. Marković, nav. dj.

¹⁴ Branislav Đurđev, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1953, str. 44-48.

¹⁵ Pavle Radusinović, *O nekim pitanjima migracije stanovništva i etnokulturnih odnosa na teritoriji stare Zete, odnosno, sjeverne Albanije i dijela Crne Gore* u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, zbornik radova; preuzeto sa www.rastko.rs

sa *gospodaru*. U prvoj *Molbenici* obraćaju se knjazu Nikoli (*gospodaru*) da pomiluje Vračanina Kosta Krkotića koji je izvršio osvetu u Baru 1894. godine. Zbog toga ga je crnogorski sud osudio na petnaest godina robije. Molbu koja je datirana 1.1.1903. godine potpisalo je krstićima četrnaest uglednih Crnogoraca iz Vrake, četiri kodžobaše (kneževi) i svještenik Petar Mrenović.

Druga *Molbenica* je zajednička *Srba iz Skadra i Vrake* iz 1907. godine. Potpisalo ju je sedam prvaka iz Skadra, članova srpske pravoslavne opštine, a iz Vrake dvanaest članova opštine i predsjednik opštine Petar Mrenović. Tim dokumentom moli se gospodar da ne ukine crnogorski konzulat u Skadru.

Prostor Vrake je pretrpio ogromne migracijske promjene, naročito u vrijeme *Velikih seoba* Srba tokom XVII i XVIII vijeka. Vraka je gotovo opustjela, ali se određeni kontinuitet življenja održao, jer se Crnogorci počinju doseljavati tokom XVIII, a naročito XIX vijeka. Zatekli su u svakom selu po tri-četiri napuštene čifčijske kuće, koja su bile u lošem stanju, a zemlja je bila zarasla u utrinu i pašnjake.¹⁶

Razlozi iseljavanja Crnogoraca u Vraku su bili siromaštvo, potreba za obradivom zemljom, neslaganje i sukob sa vlašću i krvna osveta. U nekim slučajevima, bratstva koja su u Vraku otišla zbog krvne osvete mijenjala su dotadašnje prezime. Zabelježeno je da je prva porodica iz sela Momče u Kučima došla u Vraku 1705. godine. Ova porodica dobila je prezime po pretku Đuru, te se i danas prezivaju Đurčević.¹⁷ Poslednji su se doselili Brajovići, 1888. godine, a nešto prije njih Rešetari 1861. godine. Naseljavanje Vrake počelo je, dakle, 1705. godine, a završeno je krajem osamdesetih godina XIX vijeka.

Intenzivno naseljavanje Vrake zabilježeno je od 1810-1813. godine, kada je između crnogorskog vladike Petra

¹⁶ Blagoje V. Marković, nav. dj.

¹⁷ Lazar Roganović, *O stanovništvu Vrake i okoline* u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, zbornik radova; preuzeto sa www.rastko.rs

I i skadarskog vezira uspostavljeno prividno primirje, zbog prodora francuske vojske na Balkan i istočnu Evropu. Tom prilikom, skadarski vezir dopušta naseljavanje Crnogoraca i Brđana u zetsku ravnicu, koja se nalazila pod turskom vlašću. Porodice doseljene u Zetu prelazile su u okolinu Skadra i naseljavale Vraku. Među prvima, Đurčevići su se naselili u Grilju, a Vujačići, Pelevići, Ceklići, Martinovići i Senići u selu Raš.¹⁸ U Vraki je postojalo između šezdeset i sedamdeset crnogorskih prezimena:¹⁹

Ajkovići su naselili Vraku iz Zete. Prva porodica Ajković koja dolazi u Vraku se ugasila. Kasnije doseljeni Ajkovići pripadaju poslednjim doseljenicima u Vraki. Živjeli su u selu Gril i Derignjatu.

Brajovići su došli u Vraku iz istoimenog bratstva i predjela u Bjelopavličima. Zvali su ih još i Radičićima. Živjeli su u selu Gril.

Mikulići dolaze u Vraku iz sela Mikulića (Bjelice), iz bratstva Vujovića. Napuštaju Bjelice zbog krvne osvete i zato mijenjaju prezime. Živjeli su Mladom Boriču i Omari, kao i u susjednoj Kamenici.

Bašanovići su došli u Vraku iz Pipera. Potiču iz bratstva Božović, iz sela Crnci. Živjeli su u selima Mladi Borič i Kula.

Roganovići dolaze u Vraku iz Progonovića u Lješanskoj nahiji, a daljim porijeklom su iz Malocuca. Iz Progonovića Mirko Roganović sa sinovima Vojinom i Petrom dolazi u Vraku. Naselili su se u selu Raš, na begovskoj zemlji kao čifčije. Njihovo potomstvo proširilo se i u selo Kule.

Rešetari dolaze u Vraku iz Novog Sela u Bjelopavličima, a daljim su porijeklom iz Konavlja. Pero Rešetar sa ženom iz bratstva Kadić i četiri sina bježi da bi sačuvao brak. Svi Kadići, uključujući i udate žene iz tog bratstva, prognani su iz

¹⁸ Branko Bošković, nav. dj.

¹⁹ Lazar Roganović *O stanovništvu Vrake i okoline* u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, zbornik radova; preuzeto sa www.rastko.rs

Crne Gore u znak odmazde zbog ubistva knjaza Danila 1861. godine u Kotoru koje je počinio Todor Kadić.

Senići dolaze u Vraku iz Bjelica, sela Prediš, a potiču iz bratstva Abramović. Mijenjaju prezime vjerovatno zbog krvne osvete. Ostali Crnogorci u Vraki zvali su ih i Galičanima, mada nije poznato zašto. Živjeli su na begovskoj zemlji u selu Raš, a zatim na kupljenoj zemlji u Mladom Boriču.

Kavarići su porijeklom sa Ceklina, odakle prelaze u Zetu, selo Ponari, a odatle jedan ogranak prelazi u Vraku. Živjeli su u Mladom Boriču.

Radičkovići su došli u Vraku sa Ceklina. Četiri brata se vraćaju i nastanjuju u Zeti, a peti ostaje u Grilu. Tri generacije ove familije rođene su u Vraki.

Rackovići su porijeklom iz sela Beri u Lješanskoj nahiji. Živjeli su u selu Raš.²⁰

Dinovići potiču iz plemena Kosijera u Riječkoj nahiji. Prezime se prvi put spominje još 1496. godine kada je u sudsko-notarskim spisima, u Kotoru, zapisano ime izvjesnog Brajana Đinovića nastanjenog u Kosijerima. Ove prodice, prije odlaska u Vraku, živjele su na području Zališa. U drugoj polovini XIX vijeka, Đinovići se iz Kosijera sele prvo u Lješkopolje, a zatim u Vraku. Pretpostavlja se da je selo Đinovići dobilo ime upravo po ovom bratstvu. Poznati su i kao Sakari po lokalitetu u Kosijerima- Sakarkut.²¹ Živjeli su u selu Stari Borič i Gril.²²

Lambulići su došli u Vraku iz Zete. Živjeli su u selu Gril.

Markovići su došli u Vraku iz Stijene Piperske, iz šireg bratstva Lazarevića. Zadržavaju prezime, a živjeli su u selu Omara.

²⁰ Branko Bošković, nav. dj.

²¹ Nikola P. Rajković, *Pleme Kosijeri 1439-1945*, Cetinje, 1968, str. 24-37.

²² Branko Bošković, nav. dj.

Kontići su došli u Vraku iz sela Povije u Pješivcima. Živjeli su u Starom Boriču.

Porodica Šoć je porijeklom sa Ljubotinja, odakle jedna familija prelazi u Vraku. Živjeli su u Mladom Boriču.

Šunjevići su daljim porijeklom iz Velestova, iz nekadašnjeg sela Bečića. Od došljaka iz ovog sela nastalo je bratstvo Bečića u Zeti. Jedan rod ovog bratstva prelazi iz Zete u Vraku.²³

Martinovići potiču iz Bajica kod Cetinja. U Vraku se doseljavaju u dva navrata. Jovan Erdeljanović u knjizi *Stara Crna Gora* navodi da su se svi potomci Jovana Martinovića (koji se pominje u jednom dokumentu iz 1687. godine) raselili u *Fraku kod Skadra*.²⁴ Sredinom XIX vijeka Lazar Simov Martinović dolazi sa četiri sina iz Bajica u Zetu, a iz Zete odlazi u Vraku, u selo Raš. Iz Raša se sele na kupljena imanja u Mladom i Starom Boriču. Jedna familija Martinovića se prije sveukupne seobe Vračana iz Vrake vratila u svoj stari zavičaj - Bajice, gdje i danas žive.

Krkotići dolaze u Vraku iz sela Beri u Lješanskoj nahiji, iz istoimenog bratstva. Živjeli su u selima Omara i Mladi Borič.

Popovići su porijeklom iz Kuča iz istoimenog bratstva. Dolaze prvo u Zetu, odakle se sele u Vraku. Živjeli su u selu Gril i u susjednoj Kamenici.

Ćorovići su porijeklom iz Zete, iz sela Balabani. Jedna porodica se naselila u Vraki, ali se 1925. godine vratila u zavičaj.

Osim navedenih porodica, u Vraki su živjeli i Matanovići, Mrenovići, Majići, Milogorići, Špićanovići, Šabanovići, Bijelanovići, Stanići, Vukčevići, Vujačići, Vučići, Camnići, Uskovići, Đuretići, Jankovići, Nikići, Žarići, Gašovići, Peličići, Pelevići, Pejovići, Zlatičani i drugi.

²³ Branko Bošković, nav. dj.

²⁴ Lazar Roganović, *O stanovništvu Vrake i okoline* u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, zbornik radova; preuzeto sa www.rastko.rs

I. S. Jastrebov u svom putopisu iz 1869/70. godine navodi pravoslavne Srbe koji pripadaju dvjema skadarskim crkvama. U njih ubraja i vjernike iz sela i zaseoka Vrake: Vezirov (Stari) Borič – 9 kuća; Muhtarov (Mladi) Borič – 20 kuća; Gril – 20 kuća; Omara – 15 kuća; Turajlija – 5 kuća; Begove Kuće – 4 kuće, svega 73 kuće. Ne pominje vjernike iz sela Kule i Raša, ali je vjerovatno i njih uključio kroz navedena sela, jer ih ne pridodaje nekoj drugoj crkvi. Navodi i selo Derignjat sa 8 kuća. Odmah zatim Jastrebov navodi pravoslavno- srpske vjernike crkve u Vraki, koja je sagrađena 1869. godine u Mladom Boriču, i to: Vraka – 60 kuća; selo Kule - 9 kuća i selo Raš - 7 kuća, ukupno 70 kuća. Navodi i selo Kamenicu sa 15 i Kopluk sa 4 kuće, tako da vračanskoj crkvi pripada 95 kuća sa 550 duša.

Prvi podatak o 73 kuće je vjerovatan (do 1869. godine), a drugi o 76 kuća je nesumnjiv (od 1869. godine). Naime, statistički podaci Raško-prizrenske mitropolije iz 1897/98. godine kazuju da je u vračanskoj parohiji Skadarskog protoprezviterijata bilo 79 srpsko-pravoslavnih kuća, odnosno svega tri kuće u odnosu na 1869/70. godinu, što predstavlja sasvim prihvatljiv podatak.

Društveni život i odnos sa susjedima

Vraka je bila čitluk vezirske porodice Bušatlija koji se vremenom dijelio između muških nasljednika ove porodice ili je prelazio udajom u nasljedstvo po ženskoj liniji, te je zbog toga bilo manjih čitluka u svojini drugih begovskih familija. Begovima je, svakako, odgovaralo da neko obrađuje gotovo opustjelu zemlju, jer su time uvećavali svoje prihode. Crnogorci u Vraki su bili u obavezi da begovima isplaćuju jednu trećinu prihoda od zemlje, a od duvana jednu polovinu godišnjih prihoda. S obzirom na to da je među naseljenicima bilo mnogo onih koji su upravo zbog nedostatka obradive ze-

mlje napustili ognjišta i preselili se u Vraku, došlo je do intenziviranja zemljoradnje, krčenja opustjelih imanja i opšteg preporoda.

Crnogorci su se pokazali kao veoma vrijedni i marljivi. Brzo su počeli da višak proizvoda prodaju na pijaci u Skadru, da bi došli do novca neophodnog prije svega za kupovinu oruđa za rad. U početku je i sam aga zidao kuće novopridošlim Crnogorcima, čak im je davao i novac za kupovinu svinja, samo da bi zadržao naseljenike.²⁵ Poznat je slučaj jednog Crnogorca iz Amerike, Boža Šoća, koji je došao u selo Raš i tražio da mu se ustupi komad zemlje za obrađivanje. Njegovom zahtjevu je udovoljeno i zbog tog slučaja je ostala izreka: Čifčija u čifčije.

Pored zemljoradnje u Vraki su se Crnogorci bavili svojim tradicionalnim zanimanjem, karakterističnim za gorštačko stanovništvo, stočarstvom. Pojedine porodice imale su i do 500 grla ovaca, kao i mnogo krupne stoke.²⁶ Žitelji sela Raš od 1870. godine otkupljuju zemlju i vremenom ona u potpunosti prelazi u njihovo vlasništvo, a kasnije kupovinom postaju vlasnici zemlje u ataru sela Mladog i Starog Boriča. Njihov primjer slijede i otkupljuju žitelji sela Kule i Mladog Boriča. Čifčije Omare, Grila i Starog Boriča otkupljene su djelimično. U Starom Boriču, vlasnik čitluka je izložio 1925. godine posjed prodaji, ali preostale čifčije nijesu bile u mogućnosti da ga otkupe.

Jugoslovenska vlada je, kasnije, preko svoje diplomatije ilegalno otkupila zemlju, ali mještani sve do nasilnog izgnanstva nijesu posjedovali tapije, premda su bili sopstvenici imanja. Uz pomoć uglednih Srba i Crnogoraca iz Skadra, Vračani šezdesetih godina XIX vijeka dobijaju odobrenje od turskih vlasti da se konstituišu u zasebno pleme (fis) i na taj način se izbere za unutrašnju samoupravu. Od tada biraju svoje seoske kmetove (azaje) koji ih zastupaju kod turskih vlasti

²⁵ Branko Bošković, nav. dj.

²⁶ Lazar Roganović, *Pod suncem tuđeg neba, I dio*, Titograd, 1978, str. 54-55.

sve do sloma Turske 1912. godine.²⁷ Ostao je upamćen Tomo Kavarić, učesnik Krimskog rata, koji je navodno živio stotinu petnaest godina i dugo bio predstavnik Crnogoraca iz Vrake.

U Vraku su Crnogorci sa sobom donijeli svoje tradicionalne i patrijarhalne vrijednosti koje su stekli u svom ranijem zavičaju. Hrabrost, gostoljubivost, odanost karakterisale su svako bratstvo u Vraki. Brojni su primjeri dostojanstvenog odnosa kako prema svojim saplemenicima, tako i prema pripadnicima drugih konfesija. O svim tim primjerima vrlo opširno u svom djelu piše Lazar Roganović.²⁸

Uglavnom su se ženili veoma mladi. U kućnim zajednicama živjelo je i po dva-tri koljena. Domaćin kuće nije obavezno bio i najstariji član, već se dešavalo da brigu o domaćinstvu preuzme neko mlađi koji bi se pokazao vještijim i sposobnijim. Bogatiji članovi zajednice su veoma rano birali djevojku za koju su smatrali da je za *njihovu kuću*. Najvažnije je bilo da bude Vračanka. Oni koji su imali neke fizičke ili nedostatke druge vrste ženili su se iz Zete, da bi se na taj način obezbjedio zdravi porod. Toj međusobnoj povezanosti Vrake i Zete doprinijelo je i to što nije bilo *državne granice* već bi se jednostavno samo "drača razgrnula" na drumu. Prvi porodični pasoš je izdat jednom Vračaninu na francuskom i albanskom pismu 1922. godine. Razvod braka bio je nepoznat.

U vrijeme naseljavanja, Crnogorci su zatekli mali broj albanskih stanovnika u Vraki. Na Prokletijama, pak, sjeverno od Vrake, živjeli su Albanci katoličke vjeroispovjesti – Malisori, koji su sebe nazivali Dukađincima. Kao i sva brdska plemena sa razvijenom samoupravom, bili su poprilično nezainteresovani za zemljoradnju. To i ne čudi, s obzirom na to da su živjeli na nepristupačnom i neplodnom terenu. Bili su veoma ratoborni i organizovani u plemenske zajednice objedinjene u sedam barjaka: Šalje, Šoša, Džane, Nikaj, Marturaj, Gurakuće i Putje.²⁹

²⁷ Branko Bošković, nav. dj.

²⁸ Lazar Roganović, nav. dj., str. 49-50.

²⁹ Blagoje V. Marković, nav. dj.

Na drugoj strani, krajem osme decenije XIX vijeka grupacija Muslimana iz Crne Gore – Muhadžira, naselila se na području Skadra i okoline. Ovi doseljenici formirali su selo Štoj pored Skadra i učinili ga centrom svoje migracije. Ovi Muslimani bili su iz Nikšića, Spuža, Podgorice i Zete, gdje su se naselili nakon oslobođenja ovih krajeva i njihovog pripajanja Knjaževini Crnoj Gori. Samo je Nikšić imao 4000 Muslimana prije oslobođenja. Kada je riječ o Podgorici, ovo iseljavanje je bilo mnogo izrazitije u njenoj okolini nego u samoj varoši. Pretpostavlja se da je broj Muslimana iseljenih iz Crne Gore u skadarski kraj bio preko 2000. Ove muslimanske porodice pripadale su uglavnom trgovačko-zanatlijskom sloju, a nastavili su da se bave istim poslovima i u novoj sredini.³⁰

Osim doseljenika iz Crne Gore, bilo je i doseljenika iz Raške (Sandžaka). Ukupno je bilo 44 muslimanskih prezimena, među kojima su najpoznatija: Alivodić, Kadrović, Lekić, Šarkić, Bešlić, Sehatović, Orahovac, Pepić, Tuzović, Otović, Krnjić, Krpuljević, Hafović i dr.³¹

Značajno je istaći da su doseljeni Muslimani od samog početka bili u neprijateljstvu sa Malisorima i da nimalo nisu bili skloni Albaniji i albanskom jeziku. Kada je u pitanju odnos Crnogoraca i prema jednima i prema drugima, malo je reći da je bio buran. Posebno je bilo izraženo neprijateljstvo Crnogoraca sa doseljenim Muhadžirima. Muslimani su nastojali da Turska vrati Crnogorce na njihova imanja u Zeti, a da imanja Vračana ustupi njima. Sukob Crnogoraca i Muhadžira je krajem XIX vijeka poprimio naznake *male istrage* jer je ubijanje bilo gotovo svakodnevno. Takvo stanje potrajalo je sve do 1905. godine, odnosno do tzv. *Carskog umira* kod paše u Skadru, pred stranim konzulima i trojevjerskim poglavarima. Intervenisala je vojska iz Skadra, koja je stala između dvije zaraćene strane.

³⁰ Mustafa Memić, *Muslimani iz Crne Gore u Albaniji* u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, zbornik radova; preuzeto sa www.rastko.rs

³¹ Lazar Roganović, *O stanovništvu Vrake i okoline* u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, zbornik radova; preuzeto sa www.rastko.rs

Granica je bila rijeka Vraka. Ovakvu situaciju Crnogorci su nazvali *dvostrukom okupacijom*.³²

Dugotrajne osvete vladale su između Crnogoraca i Malisora. Međusobno ubijanje trajalo je decenijama. Pouzdano je utvrđeno da je krajem XIX i početkom XX vijeka u osveti ubijeno četrdeset Crnogoraca i da je svaki od njih osvećen.³³ U jednom trenutku u ovaj sukob umiješao se crnogorski suveren Nikola I Petrović, koji je uspio da izmiri *24 zavađene glave*. Sa Malisorima je najzad uspostavljeno primirje, izuzev sa katolicima Kerićima iz Gromira.³⁴ Osim sukoba i nesuglasica, brojni su primjeri suživota o kojima iscrpno piše Roganović u svom djelu.³⁵

Obrazovne prilike u Vraki

Prva srpska osnovna škola u Skadru osnovana je 1828. godine. U literaturi su zabilježena imena Milana i Marka kao prvih učitelja ove škole. Godine 1851. u Skadar dolazi i biva primljen za učitelja Nikola Musulin, Srbin iz Gomirja (Hrvatska), koji je završio Bogosloviju u Sremskim Karlovcima i bio veoma obrazovan.³⁶

Pored crkve u selu Mladi Borič, podignuta je parohijalna četvororazredna osnovna škola 1879. godine. Nastava je izvođena na srpskom jeziku. Školu su pohađala samo muška djeca.³⁷ Prvi učitelj škole u Vraki bio je Mića Milićević za koga se zna da je bio paroh. Praksa da je sveštenik ujedno i učitelj održavala se, uz izvesne prekide, za sve vreme trajanja ove škole. Kasnije, učiteljski posao u školi u Vraki obavljao je

³² Blagoje V. Marković, nav. dj.

³³ Branko Bošković, nav. dj.

³⁴ Blagoje V. Marković, nav. dj.

³⁵ Lazar Roganović, *Pod suncem tuđeg neba I dio*, Titograd, 1978, str. 43-45.

³⁶ Dimitrije M. Kalezić, *Srpske škole u Albaniji*, u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, zbornik radova; preuzeto sa www.rastko.rs

³⁷ Branko Bošković, nav. dj.

Dejan Isailović.³⁸ Godine 1893. zabranjeno je izvođenje nastave u školi jer nije postojalo odobrenje (ferman) od turskih vlasti. U Skadru je 1894. godine boravio srpski konzul u Prištini, poznati književnik Branislav Nušić. Njegov predlog srpskoj vladi da otvori konzulat u Skadru, koji bi štitio interese pravoslavnog stanovništva i širio uticaj Srbije, nije prihvaćen. Srpska vlada je u tom periodu prepustila Skadar uticaju dvora na Cetinju. Te iste godine formiran je i crnogorski konzulat u Skadru, a za prvog konzula postavljen je Lazar Mijušković.

Lazar Mijušković je tražio od crnogorske vlade da se školi u Vraki, kojoj je odobren rad, dodijeli status svjetovne zagranichne škole i da Cetinje pošalje svještenika koji bi obavljao bogosluženje u vračanskoj crkvi, kao i učitelja koji bi izvodio nastavu. Crnogorci iz Vrake su odbili ovaj predlog i tražili da im crnogorska vlada odobri samo svještenika koji bi obavljao i učiteljsku dužnost. Iz tih razloga tek je 1905. godine u školi u Vraki uveden plan i program istovjetan sa školama u Crnoj Gori. Vračanska škola je 1909. godine uvrštena u crnogorsku zagranichnu školu, a dekretom vlade na Cetinju Aleksa Bojović iz Berana postavljen je za učitelja. Učenici su dobili crnogorske udžbenike.³⁹ Izdržavanje učitelja bilo je skromno. Ljudi su ga plaćali poljoprivrednim proizvodima u naturi, a nedjeljom i o većim praznicima po crkvi je išao poseban *tas za školu*.

Pred početak Prvog balkanskog rata u Vraku za učitelje dolaze Radivoje Martinić iz Bjelopavlića i Bracan Krkeljić iz Bratonožića. Okupacione vlasti za vrijeme Prvog svjetskog rata odobravaju rad škole, ali one dovode i postavljaju za učitelja rimokatolika iz Skadra koji nije znao srpski jezik, a zvao se Fran Pikoli. On je izvodio nastavu na albanskom jeziku, s tim što je i sam počeo da uči srpski jezik da bi ostvario komunikaciju sa djecom. Učenici nijesu bila u obavezi da uče albanski jezik. Fran Pikoli se nije dugo zadržao, a na ovo

³⁸ Dimitrije M. Kalezić, nav. dj.

³⁹ Branko Bošković, nav. dj.

dužnosti ga zamjenjuje paroh Petar Mrenović. Nakon Petra Mrenovića, koji je bio Crnogorac iz Vrake, mjesto učitelja preuzima Veliša Popović, takođe paroh i Crnogorac iz Vrake.⁴⁰

Godine 1923. na rad u osnovnu školu u Vraki upućen je bračni par Lazar i Vidosava Brajović, koji su ujedno bili i poslednji učitelji koji su obavljali prosvjetnu djelatnost u ovoj školi. Škola u Vraki je po naredbi albanskih vlasti zatvorena 25.04.1933. godine. Bračni par Brajović vraćen je u Jugoslaviju, nakon deset godina učiteljske službe.⁴¹

Vjerske prilike

Barska biskupija je u dukljanskoj državi rang nadbiskupije povratila 1089. godine i predstavljala je jedinu vjersku instituciju sve do XIII vijeka, kada Sava Nemanjić, najmlađi sin Stefana Nemanje, ustanovljava u Crnoj Gori pravoslavnu zetsku episkopiju (1219. godine). Sjedište episkopije je bilo na poluostrvu Prevlaci kod Tivta. Zetska episkopija je status mitropolije dobila 1346. godine. Od 1484. godine zetski mitropolit nalaze se u Bogorodičinom manastiru na Cetinju koji je podigao Ivan Crnojević.⁴²

Srpska pravoslavna opština u Skadru spada u starije jer se u vezi sa sporom oko njenog pečata 1894. godine tvrdilo da je on star oko dvjesto godina i da je na njemu pisalo *Srpsko pravoslavna skadarska opština*. U njenoj nadležnosti je prije svega bila obnova i izgradnja crkava i otvaranje škola.⁴³

⁴⁰ Dimitrije M. Kalezić, nav. dj.

⁴¹ Šerbo Rastoder *Srpske škole u Skadru i Vraki i albanska prosvjetna politika 30-ih godina dvadesetog vijeka*, u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, zbornik radova; preuzeto sa www.rastko.rs

⁴² Živko M. Andrijašević, *Crnogorska crkva 1852-1918*, Filozofski fakultet, Nikšić, 2008, str. 29-33.

⁴³ Đorđe Mikić *Srpsko-pravoslavna skadarska opština u XIX i početkom XX vijeka*, u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, zbornik radova; preuzeto sa www.rastko.rs

Crnogorci iz Vrake su tokom XIX vijeka pripadali skadarskoj parohiji Raško-prizrenske mitropolije koja je obuhvatala sve Srbe na tlu Albanije, pa tako i Crnogorce naseljene u Vraki. Prilikom naseljavanja Crnogorci su zatekli ostatke manastira sv. Jovana Krstitelja u Rašu, crkve sv. Petke u Grilu i crkve sv. Vračeva pored Skadarskog jezera. Godine 1856. osnovan je ruski konzulat u Skadru koji je štitiio interese pravoslavnog stanovništva. Ruski konzul u Skadru postavio je kamen temeljac vračanskoj sabornoj crkvi Svete Bogorodice u selu Mladi Borič. Crkva je podignuta 1869. godine.⁴⁴

Među sveštenicima koji su služili u Vraki sve do 1934. godine bili su, između ostalih i pop Bogdan, rodom iz Crne Gore, i Petar Mrenović, rodom iz Mladog Boriča.⁴⁵ Zatim, Veliša Popović, koga je januara 1915. godine rukopoložio crnogorski mitropolit Mitrofan Ban u prisustvu kralja Nikole.⁴⁶ Zabilježena su i imena sveštenika Lazara Matijevića, rođenog u Skadru, Jefta Štirnića, takođe rođenog u Skadru i Viktora Mihajlovića, rođenog 1888. godine u Piperima.⁴⁷

Nasilno izgnanstvo Crnogoraca iz Vrake 1933. godine

Albanija je 1921. godine primljena u Društvo naroda. Kraljevina SHS sa njom uspostavlja diplomatske odnose i otvara svoje poslanstvo u Tirani i konzulate u Skadru i Korči. Na izborima iste godine pobjeđuje Narodna stranka Ahmed-bega Zogua. Naredne godine hrišćanska koalicija na čelu sa ortodoksom Fanom Nolijem i katolikom Markom Đonom svrgava Zogua sa vlasti. On bježi u Kraljevinu SHS, a Noli postaje predsjednik vlade. Položaj Crnogoraca Vrake se naglo pogoršava. Noli zabranjuje djelovanje srpske i grčke

⁴⁴ Branko Bošković, nav. dj.

⁴⁵ Lazar Roganović, *Pod suncem tuđeg neba I dio*, Titograd, 1978, str. 57-58.

⁴⁶ Blagoje Zlatičanin, nav. dj., str. 159

⁴⁷ Lazar Roganović nav. dj., str. 57- 58

pravoslavne crkve, sa namjerom da te dvije crkve nasilno pripoji autokefalnoj albanskoj pravoslavnoj crkvi.

Crnogorci se žestoko suprotstavljaju ovoj odluci, što izaziva brojne represalije i hapšenja. Dva Crnogorca iz Vrake podliježu mučenjima, dok treći biva strijeljan. Ahmed Zogu, uz svesrdnu pomoć vlade Kraljevine SHS i kralja Aleksandra 1924. godine ponovo preuzima vlast u Albaniji.

Prvih godina njegove druge vladavine, položaj Crnogoraca iz Vrake bio je povoljniji. Ljudi se okreću svojim imanjinama, trgovini, u crkvi se redovno odvija bogoslužjenje, u školi se normalno izvodi nastava. Godina preokreta je 1928. kada se Zogu, učvrstivši vlast, proglašava za kralja, a u spoljnoj politici se okreće Italiji. Ubrzo obnavlja *staru ideju* svog političkog protivnika Nolja o zabrani Srpske pravoslavne crkve i nasilnom uvođenju Crnogoraca u Albansku pravoslavnu crkvu, s tom razlikom što ovim zahtjevima dodaje i nove: uvodi se zabrana nošenja crnogorske kape i obavezno vezivanje čalme. Sveštenik vračanske crkve, Veliša Popović, interniran je u Valonu, a na njegovo mjesto doveden Albanac ortodoks.

U osnovnoj školi u Vraki uvodi se nastava na albanskom jeziku, u početku sa svega dva časa nedjeljno na srpskom jeziku, a kasnije je i to ukinuto. Zabranjuje se julijanski kalendar i prelazi se na gregorijanski. Sahrane, vjenčanja i krštenja izvode se pred albanskim svještenikom i na albanskom jeziku. Zabranjuje se javno korišćenje srpskog jezika i progone se učitelji, bračni par Brajović. Ove zabrane prate i svakodnevna maltretiranja, šikaniranja i hapšenja Crnogorca. Crnogorci Vrake odgovaraju bojkotom. Prestaju da odlaze na bogoslužjenja, ne šalju djecu u školu, a sahrane, vjenčanja i krštenja obavljaju potajno. No, teror Ahmeda Zogua ne prestaje. Naprotiv, biva sve veći. Zato se Crnogorci iz Vrake, kako bi sačuvali svoj jezik, vjeru, nacionalnost, običaje, odlučuju na jedino preostalo rješenje – napuštanje svojih domova.

Jugoslovenska vlada odlučuje da odobri iseljavanje 1933. godine na sastanku predsjednika vlade Bogoljuba Jeftića i predstavnika Crnogoraca iz Vrake: Toša Martinovića, Spasa Rešetara, Jovana Bašanovića i Stevana Đurčevića. Bogoljub Jeftić im obećava naseljavanje u Metohiji.⁴⁸ Protest vladi u Beogradu zbog iseljavanja Vračana u listu *Zeta* izražavaju bivši ministri u crnogorskoj vladi Savo Vuletić i Pero Šoć. Pero Šoć je svoj tekst naslovio *Afera vračka* i nazvao ovo iseljavanje *ruglom obje zemlje*. Po cijenu života, Šoć je 1936. godine otišao u Vraku i sa rođacima se fotografisao ispred vračanske crkve.⁴⁹

Crnogorci prodaju zemlju i kuće u pola cijene, a stoku na skadarskoj pijaci po tržišnoj vrijednosti. Na seobu se odlučilo dvije trećine crnogorskih porodica, dok je jedna trećina ostala. U jesen 1933. godine otpočelo je iseljavanje. Najmasovnije napuštanje bilo je 1934. godine, a mnogo manje 1935. godine. Crnogorci iz Vrake i Skadra dolaze u Podgoricu, gdje ostaju i do šest mjeseci (neke porodice se tu trajno naseljavaju). Vlasti iseljenim Crnogorcima dodjeljuju imanja u Podrimlju (u okolini Orahovca) pored rijeke Bijeli Drim i njene pritoke Miruše. Njihove naseobine obrazovane su u selima: Ratkovac, Dobri Dol, Čiflak, Mrasor, Danjane, Kramovik, Ponorac, Saroš, Vranjak, Bobovac, Buble, Radost, Zrze, Gedža, Domanek, Vlaški Drenovac, Ljubizda, Turjak, Mališevo, Bubovac i Lozica. Zemlja koja im je dodijeljena ranije je pripadala pečkim, đakovačkim i prizrenskim begovima. Glava porodice je dobijao pet hektara zemlje, a 1-3 hektara drugi članovima domaćinstva. Dodijeljeni su im i volovi, plug i troškovi ishrane do prve žetve.

Seobom su bile zahvaćene sto četiri zadružne porodice.⁵⁰

⁴⁸ Branko Bošković, navedeno djelo

⁴⁹ Blagoje V. Marković, navedeno djelo

⁵⁰ Branko Bošković, nav. dj.

Zaključak

Skadarski kraj predstavlja istorijski centar prve crnogorske države Duklje, prijestoni grad vladara iz dinastije Vojislavljevića. Najezdom Osmanlija, crnogorsko jezgro pomjera se zapadnije, u predjele pod Lovćenom. Dugotrajna osmanlijska okupacija u potpunosti je preobrazila etničku, vjersku i kulturološku strukturu Skadra i njegove okoline. Dolazi do intenzivne islamizacije i albanizacije, a pravoslavno stanovništvo srpskog i crnogorskog porijekla raselilo se ili pasiviziralo.

U XIX vijeku Vraka je za mnoge Crnogorce predstavljala mjesto novog početka. Crnogorci Vrake odlučno čuvaju svoju vjeru, jezik, kulturni i nacionalni identitet, vrlo često i pomoću oružja. Dok je postojala Knjaževina i Kraljevina Crna Gora, imali su jaku zaštitu i potporu, oličenu prije svega u crnogorskom konzulatu. Više nego značajna bila je i podrška ruskog konzulata.

Pod naletom režima Ahmet-bega Zogua položaj Crnogoraca znatno je pogoršan. Da bi sačuvali sebe, odlučuju se na iseljavanje. Metohija je za Vračane, kao i za Crnogorce iz drugih krajeva, predstavljala utočište i odskočnu dasku za novi preporod.

U historiografiji se malo pisalo o Vraki. Izuzetak su radovi korišćeni kao građa za ovaj tekst. Neophodno je učiniti dodatne istraživačke napore kako bi se istoriji Vrake dalo mjesto koje ona u istorijskoj nauci zaslužuje.

Danas u Vraki gotovo da i nema Crnogoraca.

Literatura:

1. Andrijašević, Živko M. : *Crnogorska crkva 1852-1918*, Filozofski fakultet, Nikšić, 2008.
2. Bojović, Jovan R. : *O stanovništvu slovenskog porijekla u Albaniji* u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Zbornik radova, 1990.
3. Bošković, Branko : *Naseljavanje Vračana u Metohiji, njihov progon i rastur* u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Zbornik radova, 1990.
4. Đurđev, Branislav : *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1953.
5. Kalezić, Dimitrije M. : *Srpske škole u Albaniji* u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Zbornik radova, 1990.
6. Marković, Blagoje V. : *Vraka i Vračani* u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Zbornik radova, 1990.
7. Memić, Mustafa : *Muslimani iz Crne Gore u Albaniji* u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Zbornik radova, 1990.
8. Mikić, Đorđe : *Srpsko-pravoslavna skadarska opština u XIX i početkom XX vijeka* u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Zbornik radova, 1990.
9. Radusinović, Pavle : *O nekim pitanjima migracije stanovništva i etnokulturnih odnosa na teritoriji stare Zete, odnosno, sjeverne Albanije i dijela Crne Gore* u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Zbornik radova, 1990.
10. Rajković, Nikola P. : *Pleme Kosijeri 1439-1945*, Cetinje, 1968.
11. Rastoder, Šerbo : *Srpske škole u Skadru i Vraki i albanska prosvjetna politika 30-ih godina dvadesetog vijeka* u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Zbornik radova, 1990.

12. Roganović, Lazar : *Pod suncem tuđeg neba, I dio*, Titograd, 1978
13. Roganović, Lazar : *O stanovništvu Vrake i okoline*, u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Zbornik radova, 1990.
14. Rotković, Radoslav : *Kratka ilustrovana istorija crnogorskog naroda*, Crnogorska izdanja, Podgorica. 2005.
15. Vlahović, Petar : *Slovensko stanovništvo u Albaniji u svetlu etnološke nauke*, u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Zbornik radova, 1990.
16. Zlatičanin, Blagoje : *Crnogorci iz Vrake na stalnoj golgoti*, u: Matica, ljeto/jesen 2011.
17. www.maticacrnogorska.me
18. www.rastko.rs

UDK 050(497.16)“20”

Из архивске теорије и праксе

Luka MILUNOVIĆ

„ARHIVSKI ZAPISI“ U 21. STOLJEĆU

Početkom aprila 2004. godine imenovana je nova redakcija „Arhivskih zapisa : časopisa za arhivsku teoriju i praksu“, periodične publikacije u izdanju Državnoga arhiva Crne Gore.¹ U Rješenju direktora Državnoga arhiva o imenovanju redakcije² između ostaloga stoji: Ad 1. Članovi redakcije su: Stevan Radunović, Jadranka Selhanović, Slavka Jovičević, Srđan Pejović, Jelena Antović, dr Đorđe Borožan, dr Božidar Šekularac, Velimir Vujačić, mr Čedomir Drašković i Luka Milunović. Ad 2. Uređivački odbor čine: Stevan Radunović, Jadranka Selhanović, Slavka Jovičević, Srđan Pejović i Mirjana Kapisoda. Ad 3. Glavni urednik je Stevan Radunović, direktor DACG. Ad 4. Odgovorni urednik je Srđan Pejović, rukovodilac Centra za naučnu, informativnu i kulturno-prosvjetnu djelatnost.

¹ Prva dva broja publikuju se kao bilteni Društva arhivskih radnika Crne Gore (Budva 1985. i Kotor 1986). U izdanju Društva 1990. g. na Cetinju izlazi i treći broj Arhivskih zapisa koji prerastaju u časopis za arhivsku teoriju i praksu. Vidi: Jelena Antović, *Bibliografija Arhivskih zapisa crnogorskog časopisa za arhivsku teoriju i praksu 1985-2005*, „Arhivski zapisi“, XI/2004, br. 1-2, str. 53-150 (54-56), kao i: Ljiljana Lipovina Đorđević, *Arhivski zapisi (1985-2012) : bibliografija*, „Arhivski zapisi“, XIX/2012, br. 2, str. 7-116.

² Državni arhiv Crne Gore, br. 03-568, od 8. 04. 2004. godine.

Imenovanje redakcije „Arhivskih zapisa“ ubrzo je primijećeno i u široj javnosti. U „Pobjedi“ se, uz obavještenje o sastavu i početku rada redakcije časopisa, ističe: „Redakcija je potvrdila već poznatu koncepciju časopisa, smatrajući da time obezbjeđuje stručni i naučni karakter ‘Zapisa’, spremnost da otvara nove rubrike i unosi nove sadržaje, kako bi se poboljšao naučno-stručni ugled časopisa, kao i omogućila šira saradnja naučnih i kulturnih radnika koji prate i proučavaju prošlost, naučnu misao, razvoj i kulturno nasljeđe Crne Gore“.³ U „Pobjedinom“ prilogu se dalje kaže kako će se težiti ka daljoj popularizaciji arhivske struke i djelatnosti, afirmaciji arhivskih radnika i saradnika, upoznavanju sa prošlošću i kulturnim nasljeđem, te zaštitom kulturne baštine uopšte, da bi na kraju bila iznijeta zaključna konstatacija: „... postavljeni su ciljevi koji čine širok tematski okvir za angažovanje značajne saradničke strukture.“

Suočena sa kašnjenjem i zaostatkom u izlasku časopisa (objavljen je bio tek dvobroj za 2001. godinu) redakcija se prihvatila prioritetnoga zadatka da, uz širenje saradničke baze i povećavanje stručnoga i naučnoga nivoa časopisa, istraje na objavljivanju zaostalih brojeva u što je moguće kraćem roku, kako bi se postigla potpuna redovnost u objavljivanju predviđene dvije sveske za svaku kalendarsku godinu (početkom i krajem godine). Dogovoreno je da se, uz strogo poštovanje ciljeva koji se odnose na kvalitet priloga predviđenih za objavljivanje (obavezna ocjena), do postizanja pune redovnosti (period izlaska svezaka ubrzanim tempom) publikuju dvobroji časopisa za svaku kalendarsku godinu. Ostvarivanje ovakvih nakana u uslovima našega kulturnoga, naučnoga i opšteg ambijenta sa početka 21. stoljeća (neriješen državni status, broj aktivnih autora, ...) zahtijevalo je dodatno angažovanje redakcije, ali i urednika i svakoga njenoga člana.

³ O. U. [Olivera Ugrin], *Upoznavanje sa prošlošću*, „Pobjeda“, LX/2004, br. 13808, str. 28.

Na sastanku redakcije su razmotreni i utvrđeni svi detalji novog vizuelnog rješenja koričnih stranica časopisa.

Početak novembra 2004. godine izašao je iz štampe novi broj „Arhivskih zapisa“ (1-2 za 2002. godinu, obima 200 str.), prvi koji potpisuje redakcija imenovana u aprilu iste godine. Časopis je izašao u 300 primjeraka, tiražu koji će biti i ubuduće zadržan. Povodom izlaska ovog dvobroja 19. novembra 2004. godine, održan je sastanak redakcije na koji su pozvani dopisnici sredstava informisanja sa Cetinja. Svima je, uz razgovor o koncepciji, podijeljen po jedan primjerak, što je naišlo na odziv kroz priloge u kulturnim rubrikama nekoliko listova. Uz ilustraciju prednje korične stane i navođenje sadržaja, u „Pobjedi“ se konstatuje da je časopis „...izraz napora izdavača i nastojanja redakcije da se zadrže kontinuitet uz stalnu brigu za kvalitet“. Prilog sličnoga sadržaja donijeće i list „Republika“.⁴

Broj 1-2 za 2002. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (autori: dr Milena Todorakova, Velimir Vujačić, Marina Martinović, prof. dr Darko Antović, dr Dušan Martinović, Luka I. Milunović); „Iz arhivske teorije i prakse“ (dr Mile Bakić, Snežana Pejović, Ana Kaluđerović); „Dokumenti i sjećanja“ (Predrag Vukić, Aleksandra Milić); „Prikazi“ (Slavka Jovičević). Objavljen je i izvještaj o radu DACG za 2002. godine, te na kraju rubrika „In memoriam“ (autor priloga Dragica Sjekloća).

Redakcija će i u narednim godinama nastaviti sa dinamičnim radom, pa su se iz godine u godinu pojavljivali novi brojevi „Arhivskih zapisa“. Već naredne 2005. godine, izašao je dvobroj za 2003. godinu (X/2003, br. 1-2, obima 221 str.).

⁴ Đ. M. [Đorđije Đoko Mirković, *Novi broj „Arhivskih zapisa“*, „Pobjeda“, LXI/2004, br. 13992, str. 6; Ž. V., *Arhivski zapisi*, „Republika“, I/2004, br. 66, str. 28.

Broj 1-2 za 2003. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (autori: Srđan Pejović, Božidar Šekularac, Nevenka Bogojević-Glušćević, Mladen Vukčević, Luka I. Milunović); „Iz arhivske teorije i prakse“ (dr Mile Bakić, Snežana Pejović, Zorica Radonjić, Srđan Pejović); „Dokumenti i sjećanja“ (Jadranka Sehanović); „Prikazi“ (Predrag Vukić, Jelena Đurović); Izvještaj o radu DACG za 2003. godinu.

Krajem 2005. godine, izašao je još jedan dvobroj „Arhivskih zapisa“ (XI/2004, br. 1-2, obima 214 str.), što je takođe praćeno u štampi. „Vijesti“ u dodatku za kulturu „Art“ donose sadržaj ovog broja, a „Pobjeda“ nešto kasnije, uz pregled sadržaja, konstatuje: „U ovom broju ‘Arhivskih zapisa’ primjetne su i izvjesne novine. Svi naslovi u časopisu su dati na našem i engleskom jeziku. Takođe, svaki rad sadrži i rezime urađen na engleskom jeziku“.⁵ U dvobroju je objavljena bibliografija sadržaja do tada izašlih brojeva časopisa.

Broj 1-2 za 2004. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (autori: Srđan Pejović, Jelena Antović); „Dokumenti i sjećanja“ (Predrag Vukić, Slobodan Kaluđerović); „Prikazi“ (Slavko Burzanović, Stevan Radunović); Izvještaj o radu DACG za 2004. godinu.

Već početkom 2006. godine izašao je naredni dvobroj „Arhivskih zapisa“ (XII/2005, br. 1-2, obima 256 str.). Do ovoga dvobroja lektorica je bila Aleksandra Milić. U ovome broju lekturu potpisuje Dragica Lompar, a korekturu Stanka Martinović.

⁵ V. S., *Zaštita arhivske građe*, „Pobjeda“, LXI/2005, br. 14269, str.12; Viđi: T. P. *Iz istorijata arhivske struke i aktuelnosti*, „Art“, „Vijesti“, 4. II 2006.

Broj 1-2 za 2005. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (autori: prof. dr Božidar Šekularac, dr Dušan Martinović, Periša Lainović, Srđan Pejović, dr Zvezdan Folić, Luka I. Milunović); „Iz arhivske teorije i prakse“ (Snežana Pejović, Srđan Pejović, Mile Bakić, Mirjana Kapisoda, Aleksandra Milić); „Dokumenti i sjećanja“ (Miodrag Kirsanov, Ana Pejović, Slavko Burzanović), „Prikazi“ (Luka Milunović); „Izvjestaji“ (Stevan Radunović); Izvještaj o radu DACG za 2005. godinu.

Krajem 2005. godine na šednici redakcije „Arhivskih zapisa“, pokrenuta je rasprava o novim formama bogaćenja sadržaja časopisa i uošte pružanja većega doprinosa u tretiranju pitanja iz prošlosti našega naroda koja nijesu cjelovito obrađene. U raspravi se nametnula ideja da tema novca, koji je korišćen u Crnoj Gori, zaslužuje posebnu pažnju. Stoga je usvojen stav da o tom pitanju treba organizovati naučni skup, a prezentirane radove objaviti kao posebnu monografsku publikaciju (zbornik) ili u okviru tematskoga broja časopisa. Prilikom organizacije naučnoga skupa, ostvorena je saradnja sa Centralnom bankom Crne Gore i Istorijskim institutom Crne Gore. Formiran je organizacioni odbor, koji će kasnije biti i redakcioni odbor zbornika radova: Stevan Radunović, predsjednik, dr Đorđe Borožan, potpredsjednik, Ljubiša Krgović, potpredsjednik i članovi: dr Božidar Šekularac, Čedomir Drašković, Velimir Vujačić, Miodrag Kirsanov, Luka Milunović, Slavka Jovičević, Jadranka Selhanović, Jelena Antović i Mirjana Kapisoda. U pripremi naučnoga skupa, uz pozivnicu za svečano otvaranje, štampana je i posebna publikacija (58 str.), koja je sadržala rezimee referata i informacije o svim pitanjima u vezi organizacije i obaveza učesnika. Naučni skup „Novac u Crnoj Gori“, na kojemu je podnešeno 28 referata, održan je na Cetinju 19. i 20. aprila 2006. godine. Skup je u Kongresnoj dvorani hotela „Grand“ svečano otvorio prigodnom bešedom Milo Đukanović, predsjednik Vlade Crne Gore. Uz

naučni skup priređena je izložba „Novac u Crnoj Gori kroz dokumenta“, koju je pratio ilustrovani katalog (54 str.), sa uvodnom studijom Velimira Vujačića. Tema izložbe, čiji su autori Velimir Vujačić, Slavka Jovićević i Željko Miranović, obrađena je na 16 posebno dizajniranih panoa. Svi radovi sa naučnog skupa, sa priložima o izložbi, objavljeni su 2007. godine u istoimenom zborniku radova (obima 540 str.).

Naredni dvobroj „Arhivskih zapisa“ (XIII/2006, br. 1-2, 220 str.) izašao je iz štampe 2007. godine. Od ovoga broja lekturu i korekturu će potpisivati Dragica Lompar.

Broj 1-2 za 2006. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (Stevan Radunović, Srđan Pejović); „Iz arhivske teorije i prakse“ (Borivoj Jovanović, Srđan Pejović, Predrag Vukić, Ana Pejović, Mirjana Kapisoda, Milica Strugar, Jadranka Selhanović, Uglješa Prebiračević, Dragiša Boričić, Aleksandar Miljenović, Vukomir Brajović, Nevenka Gazivoda, Nataša Kazić, Dijana Karišik, Ljiljana Parača); „Prikazi“ (Čedomir Bogičević, Mirjana Kapisoda, Stevan Radunović); Izvještaj o radu DACG za 2006. godinu.

Sredinom 2008. godine, izašao je iz štampe sljedeći dvobroj „Arhivskih zapisa“ (XIV/2007, br. 1-2, 288 str.). Od ovoga dvobroja Srđan Pejović je glavni, Stevan Radunović odgovorni urednik, dok je Mirjana Kapisoda sekretar redakcije. Pregled sadržaja dvobroja, uz ilustraciju prednje korične strane, objavio je „Prosvjetni rad“.⁶

⁶ Š. B. [Šerifa Begzić], *Arhivski zapisi*, „Prosvjetni rad“, LIX/2008, br. 15-16 (14. XI), str. 20. O interesovanju štampe za rad Državnoga arhiva i sam časopis viđi: Ljiljana Lipovina, „Državni arhiv Crne Gore : *Pobjeda* (1945-2008) : bibliografija“, „Arhivski zapisi“, XV/2008, br. 1-2, str. 151-182.

Broj 1-2 za 2007. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (prof. dr Marjan Dimitrijević, dr sc. Milorad Pavić, dr Čedomir Marković, Srđan Pejović, Luka I. Milunović, mr Nenad Perošević, Magdalena Radunović, Mirjana Ivanović-Rajković, Sanja Šoljaga); „Iz arhivske teorije i prakse“ (Vlatka Lemić, dr sc. Hrvoje Čabrajić, Valentina Kaluđerović, Dragiša S. Boričić); „Dokumenti i sjećanja“ (Slavka Jovičević, Predrag Vukić, Mirjana Kapisoda); „Prikazi“ (Jovan P. Popović, Vanja Kovačević, Slavka Jovičević); Izvještaj o radu DACG za 2007. godinu.

Na šednici redakcije, koja je održana 1. aprila 2009. godine, pošto je prema uobičajenoj praksi razmotren i prihvaćen sadržaj narednoga dvobroja (br. 1-2 za 2008. god.), prisutni su upoznati sa programom obnovljene manifestacije *Nedelja arhiva* koja će se, u organizaciji Državnoga arhiva realizovati tokom aprila u više opština Crne Gore. Redakcija je pozdravila ovu aktivnost DACG i izrazila očekivanje da će manifestacija biti propraćena odgovarajućim tekstovima u časopisu. Nedugo nakon ove šednice redakcije, pojavio se novi dvobroj „Arhivskih zapisa“ (XV/2008, br 1-2, 270 str.).

Broj 1-2 za 2008. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (prof. dr Božidar Šekularac, Mirjana Kapisoda, Mirjana Kusovac, Željko Miranović, Ljiljana Čelebić, Tatjana Adžić); „Iz arhivske teorije i prakse“ (Srđan Pejović, Milka Mašanović, Milena Popović, Momir Mićunović, Valentina Kaluđerović, Dragiša S. Boričić, Ana Pejović); „Dokumenti i sjećanja“ (Predrag Vukić, Uglješa Prebiračević); „Prikazi“ (prof. dr Božidar Šekularac, Živko M. Andrijašević); „Bibliografije“ (Ljiljana Lipovina); „Izvještaji“ (Stevan Radunović, Valentina Kaluđerović, Jadranka Selhanović); „In memoriam“ (autori priloga: Mirjana Kapisoda, Ljiljana Ševaljević); Izvještaj o radu DACG za 2008. godinu.

Do kraja 2009. godine izašla je još jedna sveska „Arhivskih zapisa“, konačno ne više kao dvobroj i uz to se odnosila na godinu u kojoj je i štampana. Postignuta je, dakle, redovnost u izlaženju časopisa. Napor koji je uloženi za ostvarenje ovog cilja ne treba potcjenjivati, uzimajući u obzir da obim i kvalitet nije opadao, već je kontinuirano bilježio zapažen rast. Izašao je, dakle, iz štampe novi broj „Arhivskih zapisa“ (XVI/2009, br. 1, 162 str.).

Broj 1 za 2009. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (mr Branislav Borozan, dr Čedomir Marković, dr Božidar Šekularac, Luka I. Milunović, Mirjana Kapisoda, Mirjana N. Kusovac, Sreten Zeković, Nataša Pejović, Dragiša S. Boričić); „Iz arhivske teorije i prakse“ (Vesna Đuričković, Srđan Pejović, Violeta Krivokapić, Momir Mićunović); „Dokumenti i sjećanja“ (Aleksandra Milić, Predrag Vukić).

Početakom 2010. godine donijeto je rješenje o imenovanju nove redakcije časopisa „Arhivski zapisi“⁷. U njemu, između ostaloga, stoji: Ad 1. Članovi redakcije su: Stevan Radunović, Srđan Pejović, Jadranka Selhanović, Mirjana Kapisoda, dr Đorđe Borozan, dr Božidar Šekularac, Velimir Vujačić, Luka Milunović. Ad 2. Uređivački odbor čine: Stevan Radunović, Srđan Pejović, Mirjana Kapisoda, Jadranka Selhanović. Ad 3. Odgovorni urednik je Stevan Radunović, direktor Državnog arhiva. Ad 4. Glavni urednik je Srđan Pejović, rukovodilac Odjeljenja za naučnu, informativnu i kulturno-prosvjetnu djelatnost. Ad 5. Sekretar redakcije je Mirjana Kapisoda, pomoćnik direktora Državnog arhiva. U skladu sa nastojanjima za intenzivnijom međunarodnom saradnjom, sastav redakcije proširen je članovima iz inostranstva: dr Stjepan Ćosić, dr Izet Šabotić i Miladin Milošević. Redakcija u ovome sastavu će potpisati novi broj časopisa (XVI/2009, br. 2, 235 str.), koji je izašao 2010. godine.

⁷ Državni arhiv, br. 01-110 od 24. 02. 2010. godine.

Broj 2 za 2009. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (dr Đorđe Borozan, Živko M. Andrijašević, Željko Miranović, Sreten Zeković, mr Boris Vukićević); „Iz arhivske teorije i prakse“ (Dragiša S. Boričić); „Dokumenti i sjećanja“ (Mirjana Kapisoda, Ivan Tepavčević, Srđan Pejović, Predrag Vukić); „Prikazi“ (dr Đorđe Borozan, Vladan Lalović); Izvještaj o radu DACG za 2009. godinu.

Uz neposredno angažovanje članova redakcije poslije razmjene mišljenja na šednicama, Državni arhiv Crne Gore je ostvario zapaženu izdavačku i izložbenu aktivnost povodom obilježavanja stogodišnjice proslave jubileja knjaza Nikole. I i obnove dostojanstva Kraljevine Crne Gore 1910. godine. Organizovanom izložbom i objavljenim izdanjima, Državni arhiv je dao veoma zapažen doprinos obilježavanju ovoga jubileja na nivou Crne Gore. Prije svega, treba istaći da je 2010. godine, uoči samog datuma obilježavanja jubileja, u izdanju Državnog arhiva objavljena izvanredna studija Velimira Vujačića „Obnova crnogorskog kraljevstva i jubilarne svečanosti 1910“. Radi se o ilustrovanj o monografskoj publikaciji, enciklopedijskoga formata obima 294 stranice. U recenzijama i kasnije u periodici ukazano je da se radi o temeljnoj studiji o izuzetno značajnim događajima za crnogorsku istoriju. Pored toga, radne grupe formirane na osnovu rješenja⁸ Državnoga arhiva pripremile su zbornik dokumenata „Obnova crnogorskog kraljevstva i jubilarne svečanosti 1910“ (enciklopedijski format, obima 498 str.).

Zbornik arhivske građe izašao je iz štampe u isto vrijeme kada i pomenuta studija. Zbornik su priredili Velimir Vujačić, Luka Milunović, Srđan Pejović i Stevan Radunović. U vrijeme državne proslave jubileja otvorena je izložba dokumenata „Obnova crnogorskog kraljevstva i jubilarne svečanosti 1910“

⁸ Državni arhiv, br. 01-66 od 04. 02. 2010. godine, te Državni arhiv, br. 01-65 od 04. 02. 2010. godine; Vidi i rješenja, br. 171 i br. 172 od 12. 03. 2010. godine.

(ekspozicija dokumenata i drugoga arhivskoga materijala na 24 posebno dizajnirana panoa) koji prati dvojezični katalog (uvodna studija, fotosi dokumenata i kataloške informacije). Autori izložbe su Srđan Pejović, Velimir Vujačić i Luka Milunović. Za samu izložbu i promociju izdanja Državnoga arhiva pokazano je interesovanje iz više sredina u Crnoj Gori, čemu se u skladu sa mogućnostima izlazilo u susret.⁹ Zapaženo interesovanje pokazali su, kako štampani, tako i elektronski mediji u Crnoj Gori.

Tokom 2010. godine, izašla su još dva broja „Arhivskih zapisa“ (XVII/2010, br. 1, 140 str.) i (XVII/2010, br. 2, 257 str.).

Broj 1 za 2010. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (Srđan Pejović, Vasilj Jovović, Sreten Zeković, Mirjana N. Kusovac, mr Marjan Premović); „Iz arhivske teorije i prakse“ (Srđan Pejović, Vesna Đuričković); „Dokumenti i sjećanja“ (mr Maja Nikolova); „Prikazi“ (Milka Mašanović, Ana Pejović, Borislav Cimeša, Jovan P. Popović).

Broj 2 za 2010. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (prof. dr Božidar Šekularac, Luka I. Milunović, Slavka Jovičević, Velimir Vujačić, Mirjana Kapisoda, mr sci. Aleksandra Milić); „Iz arhivske teorije i prakse“ (Srđan Pejović, Snežana Pejović,); „Dokumenti i sjećanja“ (Milka Mašanović, Ana Pejović, Goran Ž. Komar); „Prikazi“ (dr Čedomir Bogičević, Snežana Pejović); Izvještaj o radu DACG za 2010. godinu.

Krajem 2011. godine izašao je br. 1 (XVIII/2011, 208 str.), a početkom 2012. godine br. 2 (XVIII/2011, 273 str.) časopisa „Arhivski zapisi“ za 2011. godinu.

⁹ U okviru *Neđelje arhiva*, promocija izdanja uz otvaranje izložbe je održana 19. IV 2011. godine u Baru (Dvorac Petrovića).

Broj 1 za 2011. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (prof. dr Đorđe Borozan, Srđan Pejović, Velimir Vujačić, Jadranka Selhanović, Sreten Zeković, Marija Crnić Pejović, Vasilj Jovović, Dragoslav Bojović); „Iz arhivske teorije i prakse“ (Dragiša S. Boričić, Mirjana Kapisoda), „Dokumenti i sjećanja“ (Srđan Pejović); „Prikazi“ (Božidar Šekularac, Vasilj Jovović, Ana Pejović, dr Radenko Ščekić)

Broj 2 za 2011. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (Đorđe Borozan, Srđan Pejović, Branislav Borozan, Sreten Zeković, Lovorka Čoralić, mr sc. Ivan Jovović, dr Boris Vukićević); „Iz arhivske teorije i prakse“ (Jovan P. Popović); „Dokumenti i sjećanja“ (Ana Pejović, Goran Ž. Komar); „Prikazi“ (prof. dr Božidar Šekularac); „In memoriam“ (autor priloga prof dr Mladen Vukčević); Izvještaj o radu DACG za 2011. godinu.

U istome ritmu izašli su iz štampe i brojevi za 2012. godinu. U drugoj polovini 2012. godine pojavio se broj 1 (XIX/2012, 202 str.), a početkom 2013. godine br. 2 (XIX/2012, 387 str.) u kojemu je objavljena bibliografija časopisa do 2012. godine.

Broj 1 za 2012. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (Božidar Šekularac, Velimir Vujačić, Luka Milunović, Sreten Zeković, Violeta Krivokapić, Vukota Vukotić); „Iz arhivske teorije i prakse“ (Srđan Pejović, Mirjana Kapisoda); „Dokumenti i sjećanja“ (Ana Pejović, Zorica Plamenac-Babić); „Prikazi“ (Kosta Rošu, Vasilj Jovović, Srđan Pejović, Milka Mašanović, Žana Tassan); „In memoriam“ (autori priloga Ljiljana Bulatović, Predrag Vukić).

Broj 2 za 2012. Godinu, uz objavljenu bibliografiju 1985-2012 (Ljiljana Lipovina Đorđević), sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (Velimir Vujačić, Dejan Ječmenica, Marijana Stamova, Dragutin Papović, Luka Milunović, Marija Crnić Pejović, Vukota Vukotić); „Iz arhivske teorije i prakse“ (Srđan Pejović, Jasmina Rastoder); „Dokumenti i sjećanja“ (Živko M. Andrijašević, Goran Ž. Komar); „Prikazi“ (Živko Andrijašević, Borislav Cimeša); Izvještaj o radu DACG za 2012. godinu.

U želji da doprinese što dostojnijem obilježavanju velikoga crnogorskoga jubileja – 200 godina od rođenja Petra II Petrovića Njegoša - na šedrnici redakcije je odlučeno da se sadržaj prvoga broja časopisa za 2013. godinu posveti pitanjima iz života i rada našega velikana. Tokom jubilarne 2013. godine izašao je br. 1 za 2013. godinu (XX/2013, 262 str.) i bio posvećen Petru II Peroviću, što je i istaknuto na naslovnoj stranici. Broj 2 za 2013. godinu (XX/2013, na 330) izašao je iz štampe u prvoj polovini 2014. godine.

Broj 1 za 2013. godinu, uz objavljena dokumeta iz ruskih arhiva o Njegošu, sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (Božidar Šekularac, Velimir Vujačić, Sreten Zeković, Čedomir Bogičević, Predrag Malbaša, Slobodan Vukićević, Luka Milunović, Miodrag Gomilanović); „Dokumenti i sjećanja“ (Jadranka Selhanović, Jelena Strahinja, Tina Ugrinić, Biljana Drašković); „Prikazi“ (Miodrag Kirsanov, dr Goran Sekulović).

Broj 2 za 2013. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (prof. dr Đorđe Borožan, Savo Marković, mr Milan Ščekić, Marija Crnić-Pejović, Sreten Zeković, Luka Milunović); „Iz arhivske teorije i prakse“ (dr sci. Azem Kožar, Jovan P. Popović, Mirjana Kapisoda); „Dokumenti i sjećanja“ (Vukota Vukotić, Srđan Pejović, Goran Ž. Komar, Predrag Vukić); „Prikazi“ (mr Dragica Lompar, dr Božidar

Šekularac, dr Šerbo Rastoder); „In memoriam“ (autor priloga: kolektiv Arhivskog odsjeka Herceg Novi); Izvještaj o radu DACG za 2013. godinu.

Prema već ustaljenoj dobroj praksi, redakcija je na šednici održano 30. I 2015. godine razmatrala sadržaj časopisa prije tehničke pripreme i predaje za štampu. Već u februaru 2015. godine pojavio se br. 1 za 2014. godinu (XXI/2014, 258 str.). Do kraja 2015. godine izašao je iz štampe i br. 2 (XXI/2014, na 300) časopisa „Arhivski zapisi“.

Broj 1 za 2014. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (dr Čedomir Marković, mr Milan Šćekić, Sreten Zeković, mr Jadranka Selhanović, dr Marijana Stamova, Vasilj Jovović, Jovan Đuranović); „Iz arhivske teorije i prakse“ (dr Miroslav Novak, dr sc. Izet Šabotić, Jovan P. Popović, Mirjana Kapisoda); „Dokumenti i sjećanja“ (Luka I. Milunović, Novak Adžić, Predrag Vukić); „Prikazi“ (Srđan Pejović, Sreten Zeković, dr Mile Bakić, Vukota Vukotić, Ana Pejović); „In memoriam“ (autor priloga Jovan P. Popović).

Broj 2 za 2014. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (Milan Šćekić, Luka Milunović, Snežana Radoeva, Sreten Zeković, Marijana Stamova, Danijela Radulović, Bogdan Sekulić); „Iz arhivske teorije i prakse“ (Srđan Pejović, Claire Sibille de Grimouard); „Dokumenti i sjećanja“ (Goran Ž. Komar, Boban Batrićević, Slavko Stepanović, Vukota Vukotić); „Prikazi“ (Đorđije Borožan, Vukota Vukotić, Vasilj Jovović, Jovan P. Popović); Izvještaj o radu DACG za 2014. godinu.

Tokom 2016. godine izašla su dva naredna broja „Arhivskih zapisa“. Posljie šednice redakcije, koja je održana 12. februara 2016. godine, štampan je br. 1 za 2015. godinu

(XXII/2015, 272 str.). Sljedeća šednica redakcije, nakon koje je štampan br. 2 za 2015. godinu (XXII/2015, 276 str.), održana je 8. VI 2016. godine. Na početku rada, odata je pošta članu redakcije Velimiru Vujačiću koji je preminuo 18. marta 2016. godine.

Broj 1 za 2015. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (akademik prof. dr Božidar Šekularac, Savo Marković, Boban Batričević, Marija Crnić-Pejović, Vasilj Jovović, Goran Ž. Komar, Boris Jabučanin, mr Aleksandra Milić); „Iz arhivske teorije i prakse“ (Srđan Pejović, Stevan Radunović, Vukota Vukotić, Nancy Y. Mc Govern, Joan Boadas i Raset, David Iglesias Franch); „Dokumenti i sjećanja“ (Luka I. Milunović, Srđan Pejović, Jovan P. Popović); „Prikazi“ (Srđan Pejović, Mile Bakić, Aleksandar Radoman, Adnan Čirgić, Čedomir Bogičević).

Broj 2 za 2015. godinu sadrži rubrike: „Članci i prilozi“ (dr Čedomir Marković, Sreten Zeković, dr Goran Sekulović, Dragan Radusinović); „Iz arhivske teorije i prakse“ (Srđan Pejović, Vukota Vukotić); „Dokumenti i sjećanja“ (mr Jadranka Selhanović, Predrag Vukić, Mirjana T. Kusovac, mr Milan Šćekić, Milka Mašanović, Ana Pejović); „Prikazi“ (mr Adnan Prekić, Dragica Lompar, dr Mile Bakić); „In memoriam“ (autor priloga Luka I. Milunović); Izvještaj o radu DACG za 2015. godinu.

Izdavač i redakcija časopisa „Arhivski zapisi“ od 2004. godine ostvaruju korektnu saradnju sa Suadom Salagićem, vlasnikom Studia „DauS“, đe su svi brojevi tehnički pripremljeni (prelom) za štampu, te sa štamparijama: „Obod“ - Cetinje (brojevi za 2002, 2003. i 2004. godinu); „IVPE“ - Cetinje (brojevi za 2005-2009, 2014. i 2015. godina) i „Cicero“ - Cetinje (brojevi za 2010-2013. godinu). Sadržaj časopisa je od 2010. godine dostupan u PDF formatu na sajtu Državnog arhiva Crne Gore

(<http://www.dacg.me/index.php/arhivski-zapisi>)

Konačno, možda je za postignute rezultate najbolji pokazatelj da je Univerzitet Crne Gore naš časopis uvrstio na listu periodičnih publikacija u kojima se objavljeni radovi vrednuju pri sticanju zvanja. Osim toga, Senat Univerziteta u Beogradu Odlukom¹⁰ o dopuni liste časopisa koji će se vrednovati u procesu izbora u zvanja nastavnika u grupi društveno-humanitarnih nauka, „Arhivske zapise“ svrstao u kategoriju *Prestizhni svetski časopisi za pojedine oblasti*.

U nastojanju da što adekvatnije i kvalitetnije ostvaruje osnovne ciljeve, redakcija „Arhivskih zapisa“ će i dalje nastojati da održi kvalitet svih priloga koji se objavljuju, te da na taj način poveća interesovanje sadašnjih i budućih saradnika, kao i čitalaca čiji je broj, na naše veliko zadovoljstvo, u stalnome porastu.

¹⁰ Odluka br. 25/2013-7, od 16.01 2013. godine.

UDK 930.25(497.16 Budva)

Julija BAJKOVIĆ

ARHIV I ARHIVSKA SLUŽBA NA TERITORIJI OPŠTINE BUDVA

O kovčegu opštine

„Naređujemo da kovčeg Opštine u kojem se drže pečat i privilegije mora imati tri ključa, od kojih po jedan drže tri sudije. Ako neka druga osoba posjeduje privilegije Opštine, dužna je da ih preda sudijama, pod prijetnjom kazne od 8 perpera.“

(LXVIII Poglavlje Statuta grada Budva)¹

Arhivi - pojam i funkcija

Već u etimološkom smislu, u riječi *arhiv* se uočava ambivalentnost njenog značenja. U grčkom jeziku, *arheion* označava zgradu u kojoj se nalazila gradska uprava i mjesto gdje su se čuvala značajna akta nastala njenim radom. Preko latinskih termina *arcivum*, *archivum* i *archivium*, kojima su

¹ Nikola Vukčević, *Srednjevjekovni Statut Budve*, Istorijski arhiv Budva, Budva, 1988, str. 30.

se imenovala grupe dokumenata i mjesto gdje su ona čuvana, stiže se do riječi *arhiv* koja se koristi u savremenom značenju.

Višeznačnost termina *arhiv* se zadržala tokom razvojnog perioda arhivske teorije i prakse. Naš savremeni jezik poznaje više pojmovnih određenja riječi arhiv. Arhivima se nazivaju skupine dokumenata, organizovane na principima provenijencije i prvobitnog poretka, koja se zbog svoje dokumentarne vrijednosti čuvaju u arhivskim ustanovama, najčešće na nivou jedne nacionalne arhivske mreže. Pojam arhiv se nerijetko koristi da označi samu zgradu koja služi za čuvanje arhivskih cjelina/fondova. Arhivom se naziva i odjeljenje unutar jedne organizacije koje je zaduženo za čuvanje dokumenata i zapisa od trajnog značaja za tu organizaciju. Zbirke dokumenata, raznorodne provenijencije, se ponekad nazivaju arhivima, kao što se ponekad tim imenom nazivaju i kolekcije knjiga, časopisa...

Razmatrajući istorijski razvoj arhivske discipline i načina na koji je ona razumijevala koncept arhiva, uočava se konstantna promjena u definisanju ovog pojma. Razvoj društva i sazrijevanje društvene svijesti o značaju čuvanja dokumentarne građe bili su od presudnog uticaja na promjenu poimanja značaja arhiva i na način njegovog teoretskog definisanja. U XIX vijeku, u kojem su uspostavljeni temelji savremenog društva, pojavljuje se niz autora koji su dali značajan doprinos arhivskoj teoriji. Uzimajući u razmatranje i autore sa jugoslovenskih prostora, za definisanje pojma *arhiv* možemo iskoristiti riječi dr M. Bakića. On kaže da „*bi se mogao definisati kao namjenska, specijalizovana ustanova u kojoj je pohranjena i trajno se čuva arhivska građa više stvaralaca, obavljaju se na njoj stručni arhivski poslovi i daje se arhivska građa za korišćenje za individualne i šire društvene potrebe.*“² Prema važećem *Zakonu o arhivskoj djelatnosti*, donesenom 2010. godine, „*arhiv je organ uprave nadležan za arhivsku*

² Mile Bakić, *Arhivistika*, Istorijski institut RCG, Podgorica, 2007, str. 27.

*djelatnost, ustanova, organ, organizacija, drugo pravno lice ili njegov dio, koji obavlja arhivsku djelatnost*³. U skladu sa navedenim, savremena arhivska teorijska misao i pozitivno arhivsko zakonodavstvo u Crnoj Gori, arhiv definiše isključivo kao pravno lice ili njegov dio, koji obavlja arhivsku djelatnost.

Arhivi su iznikli iz potrebe savremene države da budu sačuvani i na jednom mjestu grupisani zapisi o javnopravnim, privatnopravnim, upravnim, političkim i ostalim poslovima. Osnovna funkcija arhiva se odnosi na čuvanje, zaštitu, obradu i korišćenje arhivskog gradiva. Kako su arhivi najčešće formirani od strane države, treba istaći njihovu funkciju unutar institucija državnog sistema. Ova funkcija se prvenstveno ogleda u dokumentarnoj vrijednosti arhivske građe, koja svjedoči o procesu funkcionisanja državnog aparata, te o posvećenosti države u vršenju svojih javnih funkcija.

U arhivima se čuvaju dokumenti nastali u raznim istorijskim periodima razvoja našeg društva, čime predstavljaju čuvare našeg kolektivnog sjećanja. Kroz zaštitu arhivskog gradiva u nastajanju, dokumenata i zapisa koji nastaju radom savremenih institucija i pojedinaca, oni su svjedočanstvo našeg postojanja za buduće generacije. Arhivi svojim djelovanjem na zaštiti, sređivanju i obradi dokumentarne građe iz različitih istorijskih perioda, obezbjeđuju pouzdane izvore za proučavanje, tumačenje i razumijevanje društvenih procesa koji su oblikovali naše društvo kroz istoriju. U navedenom se ogleda kulturna funkcija arhiva, što potvrđuje i činjenica da pojedine skupine arhivskih dokumenata imaju status pokretnog kulturnog dobra. Svoju kulturnu funkciju arhiv realizuje putem organizacije izložbi, predavanja, te kroz promociju knjiga, tematskih časova, kao i saradnjom sa institucijama i pojedincima iz oblasti kulture.

Naučna funkcija arhiva se ogleda u mogućnosti široke primjene arhivske građe za razna naučna istraživanja. Ne samo istoričari, već i naučnici iz drugih oblasti, u arhivskoj

³ *Zakon o arhivskoj djelatnosti*, Sl. list RCG, br. 49/10.

građi nalaze pouzdane izvore za svoj naučnoistraživački rad. Dio poslova na arhivskoj građi, kao što su njena valorizacija, izrada naučno-informativnih sredstava i drugi, spadaju u domen stručnih radova.

Dokumenti, u pisanom obliku i kao zapisi na drugim medijima, temelj na kojem se građi tradicionalna arhivska teorija i praksa, bogat su izvor informacija o ljudima, organizacijama, socijalnom i ekonomskom društvenom razvoju, događajima. Ukupna arhivska djelatnost je usmjerena ka obezbjeđivanju što jednostavnijeg i bržeg pristupa informacijama sadržanim u arhivskoj građi. Informativna dimenzija arhivskog poslovanja čini arhiv neraskidivim dijelom javnog i društvenog sistema informisanja.

Sve navedene funkcije savremenog arhiva i arhivske službe ukazuju na njihov ogroman uticaj na društveni život jedne zajednice. Uticaj koji sa sobom nosi i visoki nivo odgovornosti kako u prihvatanju uloge arhiva u savremenom društvu, tako i u vršenju arhivske djelatnosti u skladu sa etičkim kodeksom poslovanja u arhivima.

Arhivska služba u Budvi u razdoblju kancelarijskog čuvanja arhivske građe

Arhivska služba, kroz sva razdoblja njenog razvoja, sa osnovnim zadatkom da svjedoči o pravima pojedinaca, porodica i društva, te potrebom da se sačuvaju svjedočanstva istorijskih procesa, prati državu kroz vjekove i sve oblike njenog ustrojstva. Kako kaže dr M. Bakić, istorijska arhivska nit u Crnoj Gori traje cijeli milenijum, koliko traje i sama država, te prati razvoj evropske arhivske službe. „Najdublji korijeni arhiva i arhivske službe u Crnoj Gori upravo u srednjevjekovnom periodu nastaju na prostoru Boke Kotorske“⁴.

⁴ Mile Bakić, *Razvoj arhivske službe u Crnoj Gori*, Državni arhiv Crne Gore-Sl. list Crne Gore, Podgorica, 2010, str. 5-8.

Srednji vijek, u kome se arhivska građa čuva kod njenih stvaralaca, u periodizaciji razvoja arhivske službe, smatra se periodom njenog kancelarijskog čuvanja. Za razvoj arhivske službe je značajno uspostavljanje notarijata. Notari, osobe od javnog povjerenja, su stručna lica zadužena za sastavljanje isprava o raspolaganju određenim pravima i obavezama. Osim sastavljanja zapisa i brige o njihovoj pravnoj valjanosti i vjerodostojnosti, notari su bili zaduženi za upravljanje i čuvanje spisa komunalnih kancelarija. Obezbjediavanjem pravne zaštite spisa i njihovim čuvanjem od fizičkog uništenja, notari osiguravaju dostupnost pisanih izvora za rad komunalnih kancelarija i za privatne potrebe građana. Notarska služba nastaje u Italiji, na temeljima rimske ustanove *tabeliona* i razvija se tokom XII vijeka, da bi se postepeno, preko dalmatinskih gradova, prenijela i na prostor današnjeg Crnogorskog primorja.

Radom notara na sređivanju i čuvanju spisa je stvoren osnov za formiranje komunalnih arhiva. U pojedinim primorskim gradovima se na taj način uspio obezbijediti kontinuitet čuvanja komunalnih spisa. Dubrovačka Republika je 1278. godine imenovala prvo svjetovno lice za zvaničnog opštinskog notara, pa se ova godina uzima za godinu utemeljenja Državnog arhiva u Dubrovniku. Proslava 700-te godišnjice osnivanja Dubrovačkog arhiva (1978), bila je ujedno i proslava 700-te godišnjice postojanja arhivske službe na teritoriji bivše SFR Jugoslavije.

Statuti starih primorskih komuna, između ostalih odredbi, sadrže odredbe o notarskoj i kancelarijskoj djelatnosti. Većina srednjevjekovnih statuta sadrži precizne odredbe o načinu i mjestu čuvanja spisa, što nam omogućava praćenje razvoja arhivske službe i omogućava utvrđivanje prelomnih godina u periodizaciji njenog razvoja. Početak kodifikacije statutarnih odredbi se vezuje za XIII vijek, što ukazuje da su te odredbe već postojale u običajnom pravu. Možemo sa sigurnošću tvrditi da je to razdoblje u kojem se organizuje

efikasna komunalna uprava, unosi poredak u rukovanje spisima, određuje obaveza njihovog popisivanja i obezbjeđuje njihova dostupnost za korišćenje u javne i privatne svrhe.

Polazeći od ovog šireg istorijskog konteksta, dolazimo i do predmeta našeg interesovanja, utvrđivanje početaka arhivske službe na teritoriji opštine Budva. Na osnovu rečenog, prve naznake zakonski ustrojene brige o dokumentarnoj građi nalazimo u statutima srednjevjekovnih primorskih gradova širom Jadrana. Stoga smo uzeli u razmatranje Statut grada Budve. Tekst ovog *Statuta*, koji je korišćen za brojna naučna istraživanja, sačuvan je u prepisu italijanskog prevoda nastalog „najvjerovatnije sredinom XV vijeka u vrijeme kada se Budva definitivno našla pod mletačkom upravom“⁵. Prepisi, koji su sačuvani, nalaze se: po jedan u Zadru, Splitu i Cavtatu, četiri u Zagrebu i dva najvrjednija primjerka su u Veneciji, u biblioteci Sv. Marka.⁶ Svi naučnici koji su proučavali budvanskog *Statuta* slažu se da je njegova originalna redakcija nastala za vrijeme Dušanovog carstva i pretpostavljaju da je bila napisana na latinskom jeziku. Ovo nam govori da za njegov nastanak možemo uzeti sredinu XIV vijeka.

Prateći odredbe budvanskog *Statuta*, u potrazi za onima koje donose propise o načinu i mjestu čuvanja spisa, izdvajaju se tri poglavlja koja indirektno obrađuju ovu temu.

Poglavlje V, **o dva Statuta**, propisuje:

*„Naređujemo da u našem gradu moraju biti dva Statuta istog sadržaja, od kojih se jedan mora čuvati u trezoru opštine, a drugi mora imati za suđenje.“*⁷

Iako ova odredba, kao i ostale dalje navedene, ne izriču obavezu čuvanja privilegija, ipak nam govori da se u

⁵ Žika Bujuklić, *Pravno uređenje srednjevjekovne Budvanske komune*, IA Budva, Budva, 1988, str. 27.

⁶ Nikola Vučković, op. cit., str. 6.

⁷ Nikola Vučković, op. cit., str. 17.

srednjevjekovnoj Budvi, prema ustaljenoj praksi tog doba, vodila briga o najznačajnijim upravnim spisima. Iz njega, takođe, saznajemo da je postojala verzija *Statuta*, koja se čuvala u trezoru opštine i najvjerovatnije je služila kao rezervna kopija koji se koristio za rad suda.

Poglavlje LXVIII, **o kovčegu opštine**, propisuje:

„Naređujemo da kovčeg Opštine u kojem se drže pečat i privilegije mora imati tri ključa, od kojih po jedan drže tri sudije. Ako neka druga osoba posjeduje privilegije Opštine, dužna je da ih preda sudijama, pod prijetnjom kazne od 8 perpera.“⁸

Ova statutarna odredba nam indirektno ukazuje na način čuvanja privilegija grada Budve. U skladu sa praksom srednjevjekovnih komunalnih kancelarija, privilegije (karte) su se čuvale u posebnim kovčezima. Takođe se sasvim jasno vidi da nadležnost nad čuvanjem privilegija vrše opštinske sudske vlasti, te da one vode brigu o njihovom smještaju i sankcionišu njihovu zloupotrebu.

Poglavlje CCIX, **kako se moraju držati ključevi kovčega u kojem se čuva Statut**, propisuje:

„Određujemo da se ključevi kovčega opštinskog ureda moraju držati na sljedeći način: jedan ključ drži jedan od sudija, a drugi kancelar. Kad se navrši godina za koju su izabrani, sudija i kancelar su dužni da pokažu statut, novoizabranim službenicima bez ikakve obmane. Ukoliko se nešto sumnjivo pronađe i dokaže da je namjerno učinjeno, svaki od sudija i kancelar platiće Opštini 50 perpera“⁹

Iz ove odredbe saznajemo da se jedan primjerak *Statuta* čuvao u kovčegu opštinskog ureda. Da li se tu radi o drugom primjerku koji se koristio za suđenje, ostaje nam samo da

⁸ Nikola Vukčević, op. cit., str. 30.

⁹ Nikola Vukčević op. cit., str. 57.

pretpostavljamo. Kako su sudija i kancelar nakon završenog mandata morali pokazati statut svojim nasljednicima, možemo pretpostaviti da se ova odredba odnosila na primjerak *Statuta* koji se koristio za vršenje tekućih poslova.

Statut izričito ne propisuje ni obavezu, ni mjesto čuvanja spisa, već njihov način čuvanja pratimo kroz odredbe o kovčegu opštine, dok detaljno uređuje rad notarske službe. Utvrđuje se način izbora, rada, plaćanja notara, određuje se lice koje vrši nadzor nad radom notara (auditor¹⁰), sprječavanja sukoba interesa i dr.

Poglavlje LXV, ***o zabrani građaninu da bude notar***, propisuje:

„Naređujemo da poslije smrti Askanija notar ne može biti nijedan naš građanin, već stranac koji je dobar i stručan čovjek...“¹¹

Ovo poglavlje je interesantno jer imenuje jednog od prvih budvanskih notara. Askanio je bio građanin Budve i nakon njega samo stranci mogu vršiti notarsku funkciju u Budvi. Ni ovo poglavlje, poput mnogih drugih u *Statutu*, nije datirano tako da nas ne upućuje u vrijeme kada je Askanio živio i obavljao funkciju notara.

Poznavajući domen rada notara i činjenicu da su, uz osnovnu obavezu sastavljanja javnih isprava i izrade kaptastika¹², brinuli o zaštiti komunalnih spisa, možemo sa sigurnošću pretpostaviti da je ustrojstvo notarske službe postojalo i u srednjevjekovnoj Budvi. U skladu sa tadašnjom praksom, spisi su se čuvali u posebnim škrinjama, kasama,

¹⁰ „On je bio neka vrsta čuvara zakonitosti prilikom suđenja i sastavljanja javnih spisa“ (Žika Bujuklić, op. cit., str. 59).

¹¹ Nikola Vukčević, op. cit., str. 29.

¹² „Catastico“ je posebna knjiga u koju su notari unosili prepise svih javnih i privatnih spisa, koje su sastavljali u toku svog rada, u slučaju gubitka originalnih isprava, uz odobrenje sudske vlasti, vršen je njihov prepis iz ove knjige.

ormanima, smještenim u prostorijama komunalne blagajne ili u kancelarijama gradskog upravitelja. Kako se jedan primjerak *Statuta grada Budve* morao čuvati u trezoru opštine, vjerovatno su tu bili pohranjeni i svi značajni upravni spisi ove komune, na što upućuju i navedene odredbe *Statuta*.

Samo desetak odredbi *Statuta* su datirane u rasponu od novembra 1440. do aprila 1503. godine. Sve datirane odredbe su iz perioda mletačke uprave i ni jedan datum se ne može vezati za odredbe koje se odnose na prve zapise o čuvanju arhivske građe, niti za propise o notarskoj službi. Prva redakcija *Budvanskog Statuta* nastaje sredinom XIV vijeka. Poznavajući ove činjenice, uz razmatranje statutarnih poglavlja koja se indirektno odnose na čuvanje upravnih spisa i poglavlja koja uređuju notarsku službu, početak razvoja arhivske službe na teritoriji Budve možemo smjestiti upravo u period kodifikacije *Statuta* srednjevjekovne Budve, to jest u XIV vijek.

Mletačka uprava na Crnogorskom primorju uspostavlja rad komunalnih kancelarija iz čijeg se rada formiraju komunalni, gradski arhivi. Navedeni arhivi, iz perioda kancelarijskog čuvanja arhivske građe, su preteča savremenih arhiva u Crnoj Gori. Budvanski arhiv svoje istorijske korijene vuče iz istih komunalnih arhiva. Nažalost, uz istorijsko-pravne izvore koji su nam na raspolaganju, bez sačuvane arhivske građe tog perioda nijesmo u mogućnosti precizno da odredimo prelomnu godinu u razmatranju početka uspostavljanja zakonski uređene arhivske službe i organizovanja prvog arhiva grada Budve.

Prvi pisani trag o postojanju opštinskog arhiva u Budvi nalazimo u fondu Upravno-politički spisi vanrednog providura Mletačke republike, koji se čuva u Istorijskom arhivu Kotora. Vanredni providur Antonio Zeno izdaje naredbu 7. oktobra 1684. godine da se spisi budvanskog arhiva, koji su usljed zemljotresa 1667. godine u lošem stanju, slože u fascikle,

inventarišu i dalje čuvaju¹³. „Nažalost, naređenje da tako sređena građa mora poslije toga biti brižljivo čuvana od strane opštinskog kancelara svakako je u prvo doba bila poštovana ali ne za dugo, jer danas te građe nema.“¹⁴

U sledećim istorijskim razdobljima, u kojima je Budva prošla kroz periode austrijske, i kratko razdoblje francuske, te opet austrijske odnosno austrougarske vladavine nije se uređenjem upravnih institucija tih država obezbijedio osnov za kontinuirano čuvanje arhivske građe u Budvi.

Arhivska služba u Budvi nakon Drugog svjetskog rata – arhivsko razdoblje čuvanja arhivske građe

1. Arhivska mreža u Crnoj Gori nakon 1945. godine

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca nije imala razvijenu arhivsku mrežu niti su bili doneseni pozitivni zakonski propisi koji su ovu djelatnost regulisali. U Crnoj Gori u tom periodu postoji samo arhivsko odjeljenje pri Državnom muzeju, osnovano 1926. godine.

Nakon završetka Drugog svjetskog rata, formiranjem nove socijalističke države, donosi se i niz zakonskih propisa kojima se postavljaju temelji za uspostavljanje efikasne arhivske mreže na osnovama savremene arhivske teorije i prakse. Usvaja se koncept arhiva kao nosioca dokumentarno-informativnog sistema s upravnom, naučnom i kulturno-prosvjetnom funkcijom. Godine 1950. donosi se prvi jugoslovenski arhivski zakon, koji se „bavi najvažnijim arhivskim pitanjima, šire razrađuje sistem zaštite arhivske građe, ali i, što je posebno važno arhivskom službom“.¹⁵ U

¹³ IAK UPM III 22,22/t.

¹⁴ Jelena Antović, *50 godina arhiva Kotor 1949-1999*, DACG IAK, Cetinje, 1999, st. 20.

¹⁵ Mile Bakić, op.cit., str. 94.

trenutku donošenja ovog zakona, u Crnoj Gori je postojao Državni arhiv u Kotoru, koji je formiran 30. novembra 1949. godine kao prvi samostalni arhiv u Crnoj Gori. Osim njega, postojala su dva arhivska odjeljenja u sastavu kulturnih institucija: Arhivsko odjeljenje istorijskog instituta NRCG, formirano 3. jula 1949. godine, i Arhivsko odjeljenje Narodnog muzeja Cetinje, formirano još 1926. godine, koje je nastavilo sa radom i u novouspostavljenom političkom sistemu.

Već 1951. godine je donesen *Zakon o Državnim arhivama NRCG*, nakon čega slijedi formiranje Državne arhive NRCG na Cetinju, koja je zakonski osnovana 1951. godine. Ona je izrasla iz Arhivskog odjeljenja Istorijskog instituta NRCG, a sa radom počinje sljedeće godine. U periodu do 1960. godine osnivaju se: Istorijski arhiv CKCG (1953), Arhiv u Herceg Novom (1956), Arhivski centar u Bijelom Polju (1955), Arhivski centar u Nikšiću (1959), a raniji arhivi su doživjeli odgovarajuće organizacione, strukturne i razvojne promjene.¹⁶ Nakon samo petnaestak godina postojanja nove socijalističke države u mirnodopskim uslovima, već se uočava ozbiljan napredak u oblasti arhivskog zakonodavstva, kojim se nastoje uspostaviti moderni temelji za stvaranje arhivske mreže na cijeloj državnoj teritoriji. Crna Gora ne zaostaje u tom procesu. Kroz zakonske odredbe se definišu funkcije i domen djelovanja arhiva, a na cijeloj njenoj teritoriji se formiraju opšti i specijalni arhivi.

Opština Budva, kroz nebrigu za svoju arhivsku građu, bez organizovane zaštite ovog značajnog kulturnog nasljeđa, kao da gubi bitku u borbi za uspostavljanje svog kulturnog identiteta na jugoslovenskim prostorima. Arhivska građa, vjekovima stvarana radom upravnih institucija i pojedinaca ovog grada, rasuta je i čuva se u arhivskim ustanovama od Venecije, Beča, preko dalmatinskih gradova, sve do Kotora. Ni pomena o osnivanju arhiva koji bi se pobrinuo o arhivskoj građi koja je propadala u samom gradu, o popisu građe koja

¹⁶ Mile Bakić, op.cit., str. 123.

se čuvala u crkvama i manastirima na njenoj teritoriji, o uvidu u privatne kolekcije...

2. Formiranje Arhiva u Budvi i organizacija od 1976. do 2016. godine

Na nivou SFR Jugoslavije, početak 70-ih godina prošlog vijeka je donio korjenite promjene u ustrojstvu arhivske službe njenom decentralizacijom kroz prenos prava i obaveza federacije (iz oblasti arhivske djelatnosti) na republike i pokrajine. *Zakon o Arhivu Jugoslavije* je izmijenjen i dopunjen novim iz 1973. godine. Time su stvoreni uslovi da se i u Crnoj Gori donesu novi zakonski propisi iz oblasti arhivske djelatnosti koji će biti usklađeni s ustavnim promjenama iz 1974. godine.

Kulturni centar Budve se u februaru 1976. godine, obraća SIZ-u kulture Budva sa ponovnim zahtjevom za osnivanje Opštinskog arhiva u Budvi. U svom dopisu, tadašnji direktor Kulturnog centra, dr M. Luketić kaže: „Ukazivano je na stanje arhivske građe, naročito starog budvanskog arhiva, koji je dobrim dijelom propao, na zakonsku obavezu i slično“¹⁷. Takođe ističe da se u prethodnoj godini, na sjednici SO Budva, razmatrala informacija o stanju arhivske građe te da je donesena odluka da se u okviru Kulturnog centra formira arhivsko odjeljenje. U *Informaciji o zaštiti spomenika kulture*, Kulturnog centra Budva, iste godine u dijelu koji se odnosi na pokretne kulturne spomenike, stoji: „Arhivska građa Opštine Budva iz XIX vijeka, koja ima spomenički karakter, nalazi se nabijena u najlonskim vrećama i uslijed neodgovarajućeg čuvanja već je 50% uništena. Skupština opštine je, na predlog Kulturnog centra, donijela odluku o osnivanju arhivskog odjeljenja, ali se dalje od toga nije otišlo. Nijesu obezbijeđeni minimalni uslovi za početak rada arhivskog odjeljenja: prostorije, oprema i kadar.“¹⁸.

¹⁷ CGDA 2 BUD OVFTKN f. 2.

¹⁸ Isto.

2.1. Opštinski Arhiv Budva

Odluka o osnivanju Opštinskog arhiva je, konačno, donesena 26. aprila 1976. godine na Sjednici sva tri vijeća Skupštine opštine Budva. Odlukom se utvrđuje naziv ustanove, djelatnost, područje djelovanja, pravni status i način upravljanja. U članu 9, stav 1, se konstatuje: „Opštinski arhiv će početi sa radom kada mu se obezbijede materijalna sredstva, odgovarajuće prostorije za smještaj, poseban uređaj za zaštitu arhivske građe i potrebno stručno osoblje.“¹⁹ Obezbjedivanje kvalitetnog prostora za rad i smještaj građe, kao i materijalnih sredstava će u predstojećim godinama rada Arhiva Budva, biti njegov najveći problem. Neangažovanost opštinske uprave u pogledu obezbjeđivanja odgovarajućeg smještaja Arhiva uzrokuje, u prvoj godini rada ove ustanove, kašnjenje u procesu samog konstituisanja, dok će u kasnije ozbiljno uticati na kvalitet obavljanja osnovne djelatnosti.

Na Zboru radnika Opštinskog arhiva u proširenom sastavu, usvojen je Statut 16. 12. 1976. godine. Ovim aktom se Arhiv definiše kao samostalna ustanova iz oblasti kulture od posebnog društvenog interesa sa svojstvom pravnog lica. Član 10 osnovnih odredbi određuje domen djelovanja Arhiva i glasi: „Arhiv prikuplja, čuva, sređuje, obrađuje i objavljuje građu opštinskih organa i ustanova i privrednih organizacija prema kojima opštinski organi vrše pravo osnivača, društvenih i drugih organizacija koje djeluju na teritoriji za koju je osnovan Arhiv, kao i arhivsku građu privatnih lica, koja je od značaja za teritoriju na kojoj je osnovan Arhiv.“²⁰ Poglavlje III utvrđuje teritorijalnu nadležnost, razrađuje djelatnost arhiva u članu 17, utvrđuje referate u okviru kojih se vrši djelatnost arhiva i domen djelovanja pojedinih referata. Uslovi korišćenja arhivske građe i njena zaštita se obrađuju u poglavlju VI, gdje član 36 nalaže: „Arhiv je dužan, da na planu zaštite, prema

¹⁹ CGDA 2 BUD a/a 1/1 od 21.05. 1976.god.

²⁰ CGDA2 BUD a/a 34 od 16.12. 1976.god.

materijalnim mogućnostima, što hitnije sprovede konzervaciju i restauraciju građe koja je u opasnosti da propadne, da na taj način obezbijedi njeno korišćenje.²¹ Poglavlje VII se bavi ustrojstvom sručnog i naučnog rada službenika Arhiva. Ostala poglavlja ovog Statuta daju pravni okvir za poslovanje u skladu sa zakonskim propisima tog perioda.

Registracija Opštinskog arhiva, kod Privrednog suda u Titogradu, je obavljena godinu dana nakon donošenja odluke o njegovom osnivanju. Poslije više urgencija v.d. direktora Arhiva, SIZ za kulturu je izdao dokaz da su obezbijeđena sredstva za početak rada ustanove, dok je Odjeljenje opštih poslova Opštine Budva izradilo Elaborat o društveno-ekonomskoj opravdanosti njenog osnivanja. Tako je Opštinski arhiv Budve 29. 04. 1977. godine upisan u registar Privrednog suda pod brojem US 12/77. Ovim je bio završen proces konstituisanja Arhiva Budve kao samostalne ustanove iz oblasti kulture sa djelatnošću od posebnog društvenog interesa.

Zakon o arhivskoj djelatnosti SR Crne Gore od 17. januara 1978. godine, prvi put kod nas pravno definiše pojam arhivske djelatnosti, te na savremeniji i sveobuhvatniji način reguliše najvažnije oblasti arhivske djelatnosti. U ovom zakonu se definiše i arhivska mreža na nivou SRCG, koju čine Arhiv Crne Gore, Istorijski arhiv u Kotoru i opštinski arhivi. Prvi put se zakonski utvrđuje matična funkcija Arhiva Crne Gore, kao republičkog arhiva koji vrši stručni nadzor nad radom svih arhiva i stara se za unaprjeđenje arhivske djelatnosti.

2.2. Istorijski arhiv Budva

U namjeri da se organizuje Memorijalni muzej „S. M. Ljubiša“ 1985. godine, daje se predlog za izmjenu Statuta Opštinskog arhiva Budva. Izmjenom Statuta se predviđa promjena naziva ustanove u *Istorijski arhiv Budva* i uvodi se nova organizaciona jedinica Memorijalni muzej „S. M. Ljubiša“.

²¹ Isto.

U segmentu arhivske djelatnosti referati za staru i novu građu se objedinjuju u Odjeljenje za sređivanje i obradu arhivske građe, a poslove prijema i čuvanja arhivske građe, biblioteke i čitaonice vrši INDOK služba. Uz ove organizacione jedinice predviđa se, kao i u prethodnom organizacionom rješenju, rad spoljne službe i službe opštih poslova²². Skupština opštine Budva usvaja 11. 04. 1986. godine Odluku o izmjenama i dopunama Odluke o osnivanju Opštinskog arhiva i Odluku o potvrđivanju Odluke o izmjenama i dopunama Statuta Istorijskog arhiva Budva²³.

Zbor radnih ljudi u proširenom sastavu 7. 12. 1988. godine utvrđuje tekst Statuta Istorijskog arhiva Budva sa izmjenama i dopunama²⁴. U članu 10 ovog akta utvrđuje se proširenje poslovne djelatnosti IA Budva formiranjem nove organizacione jedinice IPJ „Mediteran“. „Izdavačko poslovna jedinica „Mediteran“ djeluje kao organizaciona jedinica sa posebnim ovlašćenjem. Njen je zadatak da priprema, izdaje i distribuira publikacije na osnovu programa Izdavačkog savjeta²⁵, kako stoji u članu 15 dopunjenog Statuta IA Budva. SO Budva potvrđuje Odluku o izmjenama i dopunama Statuta IA Budva 29. 12. 1988. Godine.²⁶

2.3. Javna ustanova Istorijski arhiv

U skladu sa *Zakonom o društvenoj djelatnosti iz 1990.* godine, donose se izmjene i dopune Statuta Istorijskog arhiva Budva. Ovim izmjenama Arhiv se definiše kao javna ustanova formirana Odlukom SO Budva za vršenje djelatnosti iz oblasti kulture.²⁷ Javna ustanova Istorijski arhiv se formira Odlukom SO Budva 30. aprila 1991. godine, dok je Statut Ustanove

²² CGDA2 BUD a/a 138/1 od 16. 07.1985. god.

²³ CGDA2 BUD a/a 69 od 29. 04. 1986. god.

²⁴ CGDA 2 BUD a/a 271/1 od 07.12. 1988.god.

²⁵ Isto.

²⁶ CGDA2 BUD a/a 01-22 od 18.01.1989.god.

²⁷ CGDA2 BUD a/a 021-272/1 0d 28.12.1990.god.

izglasan na Zboru radnika 29. 05. 1991. godine. Saglasnost na Statut SO Budva daje 04. 06. 1991. godine.²⁸ Osnovnim odredbama Statuta, kao i u prethodnim, se utvrđuje da je osnivač ove ustanove Opština Budva, da njeni predstavnici učestvuju u procesu upravljanja Arhivom, a njeni nadležni organi vrše nadzor nad zakonitošću rada. Odredbe o zadacima i obavezama Arhiva ostaju uglavnom neizmijenjene u odnosu na prethodni, dok je unutrašnja organizacija ostala ista kao kod Istorijskog arhiva. Memorijalni muzej „S. M. Ljubiša“ je preimenovan u *Ljubišin spomen dom*.

Statut JU Istorijskog Arhiva je stavljen van snage donošenjem novog *Zakona o arhivskoj djelatnosti* juna mjeseca 1992. godine.²⁹ Njegovim odredbama Arhiv Budve je izgubio pravni subjektivitet i postao organizaciona jedinica Državnog arhiva Crne Gore. Ove promjene su uslijedile nakon reforme arhivske službe i arhivske djelatnosti u Crnoj Gori. „Arhivska reforma je počela donošenjem Zakona o državnoj upravi 1991. godine. Zakonom je promijenjen status arhiva u Crnoj Gori. Umjesto ustanova u oblasti kulture, postali su organi državne uprave, odnosno jedinstvena republička upravna organizacija. Arhiv Crne Gore promijenio je ime u Državni arhiv Crne Gore“.³⁰ Istorijski arhiv Budva zvanično prestaje da postoji kao javna ustanova 1. novembra 1992. godine.

2.4. Državni arhiv Crne Gore – Odsjek Budva

Reformom iz 1991. godine je izvršeno objedinjavanje cjelokupne arhivske mreže na teritoriji Crne Gore. Organizaciona struktura Državnog arhiva je obuhvatila sve dotadašnje arhivske ustanove: Istorijski arhiv Kotor, Arhiv Herceg Novi, JU Istorijski arhiv Budva i Opštinski arhiv

²⁸ CGDA2 BUD a/a 020-119 od 29. 05. 1991. god. i 01-122 od 04. 06.1991. god.

²⁹ Sl. list RCG, br. 25/92.

³⁰ Mile Bakić, op. cit., str. 195.

Titograd, kao i sva arhivska odjeljenja u sastavu opštinskih kulturnih centara i drugih kulturnih ustanova u Baru, Nikšiću, Beranama i Bijelom Polju. *Pravilnikom o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji*,³¹ Državni arhiv u svom sastavu je imao tri sektora, dva centra i jedno odjeljenje. Arhiv Budve je organizaciono pripojen Sektoru za nadzor, zaštitu, preuzimanje, smještaj, sređivanje, obradu i korišćenje arhivske građe lokalnih organa i organizacija. Stvarna nadležnost Budvanskog arhiva ovakvim zakonskim rješenjem nije promijenjena, kao i u periodu osnivanja, jer obavlja nadzor nad stvaraocima, registratorskom i arhivskom građom opštinskog (lokalnog) nivoa.

Slijedi *Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji Državnog arhiva* iz 1999. godine koji, na nivou Državnog arhiva donosi manje organizacione izmjene u normativnom i arhivskom smislu. Arhivsko odjeljenje Budva pripada istom sektoru kao i ranijih godina.³² Novi *Pravilnik o unutrašnjoj sistematizaciji i organizaciji* u Državnom arhivu iz juna 2005. godine³³, koji je donesen radi usklađivanja sa izmjenama *Zakona* o državnoj upravi (2003), ne donosi promjene u organizacionom statusu Arhiva Budve. On i dalje posluje u okviru istog sektora, samo pod nazivom Odsjek Budva.

Prema važećem *Pravilniku o unutrašnjoj organizaciji*, koji je donesen 2013. godine radi usklađivanja sa *Zakonom o državnim službenicima i namještenicima*, Arhivski odsjek Budva i dalje pripada Sektoru broj dva Državnog arhiva. Član 14, stav 2 ovog *Pravilnika* navodi: „u odsjecima za kontrolu, zaštitu, preuzimanje, smještaj, sređivanje, obradu i korišćenje arhivske građe organizovanim u okviru ovog Sektora vrše se izvršni i stručni poslovi koji se odnose na evidenciju, kontrolu, zaštitu i preuzimanje arhivske građe od značaja za jedinice lokalne samouprave za koju su osnovani, smještaj i

³¹ Br. 07-443 od 03. 10. 1992. god.

³² Br. 07-33/1 od 13. 01. 1999. god.

³³ Br. 01-987 od 18.04. 2005. god.

čuvanje arhivske građe, sređivanje, odabir i izdavanje građe i bibliotečkog materijala na korišćenje kao i drugi poslovi u skladu sa propisima“.³⁴

3. Smještaj Arhiva Budva

U prvim godinama djelovanja, Opštinski arhiv Budve je bio smješten u zgradi bivše Pomorske kapetanije, neposredno van zidina Starog grada Budve. U ovoj zgradi su, kao privremeno rješenje, za Arhiv bile namijenjene dvije prostorije. Neadekvatan prostor od nepunih 20 m², bez odgovarajućih sanitarnih uslova, značajno je uticao na proces organizacije efikasne arhivske službe. Najveći problem je predstavljala ograničenost prostora, u kome se nije mogao formirati depo za smještaj građe koju je trebalo preuzeti od imalaca. Planom rada za 1977. godinu bilo je predviđeno da se, na predlog SIZ-a kulture i SO Budva, izradi elaborat o adaptaciji rodne kuće S. M. Ljubiše u Starom gradu, za trajni smještaj Arhiva.³⁵

Tokom 1978. godine, sa izgradnjom nove osnovne škole³⁶ ukazuje se mogućnost za brže, jednostavnije i jeftinije poboljšanje smještaja Arhiva. Uloženi su naponi za dobijanje radnog prostora u zgradi stare osnovne škole³⁷. Uprkos protivljenju Školskog centra, Arhivu se dodjeljuju tri prostorije u pomenutoj zgradi. Januara 1979. godine, nakon adaptacije prostorija, Opštinski arhiv otpočinje sa radom u poboljšanim uslovima. Prostor u Lučkoj kapetaniji se zadržava kao prostor za depo za ranije preuzetu građu (koja je bila smještena u jednoj napuštenoj prodavnici u Starom gradu).

Zemljotres, aprila 1979. godine, uzrokovao je ogromna razaranja na teritoriji opštine Budva, posebno u dijelu starog

³⁴ Br. 01-746 od 04. 10. 2013. god.

³⁵ CGDA 2 BUD a/a 29 od 11.12. 1976. god.

³⁶ Zgrada u kojoj je danas smještena JU OŠ "S. M. Ljubiša".

³⁷ Zgrada bivše austrougarske kasarne, ispred zidina Starog grada, u kojoj je neposredno do zemljotresa bila smještena OŠ "S.M.Ljubiša".

gradskog jezgra. Zgrada stare osnovne škole, u kojoj su se nalazile prostorije Opštinskog arhiva, bila je jako oštećena i predviđena za rušenje. Arhiv se ponovo seli u zgradu Lučke kapetanije. U skladu sa velikom solidarnošću, koju je u tom trenutku iskazala cijela društvena zajednica, vajar G. Aleksić, prostor svog ateljea u istoj zgradi, ustupa Arhivu na korišćenje. Dio arhivske građe, spomeničke vrijednosti, izmješten je i upućen na čuvanje u depo Cetinjskog muzeja.³⁸ Zgrada Lučke kapetanije, iako nije pretrpjela znatnija oštećenja tokom zemljotresa, ubrzo postaje u potpunosti neadekvatna za obavljanje bilo kakve poslovne aktivnosti, usljed prodora vode zbog oštećenja na krovu zgrade. Uslijedilo je još jedno privremeno rješenje. Od septembra 1981. godine, Arhiv je bio smješten u zgradi nove osnovne škole. Prostorije koje je Arhiv koristio nalazile su se u prizemlju zgrade i bile nepodesne sa stanovišta bezbjednosti građe i uslova za rad arhivskih službenika.

U izvještaju Opštinskog arhiva o stanju poslije zemljotresa, u dijelu predloga o mjerama za otklanjanje posljedica, predlaže se rekonstrukcija zgrade Čekrdekovića za njegov trajni smještaj.³⁹ Ova zgrada je, po mišljenju stručnih lica koja su pripremala urbanističko-tehničku dokumentaciju za rekonstrukciju Starog grada, svojim stilskim odlikama i prostorom bila najprikladnija za smještaj Arhiva. Kuća u kojoj se rodio S. M. Ljubiša je tim rješenjem bila u potpunosti namijenjena za prostor Ljubišinog muzeja.

Pri razmatranju mogućnosti za smještaj Arhiva uzimana je u obzir i izgradnja objekta van starog gradskog jezgra. No, konačno je odlučeno da on bude smješten u rodnoj kući S. M. Ljubiše. U Izvještaju o radu Opštinskog arhiva za 1988. godinu se navodi da je zgrada konstruktivno obnovljena i da usljed nedostaka finansijskih sredstava nije izvršeno opremanje enterijera, niti je ugovorena nabavka opreme, što

³⁸ CGDA2 BUD a/a 79 od 11.05 1979. god.

³⁹ CGDA2 BUD a/a 86 od 19. 05. 1979. god.

znatno utiče na vršenje osnovnih arhivskih funkcija u ovom periodu.⁴⁰

Radovi na objektu su narednih godina loše napredovali, što zbog nedostatka finansijskih sredstava, što zbog nemara izvođača radova. Ipak, tokom 1990. godine, Istorijski arhiv prebacuje svoje službene prostorije u nedovršenu zgradu u koju još uvijek nisu bili uvedeni struja i telefonske veze. Oprema nije bila u potpunosti kompletirana usljed nedostataka sredstava. Prizemlje zgrade je bilo dato pod zakup s namjerom da se dobijena sredstva ulože u dalje opremanje Arhiva. *Zakonom o arhivskoj djelatnosti* iz 1992. godine⁴¹ je reorganizovana arhivske služba na nivou Crne Gore. JU Istorijski Arhiv gubi svojstvo pravnog lica, a iz njegove organizacione strukture se izdvajaju Ljubišin spomen dom i IPJ „Mediteran“ i priključuju se JU „Muzeji, galerija i biblioteka“ Budva. Za razliku od ostalih arhivskih ustanova, koje su ušle u sastav arhivske mreže Crne Gore, Arhiv Budva gubi pravo upravljanja zgradom u kojoj je smješten i koja je namjenski rekonstruisana za njegove potrebe. Pravo korišćenja i upravljanja je preneseno na JU „Muzeji, galerija i biblioteka“ Budva. Arhiv od tada poslovne prostorije u rodnoj kući S. M. Ljubiše koristi u svojstvu podstanara.

Od 1992. godine za smještaj Arhiva se koriste tri sprata pomenutog objekta u Starom gradu Budva. Arhiv posjeduje dva depoa od ukupno 70 m² (na drugom i trećem spratu). Prostorija namijenjena za čitaonicu se nalazi na drugom spratu sa otprilike 15m² radnog prostora. Kao kancelarijski prostor se koriste tri prostorije na prvom spratu, ukupne površine oko 40 m². U prizemlju su, projektom rekonstrukcije, bili predviđeni izložbeni prostor i prostorija za prijem građe. Pri izdvajanju *Ljubišinog spomen doma* iz sastava Arhiva Budva, prostorije u prizemlju su namijenjene za njegov smještaj i dodijeljene su na korištenje JU „Muzeji, galerija, biblioteka“ Budva.

⁴⁰ CGDA2 BUD a/a 01-99 od 05. 04. 1989. god.

⁴¹ Sl. list RCG, br.25/92.

4. Kadrovska struktura Arhiva Budva

Formiranje arhivske službe je, uz obezbjeđivanje osnovnih materijalno-tehničkih uslova za njeno funkcionisanje, zahtijevalo i angažovanje stručno osposobljenog kadra. Ovakav kadar za rad u arhivima nije bilo moguće angažovati iz sistema redovnog srednjeg i visokoškolskog obrazovanja, tako da se vrši odabir, uglavnom, sa obrazovanjem iz oblasti društvenih nauka. Službenici se sa tehničko-tehnološkim procesima rada u arhivu upoznaju tek prilikom stupanja u radni odnos. U prvim godinama rada Arhiva Budve, zaposleni su kroz rad u drugim arhivskim ustanovama sticali osnovni nivo stručnog znanja za rad na sređivanju, obradi i zaštiti arhivske građe. Kasnije su svoja stečena znanja prenosili novim arhivskim radnicima. Uz obavezu polaganja stručnog ispita iz oblasti arhivske teorije, nakon godinu dana, novi službenici se smatraju osposobljenim za samostalno vršenje stručnih arhivskih poslova.

Prilikom osnivanja Opštinskog arhiva Budva, za vršioca dužnosti direktora je postavljen Miroslav Luketić, viši naučni saradnik, dok je za poslove arhivskog referenta spoljne službe angažovana Vjera Bradić sa višom stručnom spremom. *Pravilnikom o organizaciji poslova i radnih zadataka* u RO Opštinski arhiv bilo je predviđeno zapošljavanje ukupno šest izvršilaca: direktor, dva arhivska referenta za staru građu do 1918. i novu građu od 1918. godine, jedan referent za spoljnu službu, radnik na administrativno-računovodstvenim i tehničkim poslovima i jedan pomoćno-tehnički radnik. Usljed nedostatka finansijskih sredstava i neadekvatnog smještaja, Arhiv nije bio u mogućnosti da popuni sva radna mjesta predviđena ovom sistematizacijom.

Formiranjem Istorijskog arhiva Budve, mijenja se i *Pravilnik o organizaciji poslova* u Arhivu pa se, uz već postojeća radna mjesta, uvodi se i mjesto arhiviste za *Ljubišin spomen dom*. Ovo radno mjesto se nije popunjavalo sve do preseljenja

u nove prostorije u Starom gradu. Kadrovska struktura, u tom periodu, čini direktor (VSS), referent za spoljnu službu (VŠS), referent za staru građu (VSS), radnik na administrativno-tehničkim poslovima (SSS) i radnik na pomoćno-tehničkim poslovima (KV). Ovakvo stanje ostaje nepromijenjeno sve do 1991, a naredne godine popunjavaju se sva predviđena radna mjesta.

U trenutku ukidanja 1992. godine, JU Istorisjki arhiv Budva je upošljavao sedam službenika. Stupanjem na snagu novog *Pravilnika o sistematizaciji radnih mjesta Državnog arhiva*, smanjuje se i broj radnih mjesta u Arhivskom odjeljenju Budva. Brišu se radna mjesta pomoćno-tehničkog radnika i rukovodioca *Ljubišinog spomen doma*.

Prema sadašnjem *Pravilniku o orgnizaciji Državnog arhiva* u Arhivskom odsjeku Budva⁴² radi šef odsjeka, samostalni savjetnik III - spoljna služba, samostalni savjetnik II - arhivista za sređivanje i obradu, samostalni referent - poslovi depoa i rad sa strankama, samostalni referent - rad sa strankama i administrativno tehnički poslovi, svi u stalnom radnom odnosu. Jedan arhivista za sređivanje i obradu radi po ugovoru od decembra 2015. godine.

5. Građa Arhiva Budva

Djelovanje Opštinskog arhiva u prvim godinama nakon formiranja, bilo je prvenstveno usmjereno ka registraturama iz kojih je trebalo preuzeti arhivsku građu. Spoljna služba je otpočela sa prikupljanjem podataka o stanju arhivske građe i registraturskog materijala kod stvaralaca i imalaca. Uvedene su redovne kontrole, a u zapisnicima se konstatuje zatečeno stanje i daju uputstva za otklanjanje propusta. Pripremaju se Liste kategorija sa rokovima čuvanja, kako bi se izvršio odabir arhivskog gradiva dospjelog za preuzimanje.

Dok se rad na zaštiti arhivske građe van arhiva mogao nesmetano organizovati, proces preuzimanja dospjele arhi-

⁴² Br. 01-746 od 04. 10. 2013. god.

vske građe i njeno arhivističko sređivanje do stepena upotrebljivosti za javne i kulturne potrebe, nije imao zadovoljavajuću dinamiku. Razlog je bio nedostatak prostora za smještaj arhivske građe i stručnog kadra koji bi taj posao kvalitetno obavljao. Prvo je preuzeta građa „Južnog Jadrana“ i građa „starog“ Katastra.⁴³ Zemljotres 1979. godine je, takođe, usporio proces preuzimanja i sređivanja arhivske građe. Te godine, ulaskom u nove prostorije, stiču se minimalni uslovi da Opštinski arhiv izvrši preuzimanje arhivske građe iz XIX vijeka koja se nalazila u podrumima Skupštine opštine Budva⁴⁴. Na ovoj građi je urađeno osnovno arhivističko sređivanje, po hronologiji i sadržaju dokumenata. Arhiv ponovo, usljed posljedica od zemljotresa, ostaje bez radnog prostora. Iz uništene zgrade stare osnovne škole radnici arhiva su, uz pomoć stručnog tima Zavoda za zaštitu spomenika kulture, građu evakuisali i otpremili na daljnje čuvanje u depo Narodnog muzeja na Cetinju.⁴⁵

Nakon zemljotresa, tokom rada službenika arhiva na spašavanju arhivske građe i registratorskog materijala imalaca, iz zgrade SO Budva spašena je građa *Lovćen filma* i privremeno smještena u zgradu nove osnovne škole, da bi bila preuzeta u arhiv tokom 1980. godine.⁴⁶ U istom periodu se izvršio otkup *Paštrovskih isprava* od kojih se formira fond Porodica Mainić.⁴⁷

Do objedinjavanja Istorijskog arhiva Budve sa Državnim arhivom Crne Gore uglavnom je već bila izvršena organizacija arhivskih fondova. U periodu nakon 1992. godine, po obimu preuzete građe, najznačajnija su: dio građe za fond Katastar, građa Direkcije javnih prihoda i građa (u rasutom stanju) RO „Stari grad“ Budva.⁴⁸ Arhivski odsjek danas posjeduje 321,70

⁴³ CG DA2 BUD U.I. 14 i U.I 73

⁴⁴ CG DA2BUD U.I. 21

⁴⁵ DACG2 BUD a/a 79 od 11. 05. 1979.god.

⁴⁶ CGDA2 BUD U.I.4

⁴⁷ CGDA2 BUD U.I.1

⁴⁸ CGDA2 BUD U.I. 119,U.I. 183,U.I. 188

dužnih metara arhivske građe raspoređene u 56 fondovskih cjelina-fondova.

Kategorija arhivskih fondova **državnih organa, ustanova, organizacija i drugih institucija** je sačinjena od 33 fondovske cjeline sa ukupno 309,1 dužnih metara građe, i to :

Upravnim i javnim službama za period do 1944/45 godine pripadaju četiri fonda, dok period od 1944/45 je takođe sačinjen od četiri fonda. Među njima, izuzetnu operativnu vrijednost ima fond br. 3 - Katastar Budve, za čiju građu interesovanje korisnika ne jenjava posljednjih dvadeset godina.⁴⁹

Sudstvo i pravosuđe je sačinjeno od dva fonda. Interesantno je da je od građe fonda br. 9 - Sreski sud Budva sačuvana samo jedna fascikla (0,10 dm u rasponu godina od 1805 - 1945), dok se u Istorijskom arhivu Kotora čuva 18 dužnih metara građe Sreskog suda Budva.

Prosvetne, kulturne i naučne ustanove i organizacije su zastupljene sa četiri fonda, od kojih je najstarija građa fonda br. 11 - Državna građanska škola 1937-1945.

Iz kategorije Socijalne i zdravstvene ustanove sačuvana je samo građa novog perioda od 1945. godine, koja je svrstana u tri fonda.

Privreda i bankarstvo je razvrstano u osam fondova. Po obimu građe najzastupljeniji je, sa 57 dužnih metara, fond br. 25 - Radna organizacija „Stari grad“ 1979-1990.

Osam fondovskih cjelina sačinjavaju grupu Društveno-političke organizacije, društva i udruženja. U ovoj skupini je najobimnija građa nastala nakon Drugog svjetskog rata u periodu komunističkog društvenog sistema.

Vjerske ustanove su zastupljene sa jednim fondom. Fond br. 34 - Crkva 1722-1979 je sačinjen od građe crkvene opštine Sv. Troica Budva i građe parohije Mainsko-Braičke

⁴⁹ Odsjek Budva je 2007. godine imao 1339 zahtjeva za izdavanje fotokopija arhivske građe. Ovi zahtjevi su se skoro u potpunosti odnosili na građu fonda Katastar.

koje su, nakon zemljotresa, preuzete kako bi se sačuvale od uništenja.

Porodični i lični fondovi obuhvataju 10 fondovskih cjelina sa 3,93 dužna metra arhivske građe:

Porodičnih arhivskih fondova ima sedam. U okviru ovih fondova se čuvaju značajne zbirke *Paštrovskih isprava*, skoro sva dokumenta iz fonda br. 39 - Porodica Mainić 1606-1900 su objavljena u okviru knjige „Paštrovske isprave II“ u izdanju Istorijskog arhiva Budva 1990. godine. U fondu br. 40 - Porodica Medin 1578-1900 se čuva i najstariji dokument koji posjeduje Arhiv Budva, iz 1578. godine.

Lični i porodični fondovi obuhvataju tri cjeline. Fond br. 42 - Anastas Bocarić, uz dokumentarnu građu, sadrži i notese sa skicama, fotografije, filmske trake kao i dio slikarevog pribora. I ovaj fond je preuzet u Arhiv neposredno nakon zemljotresa jer niko nad ovim dokumentima i zbirkom predmeta nije vršio funkciju imaoca.

Zbirke obuhvataju dvanaest cjelina sa ukupno 8,30 dužnih metara građe. Najznačajnija među njima, kako po starosti tako i po sadržini, je zbirka br.49 - Matične knjige 1793-1958. Ova zbirka je sačinjena od knjiga rođenih, umrlih i vjenčanih župe sv. Ivana, crkvene opštine sv. Troica, parohije Mainsko -Braičke i drugih crkvenih opština sa teritorije opštine Budva.

Građa je najvećim dijelom na staroslovenskom i italijanskom jeziku, mada postoje i dokumenta na ruskom, njemačkom, turskom i francuskom jeziku.

Zbirka dokumenata manastira Praskvice 1879-1933 sa 4,8 dm arhivske građe, spada u najobimniju arhivsku građu na teritoriji opštine Budva, koja se čuva van zvaničnih arhivskih institucija.

Novembra 2013. godine je završena izrada *Elaborata o revalorizaciji pokretnih kulturnih dobara* za osam fondovskih cjelina koje su, Rješenjem Ministarstva kulture br 04-55/2 od 12. 06. 2007. godine, dobile ovaj status:

- *fond br. 1 Upraviteljstvo opštine Budva 1817-1940,*
- *fond br. 3 Katastar 1838-1994,*
- *fond br. 4 Lučka ispostava Budva 1871-1973,*
- *fond br. 34 Crkva 1722-1979,*
- *fond br. 38 Porodica Ljubiša 1822-1941,*
- *fond br. 39 Porodica Mainić 1606-1900,*
- *fond br. 40 Porodica Medin 1578-1949,*
- *fond br. 42 Lični fond Anastas Bocarić 1864-1944.*

U okviru izdavačke djelatnosti, Arhiv Budve je u periodu od 1984. godine do ukidanja izdavačke poslovne jedinice „Mediteran“ 1992. godine, objavio 14 naslova, među kojima:

- *Marin Bici „Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. godine“ - Budva, 1985.*
- *Nikola Vukčević „Statut Budve“ - Budva, 1986.*
- *Žika Bujuklić „Pravno uređenje srednjovjekovne Budvanske komune“ - Budva, 1988.*
- *„S.M. Ljubiša“ kritičko izdanje u 5 tomova - Budva, 1988.*
- *Bojović, Luketić, Šekularac „Paštrovske isprave II“ - Budva, 1990. i dr.*

Arhiv Budve posjeduje biblioteku sa preko 2000 naslova knjiga i preko 50 naslova periodike.

Poslovna djelatnost Arhiva Budva

Početak razvoja savremene arhivske službe u Budvi, 70-ih godina prošlog vijeka, predstavljao je korak naprijed u procesu nadgradnje društvenog nasljeđa lokalne zajednice kroz zaštitu dokumentarne građe nastale tokom vjekova njenog postojanja. Djelovanjem arhivske službe prvenstveno je zaustavljen negativan trend osipanja arhivske građe sa ovih prostora i obezbijeđeno uspostavljanje davno izgubljenog kontinuiteta praćenja razvoja lokalne zajednice kroz istoriju.

U domenu kulturnog života grada, osnivanje Arhiva je imalo veliki kulturološki značaj.

Formiranjem Opštinskog arhiva u Budvi su stvoreni preduslovi da se na stručan i zakonski utemeljen način uvede poredak u rukovanje arhivskom građom i registratorskim materijalom na lokalnom nivou. Organizovanjem efikasne arhivske službe, na temeljima savremene arhivske teorije i prakse, trebalo je uspostaviti aktivnu ulogu Arhiva unutar društvenih djelatnosti. Od građe dospjele za preuzimanje, koja je propadala usljed pomanjkanja društvene svijesti o njenoj izuzetnoj istorijskoj vrijednosti, trebalo je stvoriti arhivske cjeline, te kroz proces arhivističkog sređivanja i obrade izvršiti njenu revitalizaciju. Sistematizovanjem informacija o arhivskoj građi i njenim stvaralocima, kroz izradu naučno-obavještajnih sredstava, omogućeno je da „tragovi“ istorijskog postojanja lokalne zajednice budu dostupni najširoj javnosti.

Arhivska služba u Budvi je organizovana na klasičnom, istorijsko-tehničkom, modelu definisanja arhiva kao ustanove koja prikuplja, čuva, sređuje i daje na korišćenje građu različitih stvaralaca. Arhiv je 1976. godine formiran kao ustanova iz oblasti kulture i finansirao se iz sredstava fondova za kulturu. U praksi su se ovakva organizacija i ovakav način finansiranja odrazili pomanjkanjem kvalitetnog radnog prostora, malim brojem službenika i nedostatkom sredstava za finansiranje funkcionalno-materijalnih rashoda.

Razmatranje prvih godina rada je najjednostavnije kroz praćenje aktivnosti pojedinačnih organizacionih segmenata Arhiva u okviru kojih je vršena arhivska djelatnost. Referat spoljne službe, zadužen za zaštitu arhivske građe i registratorskog materijala kod stvaralaca i imalaca, je od samog osnivanja bio u potpunosti funkcionalan. Kroz rad u drugim arhivskim ustanovama izvršeno je stručno osposobljavanje jednog službenika, koji je radio na ovim poslovima. Uvode se redovne kontrole registratura, vrši se obrazovanje osoblja koje je u njima obavljalo poslove iz do-

mena arhivske djelatnosti. Pružana je stručna pomoć pri izlučivanju bezvrijednog registraturskog materijala, ne samo informativna već i kroz neposredan rad pri odabiru građe za izlučivanje. Prema nesavjesnim registraturama su se veoma dosljedno primjenjivale zakonske odredbe. Tokom 1978. godine je, nakon više usmenih i pismenih opomena, podnijeto 13 prijava za pokretanje prekršajnog postupka.⁵⁰ Pristupilo se izradi pomoćnih tehničkih sredstava na osnovu kojih se vršio odabir arhivske građe (liste kategorije sa rokovima čuvanja), u cilju izlučivanja bezvrijednog registraturskog materijala, koje nije rađeno ni u jednoj registraturi od kraja Drugog svjetskog rata. Kroz rad spoljne službe, Arhiv je veoma uspješno otpočeo i poslove na zaštiti arhivske građe i registraturskog materijala van arhiva.

Sređivanje i obrada arhivske građe, kroz referate za staru građu do 1918. i novu građu nakon 1918. godine, u prvih par godina od osnivanja Arhiva Budve, nije organizovano. Na to je uticalo više faktora: zbog nedostatka prostora za organizaciju depoa, nije bilo moguće izvršiti smještaj arhivske građe dospjele za preuzimanje; zbog nedostatka finansijskih sredstava, arhiv nije mogao angažovati službenika zaduženog za ovu vrstu poslova. Stoga su za rad na ovom delikatnom i složenom procesu sređivanja arhivske građe, angažovani službenici po ugovoru, bez prethodnog sprovedene osnovne obuke o arhivskoj građi i bez nadzora stručne osobe. Stručno osposobljavanje za rad na sređivanju i obradi nije sistematski provedeno što se odrazilo na kvalitet primjene osnovnih arhivističkih principa i postupaka pri sređivanju arhivskog gradiva. Izvršeno je grubo arhivističko sređivanje, kroz razgraničavanje na fondove sa oblikovanjem serija unutar njih (uz povremenu pogrešnu interpretaciju i primjenu termina fondovi i zbirke). Obrada arhivske građe, kroz izradu naučno-informativnih sredstava za arhivske fondove i zbirke, tek je djelimično sprovedena.

⁵⁰ CGDA 2 BUD a/a 20 od 19. 02. 1979. god.

Izdavačka djelatnost Arhiva Budve, tokom njegovog postojanja kao samostalne ustanove iz oblasti kulture do 1992. godine, je veoma bogata. Vršilo se publikovanje arhivske građe, naslova značajnih za lokalnu historiografiju i izvjestan broj naslova koji nisu usko vezani za arhivsku djelatnost. Naučna djelatnost kroz izradu i publikovanje stručnih radova, te kulturno-prosvjetna djelatnost su bili u drugom planu.

Tranzicija savremenog crnogorskog društva, početkom 90-ih godina prošlog vijeka, uz politička, ekonomska i socijalna previranja, donosi i značajne institucionalne promjene. Novim ustrojstvom državne uprave, arhivi od organizacija iz oblasti kulture, postaju organ uprave nadležan za arhivsku djelatnost. Ovim zakonskim rješenjem „Arhiv Budve je postao dio jedinstvene arhivske mreže kao odsjek u Sektoru za nadzor vršenja arhivske djelatnosti na nivou lokalne uprave. Ovo je rezultiralo izdvajanjem *Ljubišinog spomen doma* i IPJ „Mediteran“ iz njegove organizacione strukture. Nad zgradom u kojoj je bio smješten do reorganizacije arhivske službe 1992. godine, Arhiv Budve gubi pravo upravljanja i korišćenja i postaje podstanar u istom prostoru. Prizemlje objekta nije obuhvaćeno ugovorom o zakupu, tako da Arhiv gubi izložbeni prostor i prostor za prijem i klasiranje građe. U kadrovskoj strukturi ova promjena je donijela smanjenje broja zaposlenih službenika. Ukida se dotadašnja podjela arhivske djelatnosti za sređivanje i obradu na rad sa novom i starom građom.⁵¹ Nova organizacija arhivske službe nije uticala na suštinu procesa vršenja profesionalnih zadataka i obaveza u Arhivskom odsjeku Budva, niti je izmjenilo njegovu dotadašnju teritorijalnu nadležnost.

U domenu zaštite arhivske građe van arhiva, Odsjek Budva kroz rad spoljne službe, u odnosu na period nakon

⁵¹ U primjeni vremenskog kriterijuma vrednovanja arhivske građe utvrđuje se nova prelomna godina u njenom razgraničavanju na građu starog i novog perioda. Kraj Drugog svjetskog rata je uzet kao značajan događaj u istoriji savremene Crne Gore, zato je 1945. godina prelomna godina u periodizaciji arhivskog gradiva.

osnivanja, vrši nadzor nad manjim brojem registratura. Dinamiku osnivanja novih privatnih firmi je, i pored zakonske obaveze prijave početka obavljanja djelatnosti i svih organizacionih i statusnih promjena, veoma teško pratiti. Stvaraoci i držaoci arhivske i registratorske građe ne postupaju po ovoj zakonskoj odredbi. Kroz cjelokupni period djelovanja arhivske službe nije se uspostavio kvalitetan nadzor nad redovnim procesom kancelarijskog poslovanja u registraturama. Djelovanje službe se svelo na nadzor nad procesom izlučivanja bezvrijednog registratorskog materijala. Ni uvođenjem funkcije inspekcijskog nadzora Državnog arhiva kod držalaca i stvaralaca arhivske građe (*Zakon o arhivskoj djelatnosti*, 2010), nije se značajno uticalo na proces izgradnje svijesti o tome da arhivska služba i registrature imaju isti cilj - što kvalitetnije i efikasnije izvršiti odabir arhivske građe iz registratorskog materijala. Razvoj savremenih informacionih tehnologija je izvršio uticaj i na sam proces kancelarijskog poslovanja uvođenjem elektronskog kancelarijskog poslovanja i korišćenjem različitih softvera, hardvera te primjenom različitih aplikacija. Na nivou Državnog arhiva još uvijek nijesu upostavljeni standardi koji bi regulisali pitanje elektronske građe nastale u procesu elektronskog kancelarijskog poslovanja. Funkcionisanje Odsjeka Budva u sistemu Državnog arhiva podrazumijeva da se na temelju jasnog predočavanja problema, sa kojim se susreće u svakodnevnom radu na zaštiti arhivske građe van arhiva, pomogne u procesu nalaženja kvalitetnih stručnih rješenja za njihovo prevazilaženje.

Rad na sređivanju i obradi arhivske građe u Odsjeku Budva je nastavljen na istim teoretskim osnovama kao i u periodu njegovog samostalnog djelovanja, uz primjenu novih zakonskih i podzakonskih akata, koja regulišu ovaj domen arhivske djelatnosti.⁵² Proces sređivanja arhivske građe se

⁵² Sl.list Crne Gore, br. 49/10; RCG DA2 BUD a/a 06-420 od 11. 07. 2002. god.

vrši prema arhivističkim načelima provenijencije i prvobitnog poretka. Unazad deset godina se primjenjuje Međunarodna norma za opis arhivske građe ISAD(G), kao i Međunarodna norma arhivističkog normiranog zapisa za pravna i fizička lica ISAAR(CPF). Mali broj fondova je detaljno sređen sa izrađenim naučno-obavještajnim sredstvima. Potrebno je izvršiti detaljno sređivanje ostalih fondovskih cjelina sa provjerom konačnog redosljeda predmeta, brojem dokumenata i predmeta, te i za njih izraditi naučno-obavještajna sredstva. Praksa iz ranijeg perioda preuzimanja registraturski nesređene građe značajno utiče na organizaciju smještajnog prostora, konačno odlaganje arhivskih fondova i mogućnost izrade topografskih pokazatelja za oba depoa. Fond RO „Stari grad“ sa 57 dužnih metara građe je najizraženiji primjer ovakvog načina preuzimanja arhivskog gradiva. Trenutni rad na ovom fondu, sa izradom popisa za izlučivanje multiplikata i formiranjem serija u okviru fonda, otežava nedostatak radnog prostora u kome bi se ovi poslovi mogli obavljati.⁵³

U skladu sa razvojem informacionih tehnologija, sa ciljem da se odgovori zahtjevima za on-line pristup arhivskom gradivu, otpočelo se sa procesom digitalizacije fondovskih cjelina. Tokom 2015. godine izvršena je digitalizacija 327 knjiga fonda Katastar. U radu sa korisnicima se više ne koriste originali ovih knjiga već njihov digitalni oblik (zapis).⁵⁴ Nakon završetka procesa digitalizacije katastarskih knjiga, na nivou Državnog arhiva, biće omogućen on line pristup ovoj bazi podataka.

Na kvalitet rada i izvršenje programskih ciljeva, u svim segmentima arhivske djelatnosti, značajno utiču smještaj,

⁵³ Za rad na fondu RO „Stari grad“ koristi se podest na trećem spratu ispred depoa br. 2, u kome je fond smješten. Ovaj prostor je izuzetno skučen i veoma nepodesan za rad u zimskom periodu.

⁵⁴ Ovaj način rada sa korisnicima zahtijeva posjedovanje kvalitetne opreme, dodatno osposobljavanje arhivskog kadra za njeno korištenje, kao i elementarnu sposobnost korisnika da se služe elektronskom bazom podataka.

stručna osposobljenost kadrova, uslovi finansiranja kao i zakonski okvir u kojima se vrši arhivska djelatnost. Traženje odgovarajućih rješenja za određivanje uloge nacionalne arhivske institucije u savremenom informacionom društvu i u modernoj državnoj upravi, uz rješavanje već postojećih problema, zahtijeva od arhivske struke visok nivo odgovornosti i profesionalnosti. Od uspjeha i dinamike rješavanja ovih pitanja zavisi i budući razvoj arhivske službe u Budvi.

Literatura:

1. Antović, Jelena : *50 godina arhiva Kotor 1949-1999*, DACG, IAK, Cetinje, 1999.
2. *Arhivski Fondovi i zbirke u RCG*, DACG, Cetinje, 2001.
3. Bakić, Mile : *Arhivistika*, Istorijski institut RCG, Podgorica, 2007.
4. Bakić, Mile : *Razvoj arhivske službe u Crnoj Gori*, DACG i Sl.list RCG, Podgorica, 2010.
5. Žika Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovjekovne Budvanske komune*, IA Budva i NIO „Univerzitetska riječ“, Nikšić, 1988.
6. Nikola Vukčević : *Srednjovjekovni Statut Budve*, Istorijski arhiv, Budva, 1988.
7. Državni arhiv Odsjek Budva a/a.

UDK 930.25(497.16 Herceg Novi)(091)

Tatjana MILAČIĆ

ŠEZDESET GODINA ARHIVSKOG ODSJEKA U HERCEG NOVOM

Sažetak: *Da bi se definisala prošlost potrebno je pred sobom imati adekvatne istorijske izvore koji će nam pomoći u pronalaženju odgovora na postavljena pitanja. Te izvore, tu riznicu činjenica nalazimo upravo u arhivskim dokumentima, koji nas vraćaju u prošlost i daju smjernice za tumačenje nekadašnjih događaja. Danas, poslije šezdeset godina djelovanja Arhiva Herceg Novi i sumiranja postignutih rezultata, svjesni smo činjenice da nam predstoji dug razvojni proces, kako bi ova Ustanova u potpunosti ostvarivala svoje osnovne zadatke, kako bi i dalje bila u službi građana.*

Ključne riječi: *Arhiv, osnivanje, dokument, prošlost.*

SIXTY YEARS OF ARCHIVAL DEPARTMENT IN HERCEG NOVI

Abstract: *To define the past, we need adequate historical sources to help us find the answers to the questions. These sources, these treasuries of facts can be found in archive documents which bring us back to the past and provide guidelines for understanding past events. Today, after sixty years of its activities and upon summarizing the achieved results, we are aware of the fact that there is a long development process in the future in order to make the Archive an even more successful institution in service of the citizens.*

Key words: *archive, founding, document, past.*

Osnivanje i reorganizacija

Arhivi, kao svjedoci naše prošlosti, organizovani su sa ciljem da nas opomenu i podsjetite na ono šta je bilo, da nas podstaknu na otkrivanje novih saznanja koja sadrže arhivska dokumenta, jer se upravo u njima nalaze neizbrisivi tragovi jednog vremena.

Opšti zakon o državnim arhivama (Sl. list FNRJ, br. 12/50) regulisao je pitanje zaštite istorijsko-arhivskog materijala, na teritoriji tadašnje FNRJ. *Zakonom o državnim arhivama* (Sl. list NRCG, br. 27-28/51) od 31.12.1951. godine, formiran je Državni arhiv NRCG. Ovim Zakonom propisano je da "sav istorijsko-arhivski materijal na teritoriji Narodne Republike Crne Gore, bez obzira čija je svojina ili u čijim se rukama nalazi, stavlja se po propisima ovog zakona pod naročitu zaštitu države u cilju očuvanja i naučnog istraživanja."¹ Takođe je propisano da Narodni odbori u istorijski značajnim gradovima mogu osnivati gradske arhive uz odobrenje Vlade NRCG.

Odlukom Narodnog odbora Opštine Herceg Novi, br. 12569 od 11. 11. 1956. godine, izvršena je reorganizacija Zavičajnog muzeja u Herceg Novom, s tim što "iz sastava dosadašnjeg Zavičajnog muzeja Herceg-Novi izdvaja se Arhivsko odjeljenje i Biblioteka, te se od ovih odeljenja formira posebna ustanova sa nazivom Arhiv i naučna biblioteka Herceg Novi."² Ovaj naziv je zadržan do 1971. godine, od kada dobija naziv Arhiv Herceg Novog, sa unutrašnjom organizacionom podjelom na arhivsko i bibliotečko odjeljenje.

Zakonom o državnoj upravi (Sl. list RCG, br. 45/91) i proglašenjem *Zakona o arhivskoj djelatnosti* (Sl. list RCG, br. 25/92), Arhiv ponovo mijenja naziv. Osim toga, gubi status samostalne ustanove i postaje Arhivsko odjeljenje Herceg Novi, koje djeluje u okviru Državnog arhiva Crne Gore.

¹ Zakon o državnim arhivama (Sl. list NRCG, br. 27-28/51).

² Odluka NOO Herceg Novi o reorganizaciji Zavičajnog Muzeja br. 12569 od 11. 11. 1956. godine.

Na osnovu *Uredbe o organizaciji i načinu rada državne uprave* (Sl. list RCG, br.54/04) i *Pravilnika o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji* iz 2005. godine, došlo je do promjene i organizacione strukture Državnog arhiva. Pravilnikom je definisano da u okviru Sektora za kontrolu, zaštitu, preuzimanje, smještaj, sređivanje, obradu i korišćenje arhivske građe od značaja za jedinice lokalne samouprave djeluje četrnaest odsjeka, među kojima je pod brojem 2.13. Odsjek Herceg Novi. Arhivski odsjek Herceg Novi, kao i ostali u Crnoj Gori, vrši svoju djelatnost u skladu sa *Zakonom o arhivskoj djelatnosti* (Sl. list CG, br.49/10).

Zgrada arhiva

Zgrada Arhiva u Herceg Novom izgrađena je u periodu od 1883. do 1886. godine za potrebe Općinskog doma. Po svojoj arhitekturi i istorijskom značaju uvrštena je u spomenički fond.

O zgradi Arhivskog odsjeka najbolje govori natpis na tabli koja je postavljena na njenom ulazu: "Ova zgrada građena je od 1883. do 1886. godine za Općinski dom. Obnovljena je i proširena dvjema susjednim zgradama 1953. godine za smještaj Arhiva i Naučne biblioteke. Zgrada je teško oštećena zemljotresom 15. aprila 1979. godine. RO "Projekt" iz Herceg Novog izradila je projekat, a "Zanatska zadruga" iz Mostara je od maja 1980. do aprila 1981. godine izvršila obnovu i dogradnju sprata nad pripojenim zgradama. Ovaj posao je realizovan zahvaljujući pomoći koju su postradalom području pružili svi jugoslovenski narodi i narodnosti aprila 1981. godine. Krajem 1989. godine izvršeno je drugo proširenje Arhiva, pripajanjem susjedne zgrade.

Danas Arhivski odsjek raspolaze korisnom površinom od 710m².

Arhivska građa

Najstarija građa koja se čuva u Odsjeku potiče iz perioda mletačke vladavine. To je Političko upravni mletački arhivski fond koji obuhvata građu nastalu u periodu 1687-1797. godina.

Građa sadrži dokumenta iz oblasti sudstva (ugovori, oporuke, parnice), pomorstva (izvještaji pomoraca, gusarenje), trgovine (spisi trgovačkog karaktera, razne dozvole, cjenovnici). U ovom fondu se nalaze i drugi spisi vojnog, upravnog, političkog i drugog karaktera od lokalnog i šireg značaja. Pored navedenog, značajan je fond *Topaljske komunitadi* (1718-1797), koji sadrži spise lokalne uprave sa ograničenom autonomijom u okviru Mletačke Republike.

Ostali značajniji fondovi su: Prva austrijska uprava (1797-1805), Ruska uprava (1806-1807), Opština Herceg Novi (1816-1944), kao i fondovi pravosuđa, prosvjetnih, kulturnih, socijalnih i naučnih ustanova.

U Arhivskom odsjeku se čuvaju i katastarske knjige opštine iz 1690. i. 1704. godine. Katastar iz 1704. godine radili su zajedno dvojica mjernika Bartol Agostini i Pjetro Rosi, što se vidi iz potvrde Kotorskog providura Feriga Badoera.³

Arhivski odsjek posjeduje i gruntovnicu (zemljišnu knjigu) iz austrijskog i austrougarskog perioda, koja zajedno sa zbirkom isprava i obuhvata 27 katastarskih opština. To su javne knjige, u koje su upisivani nepokretne stvari i stvarna prava koja se odnose na nepokretnosti.

Za zemljišnu knjigu je zainteresovan veliki broj korisnika, kako fizičkih, tako i pravnih lica, jer se uvidom u istu prikupljaju podaci o česticama zemljišta koje su predmet spora, kao i vlasništvu nad njima, uključujući i nastale sve promjene.

Obzirom da nije izvršena digitalizacija zemljišne knjige i prebacivanje podataka na računar, u situaciji velikog broja

³ Gligor Stanojević, *Katastri Herceg-Novog i Risna iz 1704*, Spomenik CXXV, SANU, Odeljenje istorijskih nauka.

zahtjeva koje treba obraditi, sam proces rada iziskuje dosta truda i vremena.

Krajem 2015. godine, otpočeo je proces digitalizacije zemljišne knjige i pohranjivanje podataka u računar. Stvaranjem baze podataka, biće omogućeno korišćenje digitalizovanog dokumenta, a samim tim će se originalna građa zaštititi od propadanja.

Arhivski odsjek posjeduje značajnu biblioteku, koja raspolaze sa 23.480 naslova. Najstarija knjiga u bibliotečkom fondu je inhunabula latinskog pjesnika Horacija, koja je štampana 1486. godine u Veneciji.

Zaštita arhivske građe van arhiva

Prva i najvažnija funkcija Ustanove je zaštita arhivske građe van arhiva. Iako su *Zakonom o arhivskoj djelatnosti* definisane obaveze stvaralaca i držalaca registraturske građe, u praksi se dešavalo da izostane intenzivna saradnja između arhiva i registrature. *Zakonom o inspekcijskom nadzoru* (Sl. list RCG, br. 39/03,11/15), omogućene su dodatne ingerencije na planu zaštite arhivske građe. Ovim Zakonom uređuju se načela inspekcijskog nadzora, način i postupak vršenja, obaveze i ovlašćenja inspektora i druga pitanja od značaja za vršenje inspekcijskog nadzora. Pri obavljanju nadzora, inspektor je ovlašćen da ukaže na nepoštovanje zakonskih odredbi i odredi rok za otklanjanje utvrđenih nepravilnosti. Obzirom da Zakon daje mogućnost izricanja novčanih kazni, nesavjestan odnos stvaralaca i držalaca prema arhivskoj građi moguće je i na ovaj način putem sankcionisati.

Uvođenjem inspekcijskog nadzora, omogućen je efikasniji sistem kontrole nad stvaraocima i držaocima arhivske građe i preduzimanja odgovarajućih mjera u cilju zaštite i očuvanja arhivske građe od uništenja i propadanja. Nadzor se vrši i nad ostalim aktivnim registraturama, kojih je prema poslednjim evidencijama šezdeset tri.

Polazeći od činjenice da se na teritoriji opštine Herceg Novi nalazi veliki broj registratura u kojima je pokrenut stečajni ili postupak likvidacije, a u nekima i postupak privatizacije (AD "Vektra Boka" Herceg Novi, u stečaju; AD Jadransko brodogradilište Bijela; AD "Južni Jadran" Bijela, u likvidaciji; Institut "Dr Simo Milošević", Igalo i dr.), posljednjih godina se intenzivno radi na zaštiti arhivske građe kod navedenih registratura.

Korisnici i istraživači

Poslovi usluživanja korisnika i istraživača podrazumijevaju potrebno iskustvo i stalnu edukaciju, kako na poznavanju pravila arhivističke struke, terminologije, tako i komplementarnih fondova na koje ih treba uputiti prilikom obrade neke teme ili pronalaženja dokumenata u dokazne svrhe.

I pored stalnih problema sa kojima se susreću službenici ovog Odsjeka, uvijek se prepoznavala želja i volja da se, u okviru mogućnosti, izadje u susret korisnicima i pruži neophodna stručna pomoć u rješavanju spornih situacija.

Svjedoci smo činjenice da se broj korisnika, kojima arhivska građa predstavlja dokazno sredstvo prilikom ostvarivanja svojih prava, konstantno povećava, kako na sudu, tako i u drugim institucijama.

Broj korisnika i istraživača po godinama za period od 1996. do 2015.

Godina	Broj korisnika javne i privatno pravne svrhe	Broj istraživača
1996	115	1
1997	420	9
1998	492	2
1999	243	9
2000	329	17
2001	466	35
2002	349	25
2003	419	19
2004	385	20
2005	531	21
2006	467	17
2007	678	25
2008	621	16
2009	470	40
2010	529	32
2011	538	36
2012	534	25
2013	630	22
2014	844	32
2015	1277	28

Sređivanje i obrada arhivske građe

U Izvještajima o radu Arhiva i naučne biblioteke za period od 1957. do 1964. godine, navodi se da se na početku inntenzivno radilo na sređivanju novoprispjenih fondova. Prvi fondovi na kojima je vršeno sređivanje su: PUMA, Arhiv Opštine Herceg Novi, Sreski sud Herceg Novi i Sud Risan.

U biblioteci se svakodnevno radilo na: inventarisanju, izradi kataloških listića za azbučni i stručni katalog, izdavanju i nabavci knjiga. U Izvještaju iz 1964. godine je navedeno da biblioteku redovno koristi naš poznati nobelovac Ivo Andrić. Značajna je njegova primjedba o velikoj dragocjenosti našeg knjižnog fonda i isticanje da je u njemu naišao na primjerke knjiga koje ne posjeduju biblioteke ne samo u Jugoslaviji, nego i u drugim evropskim zemljama.

Protetklih godina, na inicijativu Državnog arhiva Cetinje, u Odsjeku se radilo na izradi međunarodnih standarda arhivističkog normiranog zapisa za pravna i fizička lica i porodice ISAAR(cpf).

Arhivski depo

U depou se nalazi značajna arhivska građa razvrstana u arhivske kutije. Ona se decenijama prikupljala i sredjivala pa je, prema podacima iz 1984. godine, Arhiv posjedovao 88 fondova sa preko 306 d/m građe. Ovaj broj bilježi konstantni porast, da bi 2015. godine, Arhivski odsjek imao 150 arhivskih fondova sa oko 996,30 d/m gradje, koja je smještena u 3 depoa.

Iz godine u godinu se evidentno povećavala količina arhivske gradje koja se preuzimala u arhiv, tako da smo danas suočeni sa velikim problemom nedostatka smještajnih kapaciteta.

Iako je *Uredbom o načinu i uslovima čuvanja javne registratorske i arhivske građe* (Sl. list CG, br. 3/14) propisano da arhivske prostorije treba da budu opremljene uređajima kojima se kontrolišu i održavaju uslovi za njen smještaj i čuvanje, depoi još uvijek nijesu opremljeni uređajima za klimatizaciju, niti je reguisan nivo vlažnosti i temperature u njima.

Takođe, pri obavljanju redovnih poslova, službenici se suočavaju i sa raznim rizicima po zdravlje, kao što su vlaga, prisustvo alergena i izloženost mikroorganizmima. Redovnom

dezinfekcijom, dezinsekcijom i deratizacijom koja se obavlja dva puta godišnje, pokušavaju se riješiti problemi ove vrste.

Zaposleni u periodu od 1956. do 2016.godine

Iako je u ovom kratkom radu nemoguće obuhvatiti sve segmente poslovanja Arhiva Herceg Novi od njegovog osnivanja do danas, moramo pobrojati zaposlene koji su svojim radom dali puni doprinos razvoju i ugledu Ustanove.

Zaposleni u periodu od 1956. do 2016. godine

RED.BR.	IME I PREZIME
1	Bukilica Petar
2	pok. Blaha Sonja
3	Crnić Marija
4	Cimbaljević Nada
5	Čolović Senka
6	pok. Dakić Milica
7	Dože Rina
8	Dostinić Aleksanda
9	Finžgar Dragan
10	pok. Gled Stojanka
11	Jauković Vesna
12	Kaločira Viktor
13	Knežević Dragan

14	Knežević Kosta
15	Knežević Zorka
16	Krivokapić Anto
17	Marić Andrija
18	Miajlović Radojka
19	Mićunović Momir
20	pok. Mikić Tatjana
21	Milačić Tatjana
22	Milović Đorđe
23	pok.Odalović Gligo
24	pok.Pejaković Ferida
25	pok. Radović Velimir
26	Rakić Maša
27	Sijerković Milan
28	Šerović Nenad
29	Vajagić Milan
30	pok. Vasiljević Drago
31	Vuković Biljana
32	Vuković Stojan

Veoma je važno istaći zajedničku karakteristiku zaposlenih u Arhivu Herceg Novi, a to je ljubav prema svom pozivu i želja za njegovim unapređivanjem u svim segmentima poslovanja. Stoga je ovo prilika da se podsjetimo ne samo na istorijat razvoja ustanove, već i na kolege koje su svojim ličnim zalaganjem ostavili dubok trag u arhivističkoj struci Herceg Novog i Crne Gore. Jer kao što je nekada davno njemački pisac Jean Paul⁴ zapisao: "Sjećanje je jedini raj iz koga ne možemo biti protjerani".

Oktobarska nagrada

Za svoj rad Arhiv je dobio Oktobarsku nagradu oslobođenja Herceg Novog 1982. godine. U Zapisniku sa svečane sjednice Skupštine opštine i društveno-političkih organizacija Herceg Novog, održane 28. oktobra 1982. godine, navedeno je da se, prema odluci žirija, pored ostalih dobitnika, najveće priznanje grada dodjeljuje i Arhivu Herceg Novog "povodom 25-godišnjice osnivanja, uspješnog rada i afirmisanja kulturne baštine iz naše prošlosti".⁵

I danas, poslije 60 godina postojanja, Arhiv Herceg Novog je vjerni čuvar prošlosti, koji u svojim fondovima sadrži prvorazredna istorijska dokumenta vezana za Herceg Novi i Boku Kotorsku, ali i savremenu arhivsku građu u skladu sa *Zakonom o arhivskoj djelatnosti*.

Zaključak

Arhivi su ustanove od posebnog značaja kako za državu, tako i za građane pojedinačno, jer se u njima čuvaju svjedočanstva prošlosti. U njima se laze i dokumenta neophodna za naučno-istraživački rad ili, pak, za potrebe imovinskih sporova pred sudovima i drugim nadležnim institucijama, kao dokazna sredstva u postupku.

⁴ Johann Paul Friedrich Richter (1763-1825).

⁵ Zapisnik sa svečane sjednice Skupštine opštine i društveno-političkih organizacija Opštine Herceg Novi, održane 28.10.1982. godine.

Arhiv u Herceg Novom osnovan je 1956. godine pod nazivom "Arhiv i naučna biblioteka". Od 1971. godine mijenja naziv u "Arhiv Herceg Novog", da bi reorganizacijom državne uprave postao odjeljenje u okviru Državnog arhiva Crne Gore. *Pravilnikom o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji iz 2005.* godine dobija naziv u "Odsjek Herceg Novi".

Objekat Arhiva predstavlja spomenik kulture, a izgradjen je u periodu izmedju 1883-1886. godine za tadašnji Općinski dom. Danas, Arhivski odsjek posjeduje 150 fondova, koji zapremaju ukupno 996,30 d/m, smještenih u tri arhivska depoa.

I pored brojnih problema sa kojima se susreću službenici ovog Odsjeka, svakodnevno se obradjuju zahtjevi korisnika i istraživača i pruža neophodna pomoć u rješavanju spornih pitanja, poštujući načela profesionalnosti i etičnosti struke. Uvjereni smo da će i dalje ovi principi biti na prvom mjestu kako bi ustanova u okviru Državnog arhiva Crne Gore na najbolji način ostvarivala svoju društvenu misiju.

Conclusion

The archives are institutions of vital importance for the state as well as for an individual, since they contain the memories from the past. They contain the facts which are necessary to an individual, whether he/she is interested in exploring a certain subject, or in case such facts are needed for proceedings before the court or other authorized institutions when a document represents evidence material in a proceeding.

Herceg Novi Archive was established in 1956 under the name of Archive and Scientific Library, and it functioned as such until 1971 when its name was changed to Herceg Novi Archive. Reorganization of state administration brought a new change, the archive became a department within State Archives of Montenegro, and the Rulebook on Internal

Organization and Systematization from 2005 changed its name to Department of Herceg Novi.

The building represents a monument of culture – it was constructed between 1883 and 1886, originally intended for former Municipal Hall. Today, the archive department contains 150 archive funds with total size of approximately 996,30 d/m, arranged in three archive storages.

Despite numerous problems the employees of this department face, the Archive Department processes the clients' requests and offers necessary aid in solving disputable issues on a daily basis. We hope that the governing authorities will continue to show their understanding for the Archive's needs, so it could continue to provide service to the citizens.

Literatura:

1. Opšti Zakon o državnim arhivama (Sl. list FNRJ, br. 12/50).
2. Zakon o državnim arhivama NRCG (Sl. list NRCG, br. 27-28/51).
3. Zakon o arhivskoj djelatnosti (Sl. list RCG, br. 25/92, 27/94).
4. Zakon o arhivskoj djelatnosti (Sl. list RCG, br. 49/10, 40/11).
5. Zakon o državnoj upravi (Sl. list RCG, br. 38/03).
6. Zakon o inspeksijskom nadzoru (Sl. list RCG, br. 39/03, 11/15).
7. Uredba o organizaciji i načinu rada državne uprave (Sl. list RCG, br. 54/04).
8. Uredba o načinu i uslovima čuvanja javne registratorske i arhivske građe (Sl. list Crne Gore, br. 3/14).
9. Odluka NOO Herceg Novi o reorganizaciji Zavičajnog Muzeja u Herceg Novom br. 12569 od 11.11.1956. godine.

10. Zapisnik sa svečane sjednice Skupštine opštine i društveno-političkih organizacija Opštine Herceg Novi, održane 28.10.1982. godine.
11. Pravilnik o načinu i postupku procjene rizika na radnom mjestu (Sl. list RCG, br. 43/07, 14/14)
12. Gligor Stanojević Katastri Herceg-Novog i Risna iz 1704. godine, Spomenik CXXV, Odeljenje istorijskih nauka, Beograd, SANU.
13. Arhivski odsjek Herceg Novi, Fond AHN-Arhiv Herceg Novi.

UDK 930.25:061.3"2016"

Srđan PEJOVIĆ

**MEĐUNARODNO ARHIVISTIČKO SAVJETOVANJE TARA
2016.**

***Prilika za razmjenu iskustava i dijalog među
arhivistima iz regiona u cilju unaprjeđenja zaštite
arhivske građe***

*Kopači zlata puno zemlje iskopaju,
a pronađu vrlo malo zlata*

Heraklit

Heraklitove riječi mogu se shvatiti i kao aluzija na posao arhivista od kojih savremeno društvo sve više očekuje i postavlja im sve složenije zadatke. Rijetke su prilike za okupljanja arhivista iz regiona, otvaranje dijaloga i razmjenu iskustava, ali ne zato što arhivistima nedostaje podsticaja i spremnosti za dijalog, već zbog nedovoljno izražene društvene svijesti o važnosti, značaju i ulozi arhivske struke i djelatnosti u savremenim uslovima. U svjetlu ovih okolnosti, arhivistima je dobrodošla svaka prilika za okupljanje i razmjenu iskustava, pa je u tom duhu prihvaćena ideja kolega iz Srbije o organizovanju arhivističkog savjetovanja.

Poslije izvjesnog perioda zatišja Arhivističko društvo Srbije i Istorijski arhiv Užice organizovali su *Međunarodno*

*arhivističko savjetovanje Tara 2016. godine*¹, koje je održano 13. i 14. oktobra u lijepom ambijentu hotela „Omorika“ na Tari, pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture i informisanja Republike Srbije.

Evidentna zainteresovanost za ovaj skup manifestovana je učešćem velikog broja arhivista sa referatima, prvenstveno i u najvećem broju iz Srbije, kao i značajnim odzivom arhivista iz okruženja. Zapaženo je i prisustvo gostiju iz regiona, arhivista iz Srbije i predstavnika određenih registratura.

Tematski okvir savjetovanja određen je trajno prisutnom potrebom da se potpunije odrede i definišu pitanja koja su permanentno aktuelna i prisutna u arhivskoj praksi. U tom kontekstu organizatori su utvrdili dvije teme:

1. Valorizacija arhivske građe u arhivskim ustanovama, i van arhiva (u registraturama)
2. Razgraničenje fondova u arhivskim ustanovama i van arhiva (u registraturama).

Ovakav tematski okvir, koji je često zastupljen na arhivističkim savjetovanjima u regionu, privukao je veliki broj učesnika sa referatima, a odredio je cilj i svrhu savjetovanja.

Tokom dva dana rada, svoje radove su predstavili, prema utvrđenom redoslijedu: Branka Doknić - Arhiv Jugoslavije, Bojan Đorđević - Filološki fakultet Beograd, Mirjana Bogosavljević - Arhiv Srbije, Vladan Vukliš - Arhiv Republike Srpske, Slobodanka Cvetković - Istorijски arhiv Požarevac, Ljiljana Dožić - Arhiv Vojvodine, Novi Sad, Ljerka Vuk - Hrvatski državni arhiv, Izet Šabotić - Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Zoran Veljanović - Istorijски arhiv Subotica, Jasmina Latinović - Istorijски arhiv Beograd, Marija Todorović - Istorijски arhiv Kragujevac, Tatjana Kikić i Marko Adamov - Arhiv Srbije, Radmila Nedeljković - Arhiv Jugoslavije, Agim Januzi

¹ Posljednje održano međunarodno savjetovanje u Srbiji organizovao je Arhiv Srbije 2000. godine, povodom 100-godišnjice postojanja.

i Dragan Živković - Istorijски архив Тимочка крајина, Зaječар, Danijela Branković - Архив Војводине, Нови Сад, Zoran Vukelić - Istorijски архив, Суботика, Tatjana Segedinčev - Istorijски архив Суботика, Enver Ujkanović - Istorijски архив Рас, Нови Пазар, Vanda Vojvodić Micova - Istorijски архив, Зренјанин, Velibor Todorov i Zoran Janković - Istorijски архив Тимочка крајина, Зaječар, Srđan Pejović - Државни архив Црне Горе, Cetinje, Jelena Bošković i Milorad Jovanović - Istorijски архив Средње Поморавље, Јагодина i Jasmina Živković - Istorijски архив Пожаревац.

Прије почетка рада формирано је Радно предсједништво које су првог радног дана савјетовања чинили: Milorad Jovanović, Darko Rupčić i Aleksandar Savić. Другог радног дана савјетовања предсједавали су: Jasmina Živković, Sejdalija Gušić i Ljiljana Dožić.

Поред тога образована је и Комисија за закључке у којој су заступљени архивисти из архива у Србији: Бошко Ракић (IA Краљево), Zoran Veljanović (IA Суботика) i Слободанка Цветковић (IA Пожаревац).

Вриједи истаћи да су организатори унапријед припремили и публиковали зборник радова **Архивска грађа у теорији и пракси**, као и посебно издање Књига сажетака. У току Савјетовања, уредник зборника Zoran Veljanović га је представио учесницима.

На самом крају радног дијела Савјетовања, Комисија за израду закључака је на основу реферата и дискусија током дводневног савјетовања формулисала слjedeће закључке:

1. Архивистичко друштво Србије да покрене иницијативу код Министарства за културу и информисање Републике Србије ради што битнијег доношења Закона о архивској грађи и архивској служби, ради стварања законског оквира за рад и развој архивске службе у Србији у савременим условима.

2. Arhivističko društvo Srbije i arhivi u Srbiji (na čelu sa matičnim arhivom) da nađu način da utiču na predlagače i donosiocce zakona u raznim oblastima društveno-političkog života, kako bi arhivska struka bila uključena u zakonsko regulisanje tih oblasti u dijelu koji se tiče zaštite i vrjednovanja arhivske građe.
3. Neophodna je veća aktivnost arhiva i arhivista kod stvaralaca arhivske građe, posebno prilikom izrade lista kategorija registraturskog materijala sa rokovima čuvanja, kao oblika vrednovanja dokumentarnog materijala u registraturama.
4. Potrebno je da postojeće komisije, koje je obrazovalo Arhivističko društvo Srbije, okončaju poslove na izradi orijentacionih lista kategorija registraturskog materijala sa rokovima čuvanja za oblast zdravstva i sudstva, kao i da se formiraju nove komisije za druge oblasti radi unificiranja procesa vrjednovanja dokumentarnog materijala u registraturama.
5. Arhivističko društvo Srbije i arhivisti Srbije da pokrenu inicijativu/formiraju radno tijelo koje će se baviti problematikom vrjednovanja (izradom prijedloga strategije vrjednovanja dokumentarnog materijala) za cjelokupan arhivski fond Republike Srbije, kao i vrjednovanjem stvaralaca, odnosno formulisanjem preporuka za doradu i inoviranje postojećih uputstava i preporuka koje se tiču vrjednovanja arhivske građe i kategorizacije stvaralaca.
6. Potrebno je raditi na kategorizaciji arhivskih fondova u smislu njihovog vrjednovanja kao kulturne baštine i na taj način zaštititi značajne fondove (fondovi od velikog i izuzetnog značaja).

7. Raditi na obrazovanju arhivističkog kadra (formalno i neformalno obrazovanje), povećanju broja zaposlenih u arhivima, kao i obrazovanju i zapošljavanju deficitarnih kadrova (orijentalisti, klasični filolozi, informatičari).
8. Raditi na obrazovanju zaposlenih lica koja rade na kancelarijskim i arhivskim poslovima kod stvaralaca dokumentarnog materijala i arhivske građe i njihovom osposobljavanju za te poslove kroz određene institucionalizovane oblike stručnog usavršavanja (dobijanje licenci, polaganje stručnog ispita).
9. Pri Arhivističkom društvu Srbije formirati radno tijelo koje će se baviti problematikom razgraničenja arhivskih fondova radi donošenja preporuka za jedinstveno rješenje pitanja razgraničenja za cijelu državu, odnosno koje će raditi na preporukama za izmjenu i dopunu postojećih uputstava o razgraničenju fondova.
10. Potrebno je omogućiti slobodan pristup objavljenim stručnim i naučnim radovima iz arhivistike (na sajtovima arhiva i arhivističkih društava u zemlji i regionu), kao i razmjenu stručnih časopisa u cilju širenja znanja i razmjene iskustava iz oblasti arhivistike.
11. Organizovati što češće stručna savjetovanja, radionice, okrugle stolove, aktivirati rad podružnica Arhivističkog društva Srbije na teritoriji cijele Srbije, odnosno podsticati razmjenu znanja kroz okupljanja arhivista u regionu, a radi razmjene znanja i stručnog usavršavanja arhivista.

Ovi zaključci su objeručke prihvaćeni jer, po sveopštoj ocjeni, artikulišu potrebe arhivistike i trasiraju osnovne

pravce djelovanja u pravcu unaprjeđenja arhivske djelatnosti u Srbiji.

Savjetovanje je bilo veoma uspješno, ne samo zbog brojnosti referata, već i zbog kvaliteta radova među kojima ima i nekoliko novih i originalnih razmatranja "vječite" teme – valorizacije arhivske građe.

Na kraju, organizatorima se mora odati priznanje za odlično obavljen posao i srdačno, domaćinsko gostoprimstvo.

UDK 94(497.16)“1878/1884”

Документи

Mirjana KAPISODA

PREGLED DOKUMENATA O RAZGRANIČENJU CRNE GORE I TURSKE 1878-1884

Sažetak: Crna Gora kao nezaobilazan činilac u svim događajima na Balkanu, naročito u posljednja dva vijeka, bila je predmet interesovanja velikih sila koje su imale interese i aspiracije u ovom regionu. Crna Gora je nastojala da svoje interese prikaže i zaštiti putem kontakata sa nosiocima vlasti zemalja u okruženju i Evropi, koje su ostvarivali neposredno njeni vladari ili preko diplomatskih predstavnika u tim zemljama.

Za Crnu Goru od izuzetne važnosti su bili sukobi interesa, odnosno nagodbe velikih sila, kao i njeni odnosi sa tim zemljama. Posebno važnu ulogu je imalo izvršenje odluka Berlinskog kongresa o novim granicama Crne Gore (čl. 28) i sprovođenje 29. člana tog ugovora. O tom vremenu i istorijskim činjenicama na najbolji način svjedoče pisani istorijski izvori koji se nalaze i čuvaju u arhivskim fondovima Državnog arhiva na Cetinju.

U ovom radu osvrnućemo se na pet dokumenata iz druge polovine XIX vijeka i ukazati na njihov kulturno-istorijski značaj ne samo za Crnu Goru, nego i šire.

Ključne riječi: Stara Crna Gora, Berlinski kongres, razgraničenje Crne Gore i Turske, Međunarodna komisija za razgraničenje, Plav, Gusinje, Ulcinj, Bar, Praviteljstvujući senat, Ministarstvo inostranih djela, Crnogorsko poslanstvo Carigrad.

OVERVIEW OF DOCUMENTS ON DEMARCATION BETWEEN MONTENEGRO AND TURKEY 1878-1884

Abstract: Montenegro as an indispensable factor in all the events in the Balkans, especially in the last two centuries. It has been the subject of

interest of the Great Powers that had their own interests and aspirations in the region. On its side Montenegro tempted to express its own interests and to protect them through contacts with governments in neighbouring countries and Europe, which are exercised directly by its rulers or through diplomatic representatives in those countries.

For Montenegro, of great importance were the conflicts of interest, or the negotiation of the Great Powers, as well as its relations with these countries. Especially important role had the execution of decisions of the Berlin Congress on the new borders of Montenegro (Article 28) and the implementation of Article 29 of the agreement. About that time, and historical facts on the best evidence written historical sources are found and stored in the archive funds of the State Archives in Cetinje.

In this article we will take look at the five documents from the second half of the nineteenth century and prove their cultural and historical significance not only for Montenegro, but also beyond its borders.

Keywords: *Old Montenegro, the Berlin Congress, the demarcation between Montenegro and Turkey, the International Commission for the demarcation, Plav, Gusinje, Ulcinj, Bar, Governing Senate, the Ministry of Foreign affairs, Montenegrin Mission in Istanbul.*

Proces razgraničenja Crne Gore do Berlinskog konresa

Od kraja XVII vijeka sukobi sa Turcima postaju intenzivni, a suštinski interesi Crnogorske Mitropolije kao izvorišta buduće crnogorske države i otomanske državne vlasti postaju nepomirljivi. Turci tretiraju oblast Stare Crne Gore kao integralni dio Otomanskog carstva, dok crnogorski mitropolit i narodni glavari teže apsolutnom osamostaljivanju Crne Gore ne želeći da prihvate bilo kakav oblik podređenosti turskim vlastima. Evropske velesile za dugo vremena slijede stanovište Porte o statusu Crne Gore, tretirajući je kao pobunjenu provinciju Otomanskog carstva.

Blagodareći nastojanju u organizaciji vlasti, kao bitnom elementu državnosti, presudan doprinos dao je vladika Petar I Petrović Njegoš (1784-1830). Nakon bitke na Krusima 1796. godine, područje Bjelopavlića i Pipera prisajedinjeno je Crnoj Gori. Tokom organizovanja oružanog otpora protiv Mahmut

paše Bušatlije, prije bitke na Martinićima, Crnogorski zbor je 1. jula 1796. godine donio *Odluku*.¹ Presudnim datumom u pogledu formiranja aparata javne vlasti i nastanka pisanog prava u Crnoj Gori smatra se 18. oktobar 1798. Tada je na Skupštini u Stanjevićima² izabrano Praviteljstvo Suda Crnogorskog i Brdskog poznatog pod imenom *Kuluk* i donijet prvi crnogorski *Zakonik Petra I*. Ovi značajni događaji imali su i svoju predistoriju. Usvajanju *Zakonika*, kao što smo već rekli, prethodilo je donošenje Odluke, a potom *Stege*.³ Proces dezintegracije Otomanskog carstva uzima sve više maha pa je, zahvaljujući nastojanju mitropolita Petra I, nakon bitke na Krusima 1796. godine, područje Bjelopavlića i Pipera prisajedinjeno je Crnoj Gori.

Napore na sređivanju i okupljanju unutrašnjih crnogorskih snaga nastavio je vladika Petar II Petrović Njegoš od 1830. godine (1813-1851). Po povratku iz Rusije, na spoljnopoličkom planu, kao događaj od velike važnosti za afirmaciju državnopravne posebnosti Crne Gore treba pomenuti Protokol o razgraničenju s Austrijom 1841.⁴ Utvrđena je državna granica između „austrijske opštine Dobrota i crnogorskih plemena Veliki i Mali Zalazi” čime je Austrija faktički priznala Crnu Goru kao samostalnu državu.

Uz posredovanje ruskog konzula Jeremije Gagića, turskog komesara Selim-bega i austrijskog predstavnika, u Dubrovniku je 1842. godine upriličen susret crnogorskog vladike i hercegovačkog vezira, a ulogu domaćina imao je baron

¹ *Odluka* je zapisana u obliku zakletve i u njoj je prvi put i formalno potvrđeno jedinstvo i spremnost Crnogoraca i Brđana da se do poslednjeg bore za svoju nezavisnost.

² Ljubomir Kapisoda Stanjević, *Stanjevići - stogodišnja rezidencija dinastije Petrovića*, Cetinje, 1998.

³ U duhu *Odluke*, 6. avgusta iste 1796. godine, Crnogorski zbor je u ime „glavara od sve Crne Gore” donio prvi pisani zakon *Stegu*, koji je sadržao ukupno 6 članova.

⁴ Ugovor s Austrijom u vidu protokola o razgraničenju potpisali su 18. jula 1841. u Kotoru Petar II Petrović Njegoš, Eduard Grij i pretstavnici pograničnih komisija.

Karlo Rosner, dubrovački okružni kapetan. Od pregovora je zavisio dalji status spornih teritorija i budući odnosi Crne Gore i hercegovačkog pašaluka. Ugovor iz septembra 1842. godine o granici u dijelu Hercegovine potpisali su u Dubrovniku vladika Petar II i Ali-paša Rizvanbegović Stočević. U preambuli Ugovora rečeno je da se njime reguliše mir i o „granicama između nezavisne oblasti Crne Gore i pašaluka hercegovačkog“. Ovaj Ugovor je imao i poseban dodatak, potpisan u Kotoru 9. novembra 1843, o načinu čuvanja granice i zabrani neovlašćenog prelaska.

Nakon smrti vladike Petra II Petrovića Njegoša njegovo mjesto je naslijedio Danilo Petrović-Njegoš. Preuzevši titulu knjaza, Crnu Goru je pretvorio u sekularnu knjaževinu što je dovelo do inteziviranja procesa oslobodilačke borbe, protiv Turske, za proširenje državne teritorije i njenu potrebu za međunarodno priznanje nezavisnosti.

Velika izvojevana pobjeda na Grahovcu 13. maja 1858. godine, označila je prekretnicu u međunarodnom tretmanu Crne Gore. Na međunarodnoj konferenciji u Carigradu, održanoj u novembru iste godine, na intervenciju Velikih sila Porta je pristala na formiranje međunarodne komisije za razgraničenje. Komisija sastavljena od punomoćenih zvaničnika evropskih velesila, izvršila je u razdoblju od 1858-1860. godine razgraničenje između Crne Gore i Turske. Turska je bila primorana da se na međunarodnom planu odrekne vrhovne vlasti nad Crnom Gorom, koja od samog razgraničenja teritorijalne koristi gotovo nije imala. Crnoj Gori su pripojeni: Grahovo, Rudine, Lukovo, Nikšićka Župa, dio Drobnjaka, Lipovo kod Kolašina, dio Vasojevića i Kuča i selo Dodoši. Ovim činom evropske velesile su suštinski priznale Knjaževinu Crnu Goru kao nezavisnu državu.

U formalno-pravnom smislu evropske velesile priznale su nezavisnost Crne Gore odlukama Berlinskog kongresa od 1/13. jula 1878. godine. Prema čl. 26 Berlinskog ugovora Turska je priznala nezavisnost Crne Gore i time su odnosi

između Crne Gore i otomanske vlade ušli u sasvim novu istorijsku etapu.

Proces razgraničenja Crne Gore i Turske nakon Berlinskog kongresa (Sprovođenje odluka)

Kongres u Berlinu počeo je sa radom 13. juna 1878. godine. Berlinski ugovor je potpisan od predstavnika šest velikih sila 13. jula 1878, a ratifikovan 3. avgusta 1878. Na Crnu Goru su se odnosile odredbe sadržane u članovima 26-33. Odluke o definitivnom priznavanju nezavisnosti Crne Gore od strane Visoke Porte i svih ostalih „Visokih Strana Ugovornica“ koje je još nijesu priznale (čl. 26) i odluke o novim međunarodno priznatim granicama (čl. 28) su predstavljale za Crnu Goru pravno najznačajniji dio odluka. Priznanje nezavisnosti, prethodno dato na bilateralnom planu, u sporazumu između Rusije i Turske, ovim je dobilo potvrdu i od drugih velikih sila, čime je Crna Gora postala punopravan subjekt međunarodnog prava. Predstavnici evropskih sila: Velike Britanije, Francuske, Njemačke, Italije, Austro-Ugarske, Rusije i Osmanskog carstva su na sjednicama razmatrali rješenje istočnog pitanja, sudbinu Otomanske imperije i balkanskih naroda. Knjaz Nikola je u Beč poslao specijalnu misiju sastavljenu od vojvoda Boža Petrovića (predsjednik Senata) i Stanka Radonjića (šef Kancelarije za spoljne poslove) sa namjerom da putem neposrednih pregovora s austrijskim zvaničnicima obezbijede što povoljniji stav austrougarske vlade u pogledu crnogorskih zahtjeva. Nažalost, vođeni razgovori ostali su bez ikakvog uticaja na ublažavanju rigidnih stavova Habzburške monarhije.

Pitanje i rješavanje teritorijalnog proširenja Crne Gore, srazmjerno njenim dobitcima u ratu, započeto je na sjednici 1. jula 1878. godine, primjenjujući odredbe Sanstefanskog ugovora koje su služile kao tehničko polazište u ra-

spravi. Predsjedavajući, knez Bizmark, pročitao je prvi član Sanstefanskog ugovora, kojim su bile dosta precizno određene granice Crne Gore. Zastupnici Austro-Ugarske, grof Đula Andraši i grof Hajmerle, zatražili su da se stvar Crne Gore povjeri specijalnoj komisiji, odnosno grof Hajmerle je ponudio već sačinjeni prijedlog: „Crna Gora će dobiti izvjesno teritorijalno povećanje, čija će veličina biti utvrđena jednim kasnijim određenjem granica. Pošto se ovo određenje neće moći učiniti u plenumu Kongresa, staviće se u dužnost jednoj komisiji da podnese Kongresu jedan nacrt ovih granica”. Nove granice državne teritorije Crne Gore, utvrđene u završnom aktu Berlinskog kongresa (čl. 28), potrebno je bilo sprovesti, odnosno označiti na terenu. Zadatak međunarodne komisije, sastavljene od predstavnika Rusije, Engleske, Austro-Ugarske, Francuske, Njemačke i Italije, bio je da izvrši teritorijalno razgraničenje između Crne Gore i Osmanskog carstva.

Shodno odlukama Berlinskog kongresa i dvodnevnog rada crnogorsko-turske komisije potpisan je završni protokol u Virpazaru 2. februara 1879. godine. Prema sporazumu Turska je 7. i 8. februara 1879. godine predala Crnoj Gori Podgoricu, Spuž i Žabljak dok je uporno odbijala da ustupi Plavsko-gusinjsku oblast. Istoga dana Ulcinj je vraćen Turskoj čime je izvršena jedna od odredbi 29. člana Berlinskog ugovora. Odugovlačenje predaje Podgorice, pod uslovom vraćanja Ulcinja, bio je proračunat u pripremi izazivanja nove krize oko predaje Plava i Gusinja Crnoj Gori. Tok procesa razgraničenja između Crne Gore i Turske sproveden je u narednih nekoliko godina uz konstantno ometanje Porte. Crnoj Gori je priznato pravo na proširenje svojih granica: na istoku (cio podgorički kraj), a na sjeveru cijela nikšićka oblast. U primorskom dijelu je bila najviše oštećena - ostavljen je samo njegov dio od rijeke Željeznice do zaliva Kruči, odnosno grad Bar sa nešto obale (ograničeni pomorski i sanitarni nadzor Monarhije). Između Crne Gore Austro-Ugarske i Ugarske potpisan je Protokol o

predaji Spiča Austro-Ugarske 17. maja 1879. Ulcinj sa obalom i teritorijom do Bojane vraćen je Turskoj (da bi Crna Gora dobila Podgoricu), a za napuštanje određene teritorije Hercegovine dobila je Plav i Gusinje sa područjima koja im gravitiraju.

Međutim, u sprovođenju odluka Berlinskog ugovora o crnogorsko-turskim granicama, koje je započeto maja 1879. godine, Crna Gora je naišla na ogromne probleme. Problem je nastao što se Turska suprostavila predaji Plava i Gusinja Crnoj Gori. To je za duži period izazvalo zaoštavanje krize od strane albanskih prvaka iza kojih je stajala Porta i osporavala odluke Kongresa u vezi te oblasti. Skadarski valija i ujedno glavni eksponent pokreta Prizrenske ili Albanske lige, Hussein Husni paša uspio je, putem svakakvih opstrukcija i izigravanja obaveza, da spriječi rad međunarodne komisije što je doprinijelo njenom razilaženju u septembru 1879. godine. Nakon prestanka rada ove komisije, kriza oko Plava i Gusinja pretvorila se u vojnu konfrontaciju Crnogoraca i Albanaca, pa je rasprava po tom pitanju odložena na duži period. Pošto velike sile nijesu dale legitiman osnov takvom rješenju, Crna Gora je odustala od vojne akcije. U rješavanju nastalih sporova predstavnici evropskih sila su odlučili da se izvrši korekcija odluka Kongresa o teritorijalnom proširenju Crne Gore. Aprila 1880. godine odlučeno je da Plav i Gusinje ostanu u sastavu Turske, a da Ulcinj pripadne Crnoj Gori. Prema engleskom projektu, Turska je morala pristati da umjesto Plava i Gusinja ustupi Ulcinj sa okolinom. No, i pored načelnog pristanka, Porta je odbijala da evakuiše svoje trupe iz Ulcinja. Sa dolaskom liberalnog kabineta Viljema Gledstona na vlast, britanska diplomatija je označila novu političku orijentaciju prema Turskoj i uopšte istočnom pitanju. Svrstavanje britanskog premijera na stranu Crne Gore obezbijedilo je rješenje ulcinjskog pitanja u njenu korist. Ulazak međunarodne flote u vode Ulcinja i nagovještaj evropskih velesila da će međunarodne trupe okupirati Izmir

sa okolinom, primorao je Portu na popuštanje i konačno ustupanje Ulcinja Crnoj Gori. Konvencija o definitivnom ustupanju grada Ulcinja sa okolinom, potpisana je u Kunji 25. novembra 1880. između zapovjednika crnogorskih trupa Nikole Matanovića i zapovjednika turskih trupa Bedri-bega. I narednih godina ostala su neriješena neka manja pogranična pitanja sa Turskom. Iako je, prema ugovoru, turska vojska 4. oktobra 1878. godine napuštala Kolašin, proces razgraničenja, odnosno dvovlašća u Poljima Kolašinskim je trajao sve do godine 1886, kada je uspostavljena puna vlast Crne Gore.

Odlukama Berlinskog kongresa, koje su direktno uticale na Crnu Goru, ostalo je neriješeno pitanje evakuacije otomanskih i crnogorskih trupa sa teritorija koje su dvije države morale ustupiti jedna drugoj. Sanstefanskim ugovorom, koji je prethodio Berlinskom kongresu, bilo je utvrđeno da se Crnogorci evakušu sa otomanske teritorije za 10 dana. Slični stavovi na Kongresu bili su neprimjereni i izazvali su diskusiju i negodovanje, pogotovo grofa Petra Šuvalova koji je zatražio da se evakuacija crnogorskih trupa uslovi evakuacijom otomanskih trupa sa teritorije koja treba da se ustupi Crnoj Gori. Konačno je pitanje formulisano u članu 32. Berlinskog ugovora, po kojem „Crnogorska vojska je dužna da najkasnije u roku od dvadeset dana od dana izmjene ratifikacije ovog ugovora napusti teritorije koje je zaposjela Knjaževina. Turska vojska će u istom roku napustiti teritorije koje su ovim ugovorom pripale Crnoj Gori. Ovim trupama se daje još petnaest dana roka da za to vrijeme napuste utvrđenja, izvuku provijant⁵ i opremu i da sastave inventar oružja i predmeta koje ne mogu odmah prenijeti“. Međutim, po ovom ugovoru, garancija o razmjeni teritorija i njegovom sprovođenju nije bilo.

Iako o suštinskim namjerama Kongresa postoje različiti stavovi, neosporno je da su njegove odluke imale prepoznatljivu

⁵ Provijant-profijant: hrana, jelo, životne namirnice; naročito: životne namirnice koje su potrebne i predviđene za ishranu vojske.

poruku da o Balkanu odlučuju one sile koje tu imaju svoje strateške interese i politički kapacitet da te interese zaštite. Upravo zbog ovih činjenica Berlinski kongres je započet kao institut revizije Sanstefanskog mira. Naime, evropske sile su definitivno spriječile Rusiju da Istočno pitanje vjekovno rješava kao neko svoje posebno pitanje, bez obzira na interese ostalih sila. Tako su Austro-Ugarska i Britanija rusku dominaciju na Balkanu i nad moreuzima smatrale nedopustivom, i nijesu htjele pristati da Rusija po svom nahođenju uređuje Balkan. Naravno, Britanija je prvenstveno mislila na Carigrad, moreuze i ruske brodove u Sredozemlju, a Austro-Ugarska na Bosnu i Hercegovinu.⁶ Upravo, na Berlinskom kongresu nemoć Rusije da na Balkanu vuče poteze koji su bili suprotni strateškim interesima ostalih evropskih sila, bila je očigledna. Za državnu politiku Crne Gore, a posebno za njene nacionalne planove, to je trebalo da bude značajno saznanje.

U narednih nekoliko godina Crna Gora je preduzimala mjere na rješavanju preostalih manjih pograničnih pitanja sa Turskom. Tako su se u razdoblju od 1879. godine do Prvog balkanskog rata na graničnoj liniji između Crne Gore i Turske često dešavali pogranični incidenti. Na udaru turskih graničara posebno su se nalazili žitelji sela Velike na sjeveru Crne Gore kojima se, i pored pregovora između crnogorske i otomanske vlade, nije mogao obezbijediti miran i spokojan život. Ovaj problem u odnosima dvije susjedne države suštinski je riješen tek ishodom Prvog balkanskog rata. Novo uređenje Balkana dovelo je do teškog razdoblja u životu Crne Gore koje je kulminiralo Balkanskim ratovima, a zatim i Prvim svjetskim ratom.

⁶ Zapisnikom o razgraničenju između Crne Gore i Austro-Ugarske, sačinjenim u Zupcima 17. novembra 1879. godine, mješovita komisija je utvrdila granične linije od Vrsute do rijeke Željeznice i dalje do mora.

Crna Gora se od Austrougarskih ograničenja (pomorska i sanitarna kontrola crnogorske obale) oslobodila tek 1908. godine, nakon anksije Bosne i Hercegovine.

Dokumenta iz fondova Državnog arhiva

Državni arhiv Crne Gore u svojim fondovima čuva značajnu istorijsku arhivsku građu koja se svakodnevno kroz različite vidove prezentuje korisnicima i naučnim istraživačima. Za ovu temu su posebno značajni fondovi-spisi koji se kao svjedočanstvo prošlosti mogu koristiti u daljim složenijim proučavanjima u svrhu naučno-istorijskih dostignuća. Istorijski značaj navedenih fondova je prvorazredan i on predstavlja jezgrovitu dokumentarnu osnovu koja na jedinstven način svjedoči: o ukupnim segmentima života i rada stanovništva, administrativnoj podjeli Crne Gore, organizaciji vlasti, crnogorske državne spoljne uprave (razgraničenje Crne Gore i Turske) i djelatnosti uprave, vojske, sudstva, prosvete, zdravlja i trgovine.

U tom pravcu, na ovom mjestu, prezentujemo pet odabranih dokumenata iz tri fonda: Praviteljstvujušći senat Crnogorski i Brdski (PS), Ministarstvo inostranih djela (MID) i Crnogorsko poslanstvo Carigrad (PC).

Fond Ministarstva inostranih djela sadrži najbrojnije spise koji se tematski odnose na pitanja: razgraničenja između Crne Gore i Turske⁷, pregovora za mir sa Portom⁸, misija Ćamil-paše, razmjenu teritorija, pogranične sukobe i sporove, stanje turske vojske, diplomatske predstavnike u Crnoj Gori⁹, imanja turskih podanika u Crnoj Gori¹⁰, iseljenje Turaka iz Podgorice¹¹, hapšenje Crnogoraca od turske vlasti¹², crnogorske poslanike u Carigradu i izvještaje¹³, izvještaje skadarskog konzulata¹⁴, izvještaje vojvode Boža Petrovića

⁷ DACG, MID, 1860-1893; knj. 16; k. 85.

⁸ DACG, MID, 1877-1898; knj. 8; k. 16.

⁹ DACG, MID, 1879-1915; knj. 1; k. 10.

¹⁰ DACG, MID, 1879-1889; k. 6.

¹¹ DACG, MID, 1880; br. 866,867,868...

¹² DACG, MID, 1890; br. 60,392,463...

¹³ DACG, MID, 1879-1899; k. 7.

¹⁴ DACG, MID, 1894; br. 1038,1096...

о окупацији Скадра¹⁵ Тahir-пашу у Подгорици¹⁶, Отоманску банку¹⁷, школовање црногорских ђака у Carigradu¹⁸, поштански саобраћај Скадар-Vir-Bar, царинске повластице између Црне Горе и Турске, карантинске мјере и остала документа.

Након стичања независности за Црну Гору је било неопходно успостављање званичних односа, путем акредитовања сталних дипломатских представника. Посебно је било важно регулисати односе са Отоманским царством са којим је требало ријешити бројна питања у погледу међусобног разграничења и спровођења одлука Берлинског конгреса и односа који су се тicali sukcesije, statusa и заштите црногорских поданика који су се налазили на раду у Carigradu и у другим турским градовима.

Postupajući по Špejerovom заhtjevu, knez Lobonov-Rostovski се 19/31. марта 1879. обратио Fanariot Karateodori-паши да Црна Гора не може тренутно именовати свог представника и тражи да то учини Русија до именовања црногорског представника, како у Carigradu тако и у другим турским градовима које посјећују Црногорци. Porta је odbila да на тај начин одржава односе са Црном Гором, позивајући се на одредбу Берлинског уговора, у којој се каже да са црногорским поданицима у османској империји поступају као са својим држављанима.

Црна Гора уз финансијску помоћ руске владе, одлучила је да за свог првог званичног представника именује министра иностраних дјела војводи Stanka Radonjića. За Carigrad су отпутовали 10/22. јула 1879. predsjednik Državnog savjeta војвода Božo Petrović, члан Državnog savjeta Gavro Vuković и бивши секретар Senata Stevan Kustudija. Sultan је коначно 24. августа/5. септембра 1879. примio црногорске представнике и биле су завршене све формалности око отварања посланства у Carigradu. Главни политички задаци црногорских представника

¹⁵ DACG, MID, 1915; br. 1213,1231,1239,1267,1326...

¹⁶ DACG, MID, 1893; br.18,19,22,23,27,30,41,63,245...

¹⁷ DACG, MID, 1903; br.725,746,765,767,773,782,879,936...

¹⁸ DACG, MID, 1890-1893; br. 38,208,802,813,814,1036,1094...

u Carigradu bila je predaja Plava i Gusinja i rada komisije za razgraničenje i predupređivanje turskog vojnog utvrđivanja u Zeti. U toku razgovora 11./23. avgusta 1879. sa ministrom spoljnjih poslova Safet-pašom, vojvoda Radonjić predložio je Porti da nađu najlakši način na koji bi Turska ustupila Plav i Gusinje. Pregovori su vođeni ali bez uspjeha.

Rad poslanstva teкао je od momenta osnivanja bez formalnih prekida do 1912. Izuzetak su predstavljale kraće pauze tokom 1881-1882, kada je zbog odsustva Gavra Vukovića poslanstvo bilo upražnjeno, kao i prekidi koji su bili posljedica smrti dvojice otpravnika poslova, Mitra Plamenca i Mitra Bakića.

Nesumnjivo, prezentovana dokumenta po svom bogatom sadržaju predstavljaju dragocjeno kulturno-istorijsko svjedočanstvo o izvršenju neriješenih pitanja u određivanju novih granica Crne Gore na terenu, postupku njihovog sprovođenja (član 28 i 30) što na vjerodostojan način ovdje prenosi.

Original teksta odabranih dokumenata je u rukopisu, pisan na francuskom i italijanskom jeziku. Prva dva dokumenta su sa francuskog jezika prevedena 60-tih godina XX vijeka, druga dva 2013. i jedan sa italijanskog 2016. godine. Prevod dokumenta označen pod brojem 1. je *Protokol komisije za razgraničenje* na sjednici održanoj u Virpazaru 14/26 januara 1878. i sadrži podatke pregovara o graničnoj liniji između Albanije i Crne Gore. Dokument označen pod brojem 2. je pismo Visoke porte (Veliki Vezirat) upućeno Nj. V. Crnogorskom knjazu Nikoli od 7. januara 1879, dok se dokument označen pod brojem 3. odnosi se na *Memorandum o uspostavljanju granica Crne Gore i Turske*, potpisan 12. aprila 1880. godine. Pod brojem 4. je predstavljen dokument o utvrđivanju granica između Skadarskog jezera i Planinice, potpisan od Crnogorske i Turske komisije u Andrijevići, 3/15 januara 1884. Pod brojem 5. je prevod dokumenta sa italijanskog jezika Ugovor iz 1884. između Knjaževske Vlade

Crne Gore i Đovanija Sume o kupovini kuće sa okolinom smještene na malom poluostrvu zvanom Duka u ulcinjskom zalivu.

Rezime

Od sticanja faktičke nezavisnosti 1796. godine, Crna Gora je do 1914. potpisala preko osamdeset međunarodnih ugovora i konvencija sa: Francuskom, Austrijom, Osmanskim carstvom, Srbijom, Velikom Britanijom, Italijom, Belgijom, Bugarskom, Grčkom i drugim državama. Jedan od najstarijih je sačuvani dokument, međunarodno-pravni sporazum između Crne Gore i Francuske o međusobnim pograničnim pitanjima.

Naučno izučavanje prošlosti balkanskih naroda, bez obzira na sve razlike i sličnosti njihove prošlosti, potvrđuje da su njihovi međusobni odnosi i kultura veoma povezani. Prošlost nas upozorava, a sadašnjost uči da bi svaki pokušaj mijenjanja granica bio zločin prvenstveno prema sopstvenom narodu i prema drugim evropskim narodima i državama.

Krajem XIX vijeka Crna Gora je postigla konačnu eliminaciju turske vlasti uprkos značajnom uticaju spoljašnjih faktora, težnji i odnosa velikih sila prema Crnoj Gori i uopšte Balkanu.

Period vladavine otomanskog carstva, pored dosadašnjih naučnih istraživanja, proučavanja i publikovanja, podrazumijeva dalja studiozna istraživanja u arhivima Turske, Vatikana, arhivima bivše Jugoslavije, Albanije i Evrope. Zajednički projekat na objavljivanju najznačajnijih izvora iz dokumentarne riznice Državnog arhiva Crne Gore sa ostalim arhivima predstavlja samo dio budućih poduhvata.

Literatura

1. Andrijašević, Živko M. : *1878. godina kao granica epoha*, Matica 2009.
www.maticacrnogorska.me
2. Andrijašević, Živko - Rastoder, Šerbo : *Crna Gora i velike sile*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2006.
3. Jovanović, Jagoš, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, Cetinje, 1948.
4. Perazić, Gavro - Raspopović, Radoslav : *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, Zbornik dokumenata sa komentarom, Podgorica, 1992.
5. Radosavović, Ilija : *Međunarodni položaj Crne Gore u XIX vijeku*, Beograd, 1960.
6. Ražnatović, Novak : *Međunarodno priznanje Crne Gore*, Zbornik radova sa naučnog skupa, Podgorica, 1999.
7. Ražnatović, Novak : *Crna Gora i Berlinski kongres*, Cetinje, 1979.
8. Ražnatović, Novak : *Crna Gora i Sanstefanski mir*, Istorijski zapisi, 3-4, Cetinje, 1976.
9. Ražnatović, Novak : *Sukob Crne Gore sa Turskom i Albanskom ligom oko izvršenja Berlinskog ugovora o predaji Plava i Gusinja*, Glasnik Cetinjskih muzeja, Cetinje, 1973.
10. Stanojević, Gligor : *Prilozi za diplomatsku istoriju Crne Gore od Berlinskog kongresa do kraja 19. vijeka*, Istorijski časopis, XI, 1960.
11. Vuković, Gavro : *Memoari*, knj. 1-3, Cetinje-Titograd, 1985.

Prevod sa francuskog.¹⁹

DACG, PS-1175, 2/1878²⁰

Komisija za razgraničenje između Turske i Crne Gore

[Virpazar, 15/27, februar 1878.]

I

Protokol od 14/26. februara 1878.

Sjednica je bila u Virpazaru.

Prisustvovali su:

Od strane Turske: Njeg. Eks. Generalmajor Riza Paša, pukovnik Matković Beg, Ismail Beg, ađutant Njeg. Eks. Riza-Paše. Od strane Crne Gore: Njeg. Eks. Vojvoda Mašo Vrbica, šef Generalštaba Crnog. Vojske, Blažo Petrović ađutant Njeg. Vis. Knjaza Nikole, Gavro Vuković sekretar Senata.

Kao posrednik između Turske i Crne Gore od strane Rusije gosp. Pukovnik baron Kaulbars.

- a) Počelo se sa pokazivanjem akreditivnih pisama odnosnih vlada.
- b) Njeg. Eks. Riza Paša izjavio je da ga njegova Vlada ovlastila da pregovara o graničnoj liniji između Albanije i Crne Gore i da nije mogao ići u suštinu stvari kada se radi o Hercegovini i Staroj Srbiji.
- c) Baron Kaulbars predlaže da se pročitaju uslovi primirja zaključenog između ruskih carskih trupa i njihovih saveznika i turskih carskih trupa.

¹⁹ Tekst dokumenta sa francuskog jezika prevela je Marija Jergović, honorarni činovnik Državnog arhiva NRCG (1952-1965). Bila je jedna od kćerki velikog vojvode Boža Petrovića (dvorska dama) i govorila je više svjetskih jezika.

²⁰ Državni arhiv Crne Gore, Praviteljstvujušći senat crnogorski i brdski - Vojna uprava, f. 8. br. 1175(2), 1878.

- d) Vijećalo se o datumu početka primirja i dogovoreno je da to bude 19/31. januar 1878.
- e) Zatim se dogovor prenio na označavanje granice, koja mora početi od ušća Bojane u Jadransko more i ići će ovom rijekom do ušća rijeke koja spaja jezero Chass (Šas) sa Bojanom.

Zbog nedostataka dokumenata ostatak trase (granične linije) se odlaže za sljedeću sjednicu.

Riza, s.r.

M. Vrbica, s.r.

Pukovnik Baron *Kaulbars, s.r.*

Virpazar 15/27. februar 1878.g.

2.

Prevod sa francuskog:²¹ **DACG-MID; f. 2; broj 73 (2); 1879.**

Vis. Porta

Njeg. Vis. Crnog. Knjazu Nikoli

Veliki Vezirat

7-I- 1879, br. 53356/6

Visočanstvo

Primio sam k znanju pismo koje je Vaše Visočanstvo uputilo mom predhodniku 25 nov. potonjeg, odnosno neriješenih pitanja između Vis. Porte i Crne Gore.

Još od potpisa Berlinskog ugovora Car. Vlada je najviše imala na srcu da potraži rješenje ovih pitanja i da dadne mjesta, solidna i trajna, svojim budućim vezama sa

²¹ Tekst dokumenta sa francuskog jezika prevela je Marija Jergović, honorarni činovnik Državnog arhiva NRCG (1952-1965).

Knjaževstvom. Ako se ova želja nije ostvarila, ako se stanje stvari koje su označene u pismu i na kojemu imam čast da odgovorim, još produžuje, za to se mogu kriviti (okrivljavati) samo uzroci, koji ne zavisi od volje Vis. Porte. Vaše Visočanstvo je suviše pravično da ne povede računa o stanju odakle ovi uzroci potiču. Da bi se učinio kraj sa današnjim sporovima i da se pristupi izvršenju članaka Berlinskog Ugovora koji se odnose na Crnu Goru, Car. Vlada šalje u Skadar Albanije, u svojstvu Car. Komesara Njeg. Eks. Kijamel pašu, bivšeg ambasadora u San. Petersburgu, predsjednik sekcije u Drž. Savjetu. Vaše Visočanstvo će svakako vidjeti u ovom izboru dokaz namjera koje sam izrazio i zaloge (jemstvo) njihovog budućeg ostvarenja.

Što se tiče izbjeglica koji se nalaze na Crnog. teritoriji, ne vidimo po čemu bi Vis. Porta mogla biti odgovorna zbog njihove postojanosti (istrajnosti) da neće da se vrate na njihova ognjišta. Od momenta kad se zaključio mir, ništa ih nije spriječavalo niti ih danas spriječava da se vrate u otadžbinu, da se Knjaževstvo rastereti od troškova za njihovo izdržavanje. Mjere koje je uzela Car. Vlada zaista pruži (daje) dovoljne garancije onijema koji bi htjeli da se vrate u Novopazarski Sandžak. Od tada slučaj, o kojemu govori Vaše Visočanstvo otklonjen je i ništa više nego Crna Gora Visoka Porta ne osjeća se obavezna, da se stara o ishrani izbjeglica, koje bi produžile svoj boravak u Knjaževini.

Vjerujem da će Vaše Visočanstvo imati dobrotu da primi ovo saopštenje sa istim osjećajima sa kojim ja odgovaram na njegov poziv, a ako Vaše Visočanstvo imade dobrotu da svoju vladu stavi u vezu sa Njeg. Eks. Kijamel pašom, može biti sigurno da će naš komesar, potčinjavajući se instrukcijama koje su mu date, starati da ukloni sve teškoće (sporove) u smislu koje se tiču interesa obiju stranaka.

Izvolite primiti, Visočanstvo, uvjerenje mojeg visokog poštovanja.

Kheridim

3.

Prevod sa francuskog²²: **DACG-PC; f. 1; broj 2 (1); 1880.**

MEMORANDUM

POTPISAN OD GOSPODINA OTPRAVNIKA POSLOVA NJEGOVOG VISOČANSTVA KNJAZA CRNE GORE I NJEGOVE EKSELENCIJE MINISTRA SPOLJNIH POSLOVA NJEGOVOG VELIČANSTVA CARA OTOMANA, NAMIJENJEN DA BUDE PREZENTIRAN SILAMA POTPISNICAMA BERLINSKOG UGOVORA U VEZI SA GRANICAMA OTOMANSKE IMPERIJE I CRNE GORE

Dalje potpisani, propisno ovlašćeni od svojih visokih vlada, saglasili su se da teritorija Gusinja i Plava, koja je prema Berlinskom ugovoru trebala biti dio teritorije Crne Gore, bude zamijenjena drugim teritorijama i da, prema tome granica između dvije države bude trasirana prateći plavu liniju unijetu na šest karata koje su parafirali predstavnici i koje su priložene sadašnjem aktu prema oznakama upisanim na poleđini svake od ovih karata tj. da će polaziti od mora, saglasno Nacrtu koji je predložio engleski Komesar, od mjesta V. Kruci i slijediti upravo ovu trasu do jezera. (Budući da je ovaj dio granice definitivno trasiran komisija bi imala da se bavi samo izvršenjem razgraničenja). Od te tačke ona će presijecati pravom linijom Jezero i prolazeći sredinom zaliva Kastrata i Hota, ići će vrhom brda Kuše (Kuse) i Hoti (Hotti) do rijeke Cijevne iznad tačke naznačene na karti austrijskog general. štaba pod imenom Serci. Od ovog mjesta granica slijedi maticu rijeke Cijevne penjući se ponovo do podnožja

²² Aleksandra Čvorović i Tijana Kaluđerović (akademske studije-francuski jezik i književnost) su 2013. godine, na osnovu potpisanog Ugovora o stručnom osposobljavanju, provele u Državnom arhivu 9 mjeseci.

brda Goliš koje će kao i selo Selce (Selcit) ostati u Turskoj. Napuštajući Selčansku Cijevnu (le Zem de Selcit) granica će ići do Tjesnaca i Sukotvile i slijediće greben planine Lješnica.

Od te tačke će presijecati dolinu Vrmoša i ići ka vrhu brda Stočica (Stociza). Do ove tačke karte italijanskih i ruskih komesara služiće, izuzimajući Serci, kao osnova. Od ove tačke, koja je krajnja tačka karata komesara, trasa će slijediti liniju označenu na paraфираној аустријској карти, која će služiti kao osnov za razgraničenje koje treba da se obavi na licu mjesta. Tako će granična linija ići duž grebena planina preko vrhova Lipovice, Zeletina do vrha planine Visitor odakle će ostavljajući selo Velika u Crnoj Gori doći do Mokre Planine koja će ostati u Turskoj.

Otomanske trupe biće obavezne da napuste u roku od 10 dana počev od dana potpisivanja ovog akta položaje koje zauzimaju u ovom momentu izvan novih granica Carstva.

Dvadeset četiri časa prije povlačenja komandanti okupiranih položaja otomanske carske vojske, obavijestiće komandante knjaževske crnogorske vojske u Podgorici o tačnom vremenu povlačenja iz okupiranih mjesta. Oni će čekati ovaj trenutak bez udaljavanja sa svojim trupama od ovih položaja, i napustiće ih tek u utvrđenom času.

Generalno guvernerstvo Skadra biće zaduženo od strane Carsko otomanske vlade za razmjenu zvaničnog akta o ustupanju. Njegovo Visočanstvo Knjaz Crne Gore imenovaće u istom cilju jednog od svojih generala.

Poslije povlačenja carsko otomanske vojske iz vraćenih oblasti, Carska vlada biće oslobođena svake obaveze za održavanje javnog reda u ovoj oblasti i neće biti odgovorna ni za kakve eventualne događaje.

Podrazumijeva se da će ovaj dogovor biti podnijet silama potpisnicama Berlinskog ugovora.

Uzvišena Porta, u saglasnosti sa Knjaževskom Vladom predložiće bez odlaganja vladama potpisnicama Berlinskog ugovora da ovlaste svoje predstavnike u Carigradu da

organizuju konferenciju kako bi se pristupilo potpisivanju protokola kojim se utvrđuju gore iznijeti uslovi.

Sačinjeno i potpisano u dva primjerka u Carigradu 12. aprila hiljadu osamstotina osamdesete godine.

[S.R.] Voucovitch²³

[S.R.] *Savas*

4.

*Prevod sa francuskog:*²⁴

DACG-MID; f. 14a; broj 876 (4); 1884.

Granice između Turske i Crne Gore

[Andrijević, 3/15 januar 1884]

2-dio sadrži između Skadarskog jezera i Planinice

Granična linija polazi od tačke koja se nalazi na N-E (sjeveroistočno) od Skadarskog jezera između Skala Zetica i Stanića potoka na 42° „16’ „ 43 1/2” od № 16° 56’ „37“ dužine. (Primjena na terenu granične linije trasirane na Berlinskom kongresu na karti austrijskog general-štaba, postavlja Planvicu na tačku koja je na karti gosp. Sale, engleskog komesara označena kao № XIX). Piramida podignuta na ovoj tački nosi № 11.

²³ Očigledno je da se radi o prezimenu *Vuković*.

²⁴ Aleksandra Čvorović i Tijana Kaluđerović (akademske studije-francuski jezik i književnost).

Granična linija koja s kreće od ove tačke formirajući sa prirodnim Sjeverom ugao od 13° i $30'$, slijedi pravac drugog od brežuljaka Mataguže, brežuljka koji se nalazi N. E. (sjeverno-istočno) od Crkve Vranj, i presijecajući močvarni neograđen teren, dopire do graničnika № 12 na udaljenosti od 250 m, odakle slijedeći stalno isti pravac, stiže na 546 metara na granični kamen koji nosi № 13 smješten na mjestu zvanom Goveđi Brod, malo ispred mjesta zvanog Mirlaš; odatle preko polja stiže na 546 metara na granični kamen br. № 14, podignut na mjestu zvanom Popov Ubao.

Od graničnog kamena № 14 granična linija dostiže postupno kamenove № 15, 16, 17, 18 i 19. koji su udaljeni jedan od drugoga 546 metara. № 17 je istočno od puta koji spaja Mataguže i Mirlaš; № 18 je zapadno od puta koji povezuje Vranj i Mirlaš.

Granična linija od № 11 do № 19 je u direktnoj liniji; razdaljina između drugog brežuljka Mataguži (koji nosi № XXI na karti Gospodina Kapetana Sale) i № 19 je tačno dva kilometra.

Od № 19 granična linija formira sa predhodnim pravcem ugao od 88° čiji otvor je ka Crnoj Gori, i stiže pravom linijom na granični kamen № 20 podignut na polju na 405 metara i spaja se sa № 21 na 410 metara, odatle na daljini od 405 metara dotiče granični kamen № 22, podignut kod jedne kuće, napravljene od kamena u podnožju jednog duda (dogovoreno je da dvorište kuće ostaje u njoj).

Od ove zadnje tačke granična linija, mjenjajući pravac ka N-E (sjeveroistok) stiže na 235 metara do № 23, granični kamen podignut blizu puta koji prolazi između Mataguža i Gošića, a odatle, praveći ugao od 177° $30'$ (otvor ka Matagužima) dostiže na 241 metar na kamen № 24, podignut takođe pored navedenog, zatim pod uglom od 118° (otvor ka Matagužima) stiže sa № 25 na 200 metara razdaljine. Na ovoj tački granična linija pravi još jedan ugao od 157° i $15'$ (otvor ka Matagužima) i sukcesivno dolazi na granične kamene 26

na 265 metara i 27. na 245 metara. Ovaj poslednji granični kamen je postavljen sasvim blizu spajanja dva puta.

Od № 27 granica, praveći ugao od $142^{\circ}, 45'$ (otvor ka Matagužima) pruža se ka Sjeveru i dolazi na kamen № 28 na 258 metara i na granični kamen 29, na 278 metara, koji se nalazi na istom pravcu.

Sa gore navedene tačke granična linija, praveći ugao od $167^{\circ}, 45'$ (čiji otvor je ka Crnoj Gori) dolazi na granične kamenove № 30 na 420 metara, № 31 na 415 metara i № 32 na 400 metara razdaljine.

Ova tri zadnja granična kamena su na pravoj liniji a № 32 je postavljen u blizini puta koji spaja Vladne i Mataguže; granična linija ostavlja ovaj put u Turskoj.

Od ove tačke granična linija ide ka N-O i praveći ugao od $141^{\circ}, 15'$ (otvor ka Crnoj Gori) sa svojim predhodnim pravcem prelazi kameniti i neobrađeni teren i stiže na 407 metara na kamen № 33, i na istom pravcu na 417 metara na kamen № 34 a na 265 metara na kamen koji nosi № 35.

Od kamena № 19 do kamena № 35 granična linija ostavlja selo Mataguži u potpunosti Turskoj a selo Gošići Crnoj Gori.

Od kamena 35. granična linija praveći sa svojim predhodnim pravcem ugao od $163^{\circ}, 45'$ (otvor ka Turskoj) ide pravom linijom do № 36 na 530 metara, i na istom produžetku dostiže na 541 metar kamen № 37, a na 548 metara kamen № 38 i naizmjenično na granične kamenove № 39, 40, 41, 42, na istoj razdaljini od 546 metara, na istom pravcu.

Položaj № 42 je na direktnoj liniji koja vodi od utvrđenog brežuljka Mataguži (ovo je brežuljak koji je smješten na sjeveru od grupe brežuljaka na engleskoj karti je označen kao № XXIII) ka tački postavljenoj na 100 metara istočno od mosta zvanog Ržanički most. Razdaljina između № 42 i gore pomenutog brežuljka je 4.000 metara.

Od № 42 granična linija ide ka tački smještenoj istočno od mosta na Cijevni i slijedi ovaj pravac do graničnog kamena koji nosi № 46 podignutog na 100 metara istočno od

Ržaničkog mosta. Kamenovi № 43, 44, 45 su postavljeni na ovom produžetku na jednakoj udaljenosti od 546 metara. Odatle, slijedeći isti pravac granična linija dolazi na brežuljak koji razdvaja granične kamenove № 45 i 46 za 300 metara.

Od graničnog kamena № 42 do kamena № 46 granična linija prolazi neobrađenim kamenitim terenom.

Granična linija između kamenova № 35 i № 46 ostavlja Turskoj sela Vladne i Šipčanik a Crnoj Gori grupu kuća koje se nalaze u mjestu zvanom Dobrova.

Od kamena № 46 granična linija ide ka N-E (sjeveroistok) da bi došla do tačke na 100 metara južno od ruševine kuće Omer Boja, na svom putu ona dolazi do graničnog kamena № 47 na 720 metara i kamenova 48,49,50 na podjednakoju udaljenosti od 760 metara.

Između graničnih kamenova № 46 i 50 granična linija prelazi preko kamenog terena; granice su postavljene na istom produžetku.

Na № 50 granična linija, praveći ugao od 150° , $30'$ sa predhodnim pravcem, ide ka Gradištu direktnom linijom i stiže na 250 metara na № 51, urezan na malom brdašcu i na razdaljini od približno 1.400 metara na № 52 koji je trebao biti označen na običnoj kamenoj piramidi, stiže vrh Gradišta na 1.975 metara. Ova zadnja tri broja su na istoj pravoj liniji. № 53 urezan na stijeni koja ima dimenzije od oko 15 metara kvadratnih i koj čini vrh brda.

U Gradištu granica, praveći ugao od 128° i $45'$ sa predhodnim pravcem, slijedi pravac linije vođene od Suke Grudske do Gradišta, i na 1.100 metara dolazi na vrh zvani Stražarice, na kome je uklesan № 54. Od Lopari na istom pravcu i na 1.700 metara ona dolazi na № 55 koji se nalazi na N-E (sjeveroistoku) od puta koji ide od Dinoše ka Zatrijebču ispod Suke Grudske; № je označen na jednoj stijeni smještenoj usred niskog rastinja, i na 150 metara od jednog malog rezervoara postavljenog na putu. Između № 45 i 55 granična

linija ostavlja kuće u Loparima Crnoj Gori a veliki dio polja navedenog sela Turskoj (dogovoreno je da polje presječeno graničnom linijom, koje pripada imenovanim Sadiku Ramu i Sulejmanu Lopari, ostane Turskoj).

Od № 55 ona se penje u pravoj liniji na vrh Suke Grudske na 1.750 metara razdaljine. № je uklesan na stijeni koja čini najviši vrh prema Fundini.

Od ove tačke granična linija pravi ugao od 31° sa predhodnim pravcem i ide linijom diobe voda da bi došla na najvišu tačku Mayé elmouamé (Glatka Glavica) na 950 m. № 57 je uklesan na 3 metra od groba koji se nalazi na uzvišenju.

Od № 57 ona ide na najviši vrh Suka-Mouamé (po engleskoj karti) koju starosjedioci nazivaju Nik Vuči (Nik-Vouci) i dostiže tu tačku na 950 metara. № 58 je uklesan na stijeni smještenoj blizu piramide podignute od običnog kamena.

Od № 58 granična linija praveći sa pravcem Suke-Grudske ugao od 119° stiže u pravoj liniji na 1.400 m. mali vrh brežuljka Hoberi-grob-Karli, koji treba da nosi № 60; № 59 trebao bi biti označen na istom produžetku i na udaljenosti od 650 m. od № 58. Linija prati onu u pravcu koji je postavljen iznad sela Mogila smještenog na zajedničkoj granici koja dijeli Mujeska od Nikmaraša. Ova tačka trebala bi biti № 61. Odatle granična linija pravi sa predhodnim pravcem ugao od $266 \frac{1}{2}^\circ$ stiže do tačke zvane Majé Pepis koja se nalazi iznad jedne provalije na desnoj obali Cijevne.

Budući da se Knjaževski komesari nijesu saglasili sa svojim otomanskim kolegama, predložili su sljedeću trasu: od tačke № 58 granična linija bi se spuštala na brežuljak koji lokalno stanovništvo zove Suka Nagriva, a odatle bi slijedila greben kanjona rijeke Cijevne i ostavljajući Crnoj Gori selo Mujeska došla bi na № 62 na Majé Pepis. Nakon ove razlike dio granične linije između № 58 i 62 ostavlja se ad referendum.

Od tačke № 62 granična linija slijedeći grebene provalija stiže na 800 metara na № 63 u mjestu zvanom Skala Smedez

na putu koji silazi od Delaj-a do Cijevne broj je urezan na maloj stijeni sasvim blizu tačke gdje put počinje da se spušta, a odatle pravom linijom dolazi na desnu obalu Cijevne blizu jedne srušene kuće; № 64 je uklesan takođe na jednoj stijeni na ivici rijeke. Od ove tačke granična linija slijedi rijeku Cijevnu do Han-Graboma na razdaljini od oko 3950 metara. Mjesto ulijevanja u Cijevnu jednog malog potoka koji se spušta od brda Velečik do Hana, smatra se oznakom granice, ali № 65 nije uklesan.

Na ovoj tački granična linija napuštajući Cijevnu, ponovo se penje desnom ivicom provalije i stiže na uzvišenje koje lokalno stanovništvo zove Busa-Mišdragut (ova tačka nosi ime Kuni Kutchi na engleskoj karti) na 1.400 metara, koja obuhvata № 66 i odatle slijedeći greben provalija dolazi na № 67 na 2.750 metara na vrhu zvanom Suka Lakut (saglasili su se da plato-zvani Djendgez ostane Crnoj Gori) a zatim preko uzvišenja stiže na № 68 na 1.500 metara na tačku Suka Miltché; od te tačke na 1.000 metara dolazi drugi greben Suka Miltché koji nosi № 69 a koji se nalazi na brdu Sokol.

Od № 69 granična linija slijedi grebene lanaca planina i na razdaljini od oko 900 metara dopire do № 70 uklesanog na vrhu Maja Mitchet, a zatim upravlja ka brdu Sokol sledeći obale provalija Skambi-Sokolit i presijecajući provaliju pravom linijom dolazi na 750 metara na № 71 koji je uklesan na uzvišenju zapadno od brda Sokol. Od ove tačke granična linija na 1.100 metara dopire do № 72 uklesanog na stijeni sjeveroistočnog grebena brda Sokol, koja čini najvišu tačku provalije smještene na Skala Zlomechtit.

Od № 72 granična linija ide pravo na vrh Kugni Kostié koji nosi № 73 a zatim takođe pravo na № 74 postavljen na prvom vrhu Maja Linerzit na 3.800 metara dijeleći uzanu dolinu zvanu Slap.

Od te tačke ona zatim ide na drugi greben Maja Linerzit, prvi brežuljak Villa slijedeći vrhove brežuljaka koji se nalaze

između Maja Linerzit-a i Villa i najzad stiže vrh drugog brežuljka Villa koji nosi № 75.

Poslije Villa granična linija slijedeći liniju koja dijeli vode i skoro pravo stiže na № 76, urezan južno od jezera Rikavac na kamenu položenom na mjestu gdje se gube vode iz jezera.

Na № 76 granična linija pravi ugao od 106° i $45'$ sa svojim predhodnim pravcem i prelazi Jezero da bi na 725 metara došla na № 77, uklesan na velikoj stijeni koja se nalazi na putu zvanom Skala Rikavatz.

Od ovoga broja granična linija ide ka N-E (sjeveroistoku) i stiže na oko 2.000 metara na Kafa Braxe, gdje je № 78 urezan na maloj stijeni pokraj puta koji ide od Širokara do Vrmoše. Odatle ona ide pravo na razdaljini od oko 5.300 metara, na vrh Planinice koji nosi broj № 79.

Od № 53 do Planinice brojevi su urezani na stijenama ili kamenju i nije bilo potrebno podizati piramidu.

Andrijevića 3/15 januar 1884. godine.

Komesari Knjaževine:
Plamenac, s.r.
Bakić, s.r.

Komesari Imp. Otomanske:
Mustapha, s.r.
Ismail, s.r.
Tahir, s.r.
Bedri, s.r.

5.

*Prevod sa italijanskog*²⁵:

DACG-MID; f. 13; broj 148 (2); 1884.

UGOVOR O KUPOPRODAJI

Između

Knjaževske Vlade Crne Gore, s jedne strane, i Gospodina Đovanija Sume iz Skadra, kojeg predstavlja
Gospodin Đovani
Paparusa sa zakonskim ovlašćenjem od
1. marta 1884, s druge strane.

1. Gospodin Đovani Paparusa u ime Gospodina Đovanija Sume i njegovih nasljednika ustupa Knjaževskoj Vladi Crne Gore kuću sa okolinom smještenu na malom poluostrvu zvanom Duka u ulcinjskom zalivu; pod terminom okolina se podrazumijeva sve ono što je opisano u "Hodjet" ili u aktu o svojini izdatom Gospodinu Sumi od bivšeg vlasnika Ismail-paše, a ovaj "Hodjet" će Gospodin Suma predati Crnogorskoj Vladi.

2. Crnogorska Vlada kao kupac izdaće prodavcu mjenicu na hiljadu zlatnih napoleona = *hiljadu zlatnih napoleona* = plativih po viđenju u banci Morpurgo e Parente u Trstu, kao cijenu za pomenutu kuću i okolinu.

3. Prema izričitoj želji prodavca Gospodina Sume, Vlada Crne Gore ga ovlašćuje da može u bilo koje vrijeme kupiti tri kuće ili potrebno zemljište za njihovu izgradnju na teritoriji Knjaževine.

4. Od trenutka zaključenja i potpisa ovog Ugovora, navedena kuća sa okolinom (kako je sadržano u „Hodjet“) preći će u potpuno vlasništvo Crnogorske Vlade.

²⁵ Karolina Kapisoda, prof. engleskog i italijanskog jezika.

Sačinjen je u dva primjerka i predat svakoj od ugovornih stranaka po jedan primjerak ovog Ugovora u prisustvu dolje potpisanih svjedoka.

Cetinje 3. mart 1884.

Za Knjaževsku Vladu Crne Gore
D. Bakić, s.r.

Kao zastupnik Đovani Sume
Đovani Paparusa

N. 158.

Ministarstvo Inostranih poslova Knjaževine ovjerava potpis
g . Bakića.

Cetinje 3. maj 1884 M.P. *S. Radonjić*, s.r.

Ovim potvrđujem da je navedeni potpis Đovanija Paparuse njegov pravi i originalni potpis.

M.P.

Skadar 14. mart 1884.
Grin, s.r.
otpravnik poslova u Crnoj Gori

UDK 792(497.16)(091)

*Luka I. MILUNOVIĆ***DVA PISMA O CRNOGORSKOME DRŽAVNOME
POZORIŠTU**

Sažetak: *U radu se ukazuje na pažnju kojom je van Crne Gore praćeno osnivanje i rad državnoga profesionalnoga pozorišta na Cetinju. Uz poziv na poznata dokumenta, kao ilustraciju pažnje prema crnogorskome državnome teatru, integralno se pružaju dva pisma čitaocima na uvid.*

Ključne riječi: *Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište, repertoari, profesionalno pozorište, koncepcije rada pozorišta.*

TWO LETTERS OF THE MONTENEGRIN NATIONAL THEATER

Abstract: *This paper points out on attention which is out of Montenegro followed establishment and work of state professional theater on Cetinje. With reference to a well-known document as illustration on attention to state theater, we offer two letters that are given integral.*

Key words: *Montenegrin Royal national Theater, repertoires, professional theater, work conception of theater.*

U nastojanju da u što širemu spektru sagledamo osnivanje i rad državnoga profesionalnoga pozorišta – prve crnogorske institucije kulture u punome značenju te riječi¹ – u više navrata smo skretali pažnju na dvije različite pristupne koncepcije rada

¹ Ovakvu formulaciju smo već komentarisali. Viđi: Luka I. Milunović, *Koncepcije o radu prvoga državnoga pozorišta u Kraljevini Crnoj Gori : dokumenta*, „Arhivsk zapisi“, XIX/2012, br. 1, str. 57-59.

u čijemu je, možemo reći, sukobu ustanovljavana kadrovska, a saglasno njoj i repertoarska politika ove pozorišne kuće. Ostvarujući produkciju u periodu nešto dužemu od dvije redovne pozorišne sezone, Pozorište se dominantno oslanjalo na angažovanje profesionalnih glumca iz sušedstva, ne vodeći pri tome računa o stvaranju domaće umjetničke kadrovske podumijente.² Saglasno tome, repertoarska politika je uvijek neposredno usklađivana sa, u konkretnome momentu, postojećim sastavom umjetničkoga ansambla, a ne, kako bi bilo za očekivati od državnoga profesionalnoga pozorišta, sa konstatovanim potrebama pozorišne publike i crnogorskoga društva uopšte. Dešavalo se svojevrsno *qui pro quo* – umjesto da se umjetnički ansambl formira kako bi se što kvalitetnije realizovala utvrđena repertoarska politika, u praksi se repertoar formirao prema individualnima mogućnostima angažovanih glumaca. Dok govorimo o pozorištu treba imati na umu da je prikazivanje predstava, odnosno scenski programi uopšte, uz koncertriranje *Crnogorske vojne muzike*, bilo najintenzivniji oblik kulturne djelatnosti u Crnoj Gori sa kraja 19. i početkom 20. stoljeća.

Rad teataru na Cetinju, kao i ranije početak i tok razvoja redovnoga pozorišnoga života nije bio predmet pažnje samo domaćih organa vlasti, kulturnih poslenika i javnosti uopšte. Taj proces je pratila, kako periodika, tako i ličnosti bliske pozorištu u čitavome regionu. Ovđe se nećemo zadržavati na pisanju periodike koja nije izlazila u Crnoj Gori iako bi, dobro držimo, bilo od značaja prikupiti i analizirati članke iz tih listova i časopisa, koji su objavljeni na temu pozorišta i crnogorske kulture uopšte. Pažnju ćemo usmjeriti ka nekoliko reagovanja i iznešenih stavova ličnosti iz pozorišnoga miljea van Crne Gore. Kao rezultate pažnje ličnosti iz inostranstva, date u pisanoj formi, treba prije svih pomenuti posebno važne i javnosti već

² Viđi: Luka Milunović, *O dramskim poukama u Crnoj Gori 1884-1912*, „Matica“, XV-XVI/2014-2015 (zima-proljeće), br. 60/61, str. 279-315.

poznate memorandume (detaljno izložene koncepcije rada teatra) čiji su autori Branislav Nušić (1907. god.) i Milutin Stevanović (1911. god.), o čemu smo već imali priliku da saopštavamo stavove.³ Sadržaji ova dva dokumenta, u stvari, predstavljaju na najpotpuniji način izložena, doduše sasvim različita, gledanja na način egzistencije i rada crnogorskoga državnoga profesionalnoga pozorišta. B. Nušić polazi od toga da Crna Gora nema snage da održi kontinuirani rad stalnoga profesionalnoga pozorišta⁴ pa njegovu egzistenciju oslanja na stalna i dugotrajna gostovanja po širem regionu. Nasuprot njemu, M. Stevanović neposredno ukazuje kako se crnogorsko pozorište, gledano na duži rok može samostalno održati i formirati domaći umjetnički kadar.⁵ Istini za volju, treba reći da tokom rada državno pozorište u Crnoj Gori neće u potpunosti sprovoditi ni jedan od ova dva koncepta.

Od pokretanja organizovanoga pozorišnoga života u Crnoj Gori (1884. god.) ostvarivani su kontakti i primani prijedlozi od jednog broja ličnosti koje su bile, obično sa uspjehom, već angažovane u pozorišnome miljeu regiona. Razmišljanja i stavove o pozorištu u Crnoj Gori pozorišni znalci

³ Dokument koji je potpisao Branislav Nušić već dugo je poznat naučnoj, stručnoj i uopšte široj javnosti, dok je na Stevanovićev prijedlog načina rada *Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta* prvo čitaocima „Arhivskih zapisa“ detaljnije skrenuta pažnja. Viđi: Luka I. Milunović, *Stevanovićev memorandum*, „Arhivski zapisi“, XVII/2010, br. 2, str. 19-39.

⁴ „Uslova za stalno pozorište na Cetinju nema, onako isto, kao što ih nema ni u jednoj vojvođanskoj varoši, ne za to, što stanovništvo istih ne bi pojimalo značaj pozorišta, već s toga, što malobrojnošću nije kadro održati ga“. Branislav Nušić, *Vladavina Njegovog Kraljevskog ... (Rukopis)*, Beograd, oktobar 1907. godine, str. 7 (Dokument je integralno objavljen u okviru rada: Risto J. Dragičević, *Pripreme za otvaranje prvog državnog pozorišta na Cetinju*, „Istorijski zapisi“, 1948, knj. II, sv. 5–6, str. 321–338).

⁵ „Kad je Crnogorsko pozorište, onda svakako bi trebalo da u njemu bude Crnogoraca. Kako Crnogoraca za sada nema glumaca ili ih ima veoma mali broj, to mislim da bi ih trebalo stvoriti...“ (Navedeno po: Luka I. Milunović, *Stevanovićev memorandum*, „Arhivski zapisi“, XVII/2010, br. 2, str. 33).

su saopštavali crnogorskima organima vlasti po pozivu,⁶ ili češće samoinicijativno. Možemo reći da su, kako prije, tako i poslije osnivanja profesionalnoga pozorišta, razni prijedlozi najčešće bili saopšteni u dopisima Ministarstvu prosvjete, prispijevajući obično u vrijeme ili inspirisani važnima događajima u Crnoj Gori koji su bili vezani za pozorišni, ili ukupan javni život. Interesovanje za kulturne i druge događaje u Crnoj Gori ilustruje i izbor termina za gostovanje putujućih trupa profesionalnih glumaca, koje su dolazile u Crnu Goru do početka rada državnoga profesionalnoga teatra.

Poslije pokretanja redovnoga pozorišnoga života prikazivanjem predstave „Balkanska carica“ (januar, 1884. god.) i početka izgradnje „Zetskoga doma“ (maj, 1884. god.), zdanja sa pozorišnom salom u centralnom djelu, koje je namijenjeno za zadovoljavanje kulturnih, naučnih i drugih javnih potreba, u razvoju crnogorskoga teatra, ali i za našu temu, biće važna 1886. godina. Te godine je konačno uobličena i štampana „Balakanska carica“, istorijska drama u stihu knjaza Nikole Petrovića. Prikazivanje, sada konačne verzije, ovoga možemo reći kulturnoga djela crnogorskoga gospodara, uvijek je bilo vrlo zapažen momenat u pozorišnome životu Crne Gore. Tim povodom na Cetinju su ulagani veliki naponi kako bi se „Zetski dom“ uredio do nivoa da se u njemu može prikazati pozorišna predstava, ali se u tome nažalost nije uspjelo. Na prvu predstavu pod svojim krovom ovo zdanje će morati da sačeka još dvije godine. Postoje, međutim, neki nagovještaji da je „Balkanska carica“ ipak odigrana na Cetinju krajem

⁶ U više navrata u Crnu Goru je dolazio Mišo Dimitrijević, član ansambla zagrebačkoga kazališta, uvijek bio veoma uvažen, a 1901. godine povodom dvadesetpetogodišnjice njegova umjetničkoga rada, knjaz Nikola ga je odlikovao Ordenom za nezavisnost Crne Gore (IV stepen). Pomenimo i Mihaila Markovića, člana Kraljevskoga zemaljskoga hrvatskoga kazališta, čiji je boravak u Crnoj Gori 1910. godine, pored dogovora o gostovanju KZHK, vjerujemo iskorišten i za razgovor o crnogorskome državnome teatru. Marković je te godine odlikovan Ordenom za nezavisnost Crne Gore (V stepen).

1886. godine, ali o tome ne možemo sasvim pouzdano suditi.⁷ „Balkanska carica je ipak prikazana u Crnoj Gori krajem 1886. godine. Izvelo je u Nikšiću Dobrovoljno pozorišno društvo Nikšićke čitaonice, premijerno o Nikoljdanu (6. XII) sa reprizom o Novoj godini (31. XII).

Za našu temu naročito je interesantno pismo Nikole Milana Simeonovića, glumca i režisera iz Zagreba, koje je u oktobru 1886. godine stiglo na Cetinje. Pismo je naslovljeno: „Njegovoj preuzvišenosti gospodinu ministru prosvjete Jovanu Pavloviću“.⁸ Simeonović u pismu razmatra dvije teme. U prvome dijelu podseća da je još prošle, 1885. godine uputio knjazu Nikoli I svoja objavljena djela i jedno neobjavljeno („Mlinar i tvorničar“), a već predstavljano na zagrebačkoj pozornici, za koje traži saglasnost da ga pri štampanju posveti crnogorskome suverenu. U ovome pravcu Simeonović moli za pomoć i podršku J. Pavlovića, jer je njegovo dramsko djelo čekajući na odluku sa Cetinja ostalo neštampano.

Nikola Milan Simeonović, kojemu su na osnovu pisanja štampe u regionu lako mogla biti poznata nastojanja da se na Cetinju podigne pozorišna zgrada, u drugome dijelu pisma saopštava stavove koji su intesantni za našu temu. Ističe, naime, spremnost da napusti svoje tekuće angažovanje u zagrebačkome pozorištu i dođe na Cetinje, ako se Knjaz odluči da formira stalnu domaću profesionalnu pozorišnu trupu. Ovaj dio Simeonovićeve pisma navodimo integralno: „Čast mi je nadalje izjaviti vašoj Preuzvišenosti, da bih svakim trenutkom sklon bio mjesto svoje kano redatelj i glumac⁹ zagrebačke pozornice napustiti ako bi jednom Njegovo Visočanstvo trebalo vješta, iskusna čovjeka za ustrojenje kazališne male ali dobre

⁷ O tome vidi opširnije: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884-1896*, Cetinje, 2006, str. 142-144.

⁸ Jovan Pavlović je odmah po dolasku na čelo Ministrstva prosvjete i crkvenih djela imao zvanje: upravitelj, a tek nešto kasnije ministar.

⁹ Podvučene riječi u citatu kao u originalu. Na dokumentu podvučeno crvenom olovkom po prispeću pisma na Cetinje, vjerujemo u Ministarstvu prosvjete.

Družine za Crnu Goru. Izkustvo svoje stekao sam si kroz 13 god. kao reditelj i glumac njemačkih pozornicah. U Beogradu bio sam 2 god. a u Zagrebu vršim dužnosti redatelja i glumca već od god. 1876.¹⁰ Na dokumentu, kako je to inače bilo uobičajeno za crnogorsku administraciju toga vremena, nema napomena da li je i kako odgovoreno na molbu i prijedlog M. N. Simeonovića.

Važan događaj u miljeu crnogorskoga glumišta 19. stoljeća desio se dvije godine kasnije. Krajem 1888. godine, o Nikoljdanu, pod krovom „Zetskoga doma“, po prvi put je prikazana pozorišna predstava. Nominalni vlasnik ovoga zdanja, Društvo cetinjske čitaonice, uselilo se u još potpuno nedovršeni „Zetski dom“ o Mitrovdanu da bi za knjažev imendan pripremilo prikazivanje njegove „Balkanske carice“. O osnovnima karakteristikama i značaju ovoga događaja, kojim se završava prva etapa u razvoju redovnoga pozorišnoga života u Crnoj Gori, već smo pisali.¹¹ Ovđe ga pominjemo radi ilustracije veza između događaja u crnogorskoj kulturi sa dolascima na gostovanje putujućih pozorišnih trupa. Nekoliko mjeseci po prikazivanju prve predstave u „Zetskome domu“, odnosno početku korištenja pozorišne sale, sljedeće 1897. godine, na Cetinje (po treći put) dolazi trupa Đoka Protića. Sa svojom trupom Protić je već dva puta dolazio u Crnu Goru 1878. (završetak Veljega rata) i 1884. godine (početak redovnoga pozorišnoga života). Pored značajnih događaja, kao povod za dolazak na Cetinje, Protić je vodio računa da njegov boravak počne sredinom juna, tj. neposredno pred rođendan Prijestolonasljednika Danila Aleksandra - paznik

¹⁰ Na pismu (Zagreb 22/10 886) u potpisu stoji: „Nikola Milan Simeonović, reditelj i glumac nar. Zem. Kazališta u Zagrebu vlasnik srp. ratne spomenice od g. 1876 koju dobih kao dobrovoljac.“ (DACG, MPCP-1886, Fas.: 2, Om.: Nezavedena akta, br. 344.); Viđi: Luka Milunović, *Pozorište u Knjaževini Crnoj Gori 1884-1888*, Podgorica, 2001, str. 77.

¹¹ Luka I. Milunović, *Karakteristike pozorišne produkcije u Knjaževini Crnoj Gori 1889-1908*, „Glasnik odjeljenja umjetnosti“, knj. 30, CANU, Podgorica 2012, str. 179-196.

koji je uvijek naročito svečano obilježavan u Crnoj Gori i samim time bio dobar povod da pozorišna trupa ugovori takozvanu *svečanu predstavu* što je razumije se iz Dvora posebno honorarisano.¹² Protić, jedini koji je sa putujućom pozorišnom trupom više puta dolazio na Cetinje, gostovaće u Crnoj Gori još jedanput, 1897. godine. Ovoga puta to je bilo u vrijeme dolaska Aleksandra Obrenovića, kralja Srbije i odmah zatim proslave vjenčanja knjeginje Ane Petrović sa Francom Josifom Batenbergom. Vrijeme koje Protić, kao i ostale vođe pozorišnih društava, bira za dolazak u Crnu Goru može indirektno da ukaže na pažnju kojom su u regionu praćena dešavanja u pozorišnome, kulturnome i uopšte javnome životu Crne Gore. Tako će 1893. godine tokom velike proslave - 400 godina crnogorskoga štamparstva i izdavaštva, koja je imala međunarodni karakter, u Crnoj Gori gostovati pozorišna trupa Mihaila Lazića.

Za crnogorsko glumište je značajna i 1896. godina (200 godina vladavine dinastije Perović) kada je, završen i uređen, svečano otvoreni „Zetski dom“. Pozorište otada koristi naziv *Knjaževsko crnogorsko pozorište*, a društva koja gazduju „Zetskim domom“ redovno, svake godine biraju upravnika pozorišta. Kao što smo napomenuli, Protić sa trupom dolazi već sljedeće, 1897. godine. Važnije je istaći da kako pozorište nije po očekivanju i najavama otvoreno predstavom u izvođenju domaćega stalnoga profesionalnoga ansambla, to je u štampi 1897. godine objavljen poziv pozorišnim društvima da se, *pod povoljnim uslovima* mogu duže (očekivano bar jednu pozorišnu sezonu) zadržati u „Zetskome domu“. Odzivi na ovaj javni poziv ukazuju da su se u okruženju pratila pozorišna dešavanja na Cetinju. Arhivska građa nije sačuvana pa ne možemo konkretnije govoriti o odzivima na ovaj javni poziv. Međutim stoji činjenica da će u Crnoj Gori punu pozorišnu sezonu ostvariti Dragutin Krsmanović sa svojim trupom

¹² Vidi šire: Luka I. Milunović, *O finansiranju pozorišta u Knjaževini Crnoj Gori*, „Matica“, XV/2014, br. 58 (ljet), str. 427-469.

1899/1900. godine, te da će nešto kraće (decembar – jul) tu boraviti pozorišna trupa na čelu sa Dimitrijem A. Ginićem tokom 1901/1902. godine.

Sam kraj 19. stoljeća donosi Crnoj Gori velike ekonomske, bolje reći finansijske, poteškoće. Na početku novoga stoljeća atmosfera za veća pregnuća u kulturi nijesu bila povoljna. Zakonom ustanovljena državna biblioteka tek nekako preživljava sa jednim honorarnim upošljenikom sa zvučnim zvanjem *bibliotekar i čuvar muzeja*. O osnivanju novih institucija – profesionalnoga pozorišta, naprimjer – ozbiljnih nakana nije bilo.

U kulturnoj zbilji Crne Gore krajem 19. i početkom 20. stoljeća dešavaju se promjene kada su nosioci umjetničke produkcije u pitanju. Čitaonička društva, koja su koncipirana i praktično funkcionišu kao paradržavne institucije, saobrazno padu finansijske snage države, gube dah u neposrednome djelovanju.¹³ Primat u kulturnoj produkciji (horovi, dramske sekcije, muziciranje i dr.) u većima gradovima preuzimaju novoosnovana, takođe privatna, pjevačka društva, koja će biti drugačije pozicionirana u odnosu na državnu vlast. Pjevačka društva će po intenzitetu kulturnih pregnuća ubrzo zamijeniti zanatlijska, odnosno radnička društva, koja se upravo osnivaju.

Uz ukazivanje na osnovne karakteristike kulturnoga ambijenta u Crnoj Gori tokom prve decenije 20. stoljeća, dodajmo još i to da će „Zetski dom“, kao centar javnih kulturnih zbivanja u Prijestonici, postati veoma teško pristupačan za organizovanje kulturnih programa. Po konstituisanju, u drugoj polovini prve decenije 20. stoljeća, tu je naime zasijedala Crnogorska narodna skuština, pa su sva druga dešavanja morala da sačekaju duže pauze (trebalo je znatnije preuređivati salu) u njenome radu. Međutim, od značaja je primijetiti i to da se tokom prve decenije 20. stoljeća na Cetinju

¹³ Vidi zaključke u: Luka I. Milunović, *Crnogorske čitaonice i pozorišni život*, „Arhivski zapisi“, XIV/2007, br. 1-2, str. 87-112.

formira relativno koherentna grupa diletanata koja, relativno redovno, u skladu sa prilikama, priređuje pozorišne predstave (naročito intenzivno tokom 1909. godine)¹⁴ i, što je posebno važno napomenuti – njeni članovi pokazuju spremnost da, kao izvor egzistencije, prihvate trajno bavljenje glumom.

Kako se prva decenija 20. stoljeća bude bližila kraju, tako će biti sve glasnije najave proslave nastupajućih jubileja knjaza Nikole I (50 godina na prijestolu i *zlatni pir*). U isto vrijeme, van pogleda javnosti, vršene su pripreme za proglašenje Kraljevine Crne Gore. Početak priprema za veliku proslavu knjaževih jubileja bila je dobra prilika da se ponovo, na najdirektniji način otvori pitanje i pokrenu aktivnosti na osnivanju stalnoga državnoga profesionalnoga pozorišta. Prve neposredne zadatke na pripremi akata nove institucije dobiće Jovan Hajduković, predsjednik Radničkoga društva na Cetinju, organizacije koja je u tome trenutku bila glavni nisilac domaće pozorišne produkcije. Radničko društvo će u oktobru 1909. godine, za svoju pozorišnu sekciju koja je okupila već pomenutu grupu domaćih diletanata i ostvarila intenzivnu dramsku produkciju, angažovati bračni par profesionalnih glumaca. Tako će, predvođeno profesionalnim glumcima Mašom (Manom) i Kaćom Petrović, početi da na poluprofesionalnim osnovama funkcioniše *Narodno pozorište Radničkoga društva*, kao direktna najava i predpriprema osnivanja stalnoga državnoga profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori.¹⁵

Konačno, 16. maja 1910. godine, više od kvarat stoljeća poslije početka redovnoga pozorišnoga života i izgradnje pozorišnoga zdanja, otvoreno je stalno državno profesionalno pozorište u Crnoj Gori - *Knjaževsko crnogorsko narodno pozorište*, koje će ubrzo po otvaranju, u skladu sa promjenom statusa države, dobiti naziv *Kraljevsko*. Tokom nešto duže od

¹⁴ Luka I. Milunović, *U susret otvaranju crnogorskoga državnoga teatra*, „Arhivsk zapisi“, XX/2013, br. 2, str. 143-157.

¹⁵ Vidi opširnije: *Stoljeće crnogorskog državnog teatra*. Tom I, Luka I. Milunović Velimir Vujačić Ljiljaana Milunović, Cetinje, 2010, str. 7-76.

dvije redovne pozorišne sezone, koliko je i funkcionisalo, državno pozorište je uspjelo da ostvari obimnu produkciju. Međutim, pri njegovom osnivanju nijesu ostvarene mnoge pretpostavke nesmetanoga rada institucije, niti utvrđivane dugoročnije osnove repertoarske i kadrovske politike. Umjetnički ansambl je uvijek formiran i popunjavan slobodnima glumcima iz regiona koji bi izrazili spremnost da dođu na Cetinje, a repertoar prilagođavan mogućnostima angažovanih umjetnika. Domaći glumački kadar je obeshrabrivan nuđenjem isključivo manjih (sporednih) uloga (ili drugih poslova u pozorištu) uz niske zarade bez potpisivanja, za profesionalne glumce uobičajenih, godišnjih ugovora. O domaćemu glumačkome podmlatku se uopšte nije vodilo računa. Zbog svega toga i dostignutoga umjetničkoga nivoa, produkcija državnoga pozorišta, iako obimna, doživljavala je nerijetko i oštriju kritiku u domaćoj štampi. Ukazivalo se neposredno na nizak kvalitet prikazanih predstava i neadekvatno organizovan rad pozorišta.

Problemi pri osnivanju i radu *Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta* bili su poznati i u regionu, pa su najčešće Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova, kao nadležnome državnome organu, stizala pisma i prijedlozi, kako od angažovanih profesionalaca u samom pozorištu, tako i od pozorišnih poslenika iz inostranstva. Pored prijedloga i stavova o načinu rada profesionalnoga pozorišta, sa kojima je javnost već upoznata, smatramo da će ukupnu sliku dopuniti integralno prezentirana dva neduga pisma koja lijepo ilustruju razmišljanja i reakcije na vijesti o osnivanju i radu profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori.

Pisma o državnome pozorištu na Cetinju - dokumenta**Dokument I**

[str. 1]

Gospodinu Ministru prosvjete

Cetinje

Sa privatne strane doznao sam, da Cetinje namerava da angažuje jednu pozorišnu trupu za Jubilej Njegovog Kraljevskog visočanstva Knjaza Nikole I Gospodara Crne Gore i Brda.

Stoga mi je čast, Gospodine Ministre, ovim ponuditi Vam svoju pozorišnu trupu, koja broji 12 muških i 10 ženskih članova, svega 22 člana. U sličaju potrebe ova se trupa može i povećati. Imam odličan i probran pozorišni repertoar do 300 komada dela, od kojih su 200 prevodi a 100 originalna dela. Imam pristojnu i dobru garderobu i lepe ostale dekoracije.

Čast mi je, Gospodine Ministre, napomenuti da se o meni i mome pozorišnom radu možete najbolje informisati od Uprave Kralj. Srpskog narodnog Pozorišta u Beogradu.

Još sam slobodan izjaviti, da ako bi teško bilo postići sporazum sa mnom putem pisama, da pristajem i prvo tamo sam doći pod uslovom da mi izvolite priznati polovinu skromnog putnog troška.

Stojeći Vam, Gospodine Ministre, na usluzi za dalja obavještenja, čast mi je izjaviti , da ću se ovde u Zaječaru baviti još dva meseca.

. / .

[str. 3]

Moleći Vas, Gospodine Ministre, za izvinjenje što Vas ovim uznemirujem od Vašeg rada, koristim se ovom prilikom, da Vas mogu uveriti o svome odličnome poštovanju i uvažanju.

5 februara 1910. g
U Zaječaru
(Srbija)

Ljubomir J. Rajčić
Upravitelj putujućeg narod. Pozorišta

P.S. Prilažem pozorišni plakat iz koga se vidi da sam ovde dosada dao 81 predstavu.

[str. 4]

**K. CR. MINISTARSTVO PROSVJETE I CRKV.
POSLOVA**

BROJ 361

CETINJE 11 februara

1910 god.

g. Ljubomiru J. Rajčiću
upravitelju putujućeg
Narodnog Pozorišta
Zaječar

Ministarstvo ne može primiti Vašu

ponudu od 5.- II – 1910. g. , jer je već učinjen pokušaj, da se od diletanata stvori pozorišna trupa. Ako taj pokušaj ne bi bio uspješan, Vaša će se ponuda uzeti u obzir.

Po naredbi Min.

Sekretar

11/II 1910 N.R. Minić

Cetinje

R / 208.

Napomena:

[DACG, MPiCP-1910, fas. 58, br. 227/I]. Paginacija u uglastima zgradama je naša. Pismo je pisano rukom potpisnika na kariranome papiru. Dokumenta je objavljen u: „Obnova crnogorskog kraljevstva i jubularne svečanosti 1910 : Zbornik dokumenata”, Cetinje, 2010, str. 202 (br. 192).

Dokument II

[str. 1]

[GKS]

**SRPSKO KRALJEVSKO
NARODNO POZORIŠTE**
Decembra 21 **1911 god.**

U Beogradu

Cenjeni Gospodine

Sazno sam da se u Vašem Pozorištu nateže, nemate spremna ni valjana reditelja a još manje sposobnog artističkog upravnika, a to su duša jednom, pozorištu. Kao prijatelj te vaše mlade pozorišne umetnosti, slobodan sam Vam predložiti tri sposobne, osobe, čiji bi rad doneo neocenjive koristi Vašem tom prosvetno umetničkom zavodu.

Na prvo mesto, preporučio bi Vam g. Branu Cvetkovića, književnika i direktora pozorišta u Beogradu.

Ili, g. M. Markovića, člana zagrebačkog kazališta

Ili g. K. Delini-a dugogodišnjeg upravnika pozorišta „Sinđelić“.

Poslednji je poznat i kao izvrstan učitelj mladih glumaca.

[str. 3]

Ma koji od te troice, ako bi im ponude poslali, uz pristojne honorare i plate, primili bi se, da radom sebe još više popularisali, a kao ambiciozni ljudi bi, svesno radili, kako bi odličje zaslužili.

U nadi, da potrebi Vašega pozorišta, izlazim savetom na susret ostajem ceneći Vas

M A Cijanović
profesor

K. CR. MINISTARSTVO PROSVJETE I CRKV. POSLOVA

BROJ 4567

CETINJE 28. XII **19 11** god

Primljeno k znanju u akta

Ministar

4/I 1912 g.

Cet.

U / 1147.

Napomena:

[DACG, MPiCP-1911, fas. 76. br 3067] [GKS] = slikovno prikazan grb Kraljevine Srbije. U tekstu dato polucрно (bold) je štampani memorandum kod originala (str. 1), odnosno otisak štambilja Ministrastva (plavo pečatno mastilo) na kraju pisma. Paginacija u uglastima zagradama je naša.

Zavjese u Zetskom domu

UDK 821.163.4.09 Petrović Njegoš P. II

Прикази

Goran Sekulović „NJEGOŠ NAŠ NASUŠNI“

*Nacionalna biblioteka Crne Gore Đurđe Crnojević, Cetinje,
2015, str.190*

Izuzetno intelektualno pregnuće

U odnosu na ranije autore i njihove studije, rasprave i druge radove (Branislava Petronijevića, Dušana Nedeljkovića, Vida Latkovića, Slobodana Tomovića, Milana Rakočevića, Milovana Đilasa, Stanka Cerovića i toliko drugih), knjiga Gorana Sekulovića „Njegoš naš nasušni“ predstavlja novinu i prijatno osvježenje u pristupima Njegošu kao misliocu i njegovoj filozofskoj misli.

U voluminoznoj enciklopediji svjetskih velikana, stvarnoj i imaginarnoj, jedinstvena je odrednica Njegoš. Nomen est omen! Ako je ime znamenje – ovo jedino njemu priliči. Kako vrijeme prolazi – sve više.

Petar II Petrović Njegoš – crnogorski vladar i vladika, najveći nacionalni pjesnik i mislilac je, i pored izuzetnih rezultata raznih nauka i multidisciplinarnih pristupa koji su se bavili njegovim životom i djelom, i nakon dva vijeka od rođenja i 165 godina otkako je zakoračio u besmrtnost, bio i ostao vrlo aktuelan, takoreći sjevremen. O njemu je toliko pisano i napisano, tako da je iz toga akumuliranog znanja nastala nješkoologija kao posebna nauka. Vremenom, Njegoš je sve više i kao državnik, i kao pjesnik, i kao mislilac, nadrastao crnogorski i južnoslovenski prostor i postajao evropska veli-

čina. On je nacionalna personifikacija i duhovna metafora Crne Gore. Zato interesovanje za njegov život, književno djelo i filozofsku misao ne jenjava, već je sve intenzivnije, kako kod nas tako i u svijetu.

Knjiga "Njegoš naš nasušni", autora Gorana Sekulovića, o tome iznova svjedoči, kako svojim naslovom tako i sadržajem. Riječ (pridjev) *nâsušan/nasušni* je porijeklom iz crkvenoslovenskog jezika, a njena semantika u naslovu Sekulovićeve knjige sugerije: Njegoš nam je bio i sad je prijeko potreban; njegovo djelo je neophodno i nezaobilazno, a razumijevanje njegove misli imperativno nužno; suočavanje sa njim neizbježno i stalno aktuelno, a razumijevanje njegovog djela i filozofske misli neminovno. Prostije rečeno, Njegoš nam je nasušan kao hljeb, kao rad srca, neophodan kao pravda, nužan kao sloboda, neophodan kao vazduh, neminovnan kao sudbina.

Goran Sekulović, po struci profesor filozofije, po djelu književnik i publicist, a po uhljebiju novinar, ovom knjigom je učinio veliko pregnuće u pristupu Njegošu kao misliocu. U kolikoj mjeri Njegoš korespondira sa evropskom filozofskom mišlju? On nastoji da odgovori na nekoliko pitanja: koliko je Njegoš savremen i moderan u odnosu na sadašnje vrijeme, koliko je njegova misao nezaobilazna i kako i u kolikoj mjeri korespondira sa evropskom filozofskom mišlju, filozofskim pravcima i filozofima.

Njegoš je svoje filozofske misli izrazio u „Gorskom vijencu“, „Luči mikrokozma“, „Šćepanu Malom“ i u pojedinim pjesmama, ali ih nalazimo i u njegovoj „Bilježnici“ i pismima.

Knjiga "Njegoš naš nasušni" je sazdana kao triptih: u prvom dijelu Goran Sekulović komparira Njegoša i egzistencijaliste, odnosno njegovu filozofsku misao sa filozofijom egzistencije; u drugom dijelu knjige sučeljava Njegoša i Kanta kroz moralni kategorički imperativ kao svrhu života; dok u trećem dijelu govori o Njegoševoj „teoriji“ moderniteta. Na kraju autor daje zaključak kao sažimак cijele knjige.

U prvom dijelu ove vrlo inspirativne studije Goran Sekulović kaže da je Njegoš „po svojim idejama i savremeni i evropski pisac“, uz napomenu da je to neodvojivo jedno od drugog, mada njegovo djelo još uvijek nije dobilo u međunarodnim okvirima ono mjesto koje zaslužuje.

Autor konstatuje: „Njegoševa filozofija nije data u sistemu, ali to ne znači da nije izložena sistematski i da nije cjelovita, jedinstvena i koherentna“. Ono što, po Sekuloviću, Njegoša čini savremenim misliocem, jeste njegova okrenutost životu, živom čovjeku a ne apstrakcijama – znači njegovim ličnim i egzistencijalnim problemima: slobodi, ropstvu, smrti, sreći, svrsi, cilju i smislu života, opstanku pojedinca i naroda. Njegoš polazi od položaja svoje zemlje i naroda, njihove vjekovne borbe za slobodu i njihove duhovne baštine, ali se oslanja i na evropsko filozofsko nasljeđe od antike do svoga doba.

Posebnu pažnju autor je posvetio srodnim stvaralačkim planovima Njegoša i egzistencijalista, odnosno imanentnoj povezanosti između Njegoševih ideja i mislilaca egzistencijalističkih filozofija. I on i oni se izražavaju kroz literaturu, insistiraju na konkretnom, a slični su i po tretmanu ljudske slobode. I Njegošu i egzistencionalistima je zajedničko to što svoje misli i saznanja nijesu saopštavali u sistemu i što su u saopštavanju njihovom često koristili književnu formu.

Sekulović vrlo pažljivo i studiozno elaborira sve sličnosti između filozofa egzistencije i Njegoša, pa konstatuje: „Njegoš sa egzistencionalističkim filozofima dijeli nastojanje da osvijetli granične, posljednje, najsuštastvenije čovjekove situacije koje su tajanstvene i neuhvatljive za razum, a jedino su prihvatljive i smislene tek s umom“. Bez obzira što je čovjek tragično i apsurdno biće, on prekoračuje granicu i iskače iz takvog stanja. Autor navodi Njegošev stih: „Što je čovjek, a mora biti čovjek“, poredeći ga sa Hajdegerovim i Jaspersovim sličnim stavovima, analizirajući i druge njihove iskaze i misli, uz očite podudarnosti ali i razlike, sadržajne

i metodološke. „I Njegoš i egzistencionalisti ispituju, traže, a ne posjeduju istinu. Oni ne dolaze do apsolutnog saznanja, jer su svjesni ograničenosti ljudskih saznajnih moći“. G. Sekulović navodi stihove iz „Luča mikrokozma“ koji korespondiraju sa egzistencijalističkim refleksijama. I Njegoš je, kao i egzistencijalisti, „mislilac koji filozofira kao akter u ljudskoj drami“. On svoje refleksije i elaboracije potkrepljuje sa pasażima drugih autora koji su se bavili Njegošem kao misliocem, kroz cijelu knjigu, što osnovnom tekstu daje dodatno utemeljenje. Sekulović pokazuje „koliko je Njegoševa filozofija čovjeka i kosmosa, njegova makro i mikro misao, zapravo u biti potpuno jedinstvena, koherentna, cjelovita i međusobno kompatibilna“. Ono što Njegoša takođe veže sa egzistencijalistima je potraga za bitkom (bićem), ontologijom, pitanjem čovjekove sudbine i opstajanja. Ali opet, kaže Sekulović, i Njegoš i egzistencijalisti stalno ukazuju na „individualno, jednokratno i neponovljivo u životu čovjeka“. On zasebno analizira Njegoševu i Hajdegerovu borbu da izađu iz filozofske tradicije, pogotovo što se tiče metafizike, nastojeći da na ontološki način sagledaju „vječni problem porijekla i svrhe čovjekovog življenja na zemlji i njegove pojave“, navodeći razloge za to – prije svega istorijsku borbu Crnogoraca za slobodu, narodnosno-nacionalni opstanak i državu.

G. Sekulović osvjetljava konekciju trijade: Njegoš – Hajdeger – Sofokle. On ističe kao lajt-motiv Njegošev aktivistički stih „Neka bude što biti ne može!“ Pored Hajdegera, upoređuje sa nekim stavovima Ničea i Kjerkegora Njegoševe stihove sa sličnom filozofskom semantikom. Ali težišni tekstovi ovoga dijela su posvećeni Njegoševom i Hajdegerovom shvatanju smrti i sintagmama „moći-biti“-bitku egzistencijalista i Njegoševom pojmu „ime česno“. Po njima, smrt je sastavni dio života, a čovjek se ostvaruje tek sa smrću, odnosno „on je dovršen kao biće ka smrti tek kada se smrt realizuje“. G. Sekulović to potkrepljuje stihovima iz „Luče“. Za Njegoševo

ontološko shvatanje on veli: „Njegošev filozofski bitak je čovjek kao čovjek“.

Takođe, u ovome dijelu se govori i o Njegoševom shvatanju dužnosti i uopšte etičke sfere, suštastvene i za njega i za Hajdegera. U knjizi je sve ovo studiozno analizirano. Međutim, detaljna elaboracija bi prevazilazila okvire ovoga predstavljanja. U završnom segmentu ovoga poglavlja autor promišlja o daljem proučavanju Njegoševog književnog i filozofskog djela, zaključujući: „Narod koji ima Njegoša može mnogo lakše da sebe provede kroz neizvjesne i složene tjesnace i scile i haribde svake istorijske epohe.“

Njegoševo i Kantovo shvatanje morala i etike kroz moralni kategorički imperativ kao svrhe života

Drugi dio knjige posvećen je Njegošu i njemačkom filozofu Imanuelu Kantu, njihovom shvatanju morala i etike kroz moralni kategorički imperativ kao svrhe života. Kazivanje je potkrijepljeno Kantovim stavovima i Njegoševim stihovima. Prethodno poglavlje o vezi Njegoša i egzistencijalista i srodnosti njihovih ideja predstavlja svojevrsnu prolegomenu za ovaj dio.

Postavlja se pitanje da li je Njegoš čitao ili poznao Kantovo djelo, bar iz druge ruke?! Njihovi filozofski stavovi o kosmosu i čovjeku se podudaraju, kao i ontološki, gnoseološki, etički i estetički. G. Sekulović naročito izdvaja odnos Njegoša i Kanta o pojmu fenomena i noumena. Takođe, kao poseban segment je izdvojen ontološki karakter etike kao svrhe čovjekovog života i zamjene za nespoznatljivost noumena, dok se u završnom dijelu govori o kategoričkom imperativu i kod jednog i kod drugog, s akcentom na dužnost kao sinonim slobode.

Vrlo su zanimljiva Sekulovićeva promišljanja o mjestu Njegoševom u istoriji crnogorske etike, Jovana Stefanova Baljevića, prvog crnogorskog doktora filozofije (1728-1769), koji

je doktorirao 1752. u Haleu, u Njemačkoj i Marka Miljanova, crnogorskog vojvode, pisca i mudraca iz XIX vijeka.

Autor je posebno izdvojio Njegoševu filozofiju slobode kao svojevrsnu crnogorsku teoriju Francuske revolucije, što crnogorskog pjesnika i mislioca čini i savremenim i svesremenim. Po Njegošu je čovjek biće slobode, kreator i stvaralac istorije, kao duh koji se uzdiže od najnižih od najviših stupnjeva svijesti i saznanja o sebi i svijetu.

U trećem poglavlju knjige, koje je posvećeno Njegoševoj filozofiji moderniteta, Goran Sekulović ističe da crnogorski pjesnik i mislilac „gaji jedinstvo filozofskog pogleda na svijet koji obuhvata kako makro, tako mikro problematiku. Njegoš dolazi do čovjeka posmatrajući prirodu, a preko mišljenja i ideje o njemu, njegovoj prirodi, porijeklu i biću, slično Hajdegeru. Po Sekuloviću, „Njegoš sagledava ne samo svrhu i smisao ljudskog života i bitisanja već i svrhu i smisao cjelokupnog kosmosa i postojanja uopšte. Njegov Bog kao vrhovna umna sila i sinonim apsolutnog Dobra, kroz neprestanu i, u krajnjoj instance, ipak uspješnu borbu sa zlom, gospodari nad svim tim samo prividnim neredom i besmisлом, ostvarujući, pravdajući i garantujući zapravo u biti jedan integralan i koherentan sistem utemeljen u etičkoj samosvrsti i samosvijesti postojanja“.

Borba kao osnovni princip kosmosa, svijeta, prirode i čovjeka

Dalje autor govori o čovjeku kod Njegoša kao dvojakom, dvostrukom – materijalnom i duhovnom biću, što ilustruje stihovima iz „Luče“ i njegovih refleksivnih pjesama. Takođe, u knjizi se vrlo vispreno i originalno promišlja o čovjekovoj slobodi izbora u Njegoševoj filozofiji, te o borbi kao osnovnom principu kosmosa, svijeta, prirode i čovjeka.

Dr Goran Sekulović je, oslanjajući se na sopstveno iskustvo i filozofsku literaturu, vrlo ubjedljivo i naučno, misaono

utemeljeno, obradio odnos Boga i Haosa u Njegoševoj filozofiji, te odnos Boga i Satane, oslanjajući se uglavnom na stihove iz „Luče Mikrokozma“ i tekstove eminentnih njegošologa.

Posebno je zanimljivo i inspirativno Sekulovićevo promišljanje o problemu prostora, vremena i svjetlosti u Njegoševom misaonom opusu, ali bi detaljnije ukazivanje na tu problematiku opet prevazilazilo okvir ovoga predstavljanja. Veliki je raspon od Njegoša u svome do Njegoša u našem vremenu. Ali je i Sekulovićeva knjiga potvrda njegove aktuelnosti, savremenosti i sjevremenosti. I zaista, njen naslov iznova nas podseća i uvjerava da je Njegoš ne samo naš, i pored svih samovlasnih i samovoljnih posvajanja i prisvajanja, nego je i nasušni i za nas i za pokoljenja koja dolaze.

Autoru Goranu Sekuloviću čestitam na izuzetnom intelektualnom pregnuću, a Nacionalnoj biblioteci Crne Gore „Đurđe Crnojević“ na izdavačkom poduhvatu.

Marijan Mašo Miljić, vanredni član DANU

UDK 821.163.4-14:398(497.16)

**CRNOGORSKA USMENA TUŽBALICA ADNANA ČIRGIĆA
ZGUSNUTI OPIS CRNOGORSKE KULTURE**

**(Adnan Čirgić: *Crnogorska usmena tužbalica*,
Fakultet za crnogorski jezik i književnost,
Cetinje, 2016)**

MONTENEGRIN ORAL WAILING BY ADNAN ČIRGIĆ

**BRIEF DESCRIPTION OF THE CULTURE OF MONTENEGRO
(Adnan Čirgić : *Montenegrin oral wailing*, Faculty for
Montenegrin language and literature, Cetinje, 2016)**

Knjiga *Crnogorska usmena tužbalica* Adnana Čirgića, u izdanju Fakulteta za crnogorski jezik i književnost s Cetinja, po nekoliko osnova je prvorazredni naučni događaj u Crnoj Gori. U književnonaučnome pogledu, riječ je o prvoj monografiji posvećenoj jednome žanru naše usmene književnosti i to, kako bi rekao Novak Kilibarda, najintimnijoj lirskoj pjesmi – tužbalici. U metodološkome pogledu riječ je o interdisciplinarno zasnovanoj monografiji, koja objedinjava različite pristupe materiji: filološki, književnoteorijski, književnoistorijski, folkloristički, etnografski, lingvistički, stilistički, antropološki, kulturološki i sl. I naposljetku, u kontekstu naučnoga opusa Adnana Čirgića, riječ je o prvoj monografiji koja iskoračuje iz prostora lingvistike i suvereno zalazi u oblasti književne istorije, antropologije i folkloristike.

Lingvistički angažman Adnana Čirgića poznat je široj javnosti, pa ovom prilikom vrijedi tek podštetiti da je riječ o autoru 16 knjiga i preko 200 priloga iz oblasti filologije, me-

đu kojima i prvih oficijelnih priručnika kao što su *Pravopis crnogorskoga jezika*, *Gramatika crnogorskoga jezika* i *Akcenatski savjetnik crnogorskoga jezika*. No pored njegova angažmana u oblasti jezikoslovlja, posljednjih godina do izražaja posebno dolazi njegov rad na izučavanju crnogorske usmene književnosti.

Nije nepoznanica da bi bibliografija radova o toj oblasti zapremala zasigurno nekoliko desetina hiljada jedinica, niti da su se usmenom književnošću na ovaj ili onaj način bavili gotovo svi važniji predstavnici crnogorske književne istoriografije u XX vijeku. Među njima posebno mjesto svakako pripada Novaku Kilibardi, koji je i autor kapitalne monografije *Usmena književnost*, objavljene kao prva knjiga *Istorije crnogorske književnosti*. No to ne znači da je na proučavanje crnogorske usmene književnosti u naučnome smislu stavljena tačka. S jedne strane, na desetine tekstova koje pripadaju tome korpusu još čeka objavljivanje. Spomenimo samo posebno dragocjene peraške usmenoknjiževne zbornike s kraja XVII i iz XVIII vijeka, pohranjene u arhivima u Perastu, Cavtatu i Zagrebu. S druge strane, savremene književnoteorijske tendencije, objedinjene širokim terminom studij kulture, obogaćuju nauku o književnosti novim pristupima, što otvara nesagledive mogućnosti čitanja i rekontekstualizacije naše usmenoknjiževne baštine.

U tome kontekstu, knjiga Adnana Čirgića izvanredan je primjer nove kontekstualizacije jedne zatomljene forme našega usmenoknjiževnoga nasljeđa. Za neupućene – nije ova knjiga posljedica nagloga Čirgićeva interesovanja za usmenu književnost, već rezultat dugogodišnjega proučavanja i, što je možda i presudno – suštinskoga ošućaja i razumijevanja fenomena usmene kulture, sasvim neočekivanoga i utoliko izuzetnoga za generaciju autora kojoj Čirgić pripada. Kao rezultat njegova proučavanja usmene književnosti prije ove knjige objavljena su kritička izdanja, opremljena predgovorima, komentarima i rječnicima, pjesama pjesnika-pjevača Tešana

Podrugovića, Starca Raška i Đura Milutinovića. Tome treba dodati i izradu rječnika uz izdanje *Ogledala srpskog* te knjiga pjesama Starca Milije, Avda Međedovića i Murata Kurtagića. Čirgić je i jedan od priređivača *Zbornika Nikole Burovića*, peraškoga rukopisa mahom usmenoknjiževnih tekstova iz 1696. godine, najstarijeg te vrste na južnoslovenskome prostoru, koji bi uskoro trebalo da izađe iz štampe. Čak i kad se ostavi po strani Čirgićeva upućenost u literaturu i materiju vezanu za usmenu tužbalicu, ovakvu knjigu mogao je napisati samo neko ko je u sluhu od ranoga doba nosio melodiju i teksturu usmene tužbalice. Zato Čirgićeva analiza ne robuje prazoslovlju, teoretisanju i knjiškome elaboriranju, već pro-dire do u najfinije slojeve poetike usmene tužbalice.

Monografiju čini osamnaest poglavlja, a uz uvodne napomene, popis citirane literature i indeks imena, njena je struktura metodološki uspješno zaokružena. Gotovo da nema aspekta vezanoga za ovaj usmenoknjiževni žanr kojem Čirgić nije posvetio pažnju. Već u uvodnim napomenama ocrtava poetički i socijalni obuhvat usmene tužbalice: „To je pjesnička vrsta koja se održala u Crnoj Gori od agrafijskih vremena do naših dana. Prirodno, za sve to vrijeme ona se morala mijenjati i na spoljašnjem i unutrašnjem planu. Od pjesme koja je prvobitno sigurno bila vezana isključivo za pogreb razvila se do našega vremena u poeziju koja nije nužno vezana za pogreb, a nekad čak ni za smrt. Kao takva jednako je pripadala svima – i pravoslavnome i katoličkome i muslimanskome življu, jednako je bila pjesma planinštaka i župljana, jednako je bila i primorska i zagorska. U njoj je (...) i lirski i epski repertoar dobio najuspjelije poetsko ruho.“ Naslovnim određenjem „crnogorska tužbalica“, a potom i pristupom materiji u samoj knjizi, Čirgić je čvrsto na pozicijama poimanja crnogorske kulture kao fenomena koji integriše različite konfesionalne i kulturne krugove u jedinstvenu cjelinu. Predmetna materija Čirgiću daje za pravo i ponajbolje ilustruje koliko je crnogorska kultura zapravo autentična pojava koja uključuje

cijeli prostor Crne Gore, uza sve specifičnosti slojeva koji je bogate. Taj naučno utemeljeni inkluzivni model kulture promovisan ovom monografijom oštro je suprotstavljen onim ideološkim silnicama koje nastoje to jedinstveno tkivo utopiti u šire kulturne i nacionalne cjeline i fundirati uvezene, konfesionalno postavljene, kulturne identitete. Crnogorski jezik, usmena poezija nastala na njemu, i osobito crnogorska usmena tužbalica, najbolji su dokaz da Crna Gora nije tek arbitrarno geografski omeđen topos, već prostor koji baštini bogatu zajedničku, natkonfesionalnu kulturnu tradiciju koja čini osnovu crnogorskoga (državnog) identiteta. Sagledani iz toga rakursa, brojni etnološki fenomeni i kulturne prakse mogu dobiti novo značenje, lišeno ranijih ideoloških kalupa i pseudonaučnih zloupotreba.

Budući da tužbalice nijesu zapisivane sve do XIX vijeka, Čirgić je s punom sviješću o tome da je zabilježen tek neznatni fond jedne bogate tradicije, svoje istraživanje bio prinuđen osloniti na korpus koji su tokom XIX i XX vijeka zapisali vrijedni sakupljači, u prvome redu Vuk Vrčević, Novica Šaulić, Tatomir Vukanović i Vukoman Džaković. Pored toga, analizi je podvrgao i građu do koje je došao sam ili uz pomoć saradnika iz raznih crnogorskih krajeva. Ne demonstrira autor ovom knjigom samo izuzetnu upućenost u građu i literaturu, već i rijedak dar da prepozna i interdisciplinarno analizira kulturne artefakte. Metodologija za kojom poseže tom prilikom mogla bi biti obrazac za buduće sveobuhvatnije analize crnogorske kulture. *Crnogorska usmena tužbalica* tako, na primjeru jednoga znakovitog njenog segmenta, otvara brojne mogućnosti čitanja i tumačenja kulture u cjelini.

Nakon što je u uvodnim poglavljima dao opšti opis tužbalica, ukazao na njihovu zastupljenost u svjetskoj književnosti i skicirao njihovo obredno porijeklo, autor je tužbalice bliže žanrovski odredio, ponudio unutrašnju klasifikaciju žanra, a potom ga podvrgao detaljnoj strukturnoj analizi. Analizi tužbalica Čirgić je posvetio ova poglavlja: „Kompozicija i

struktura“, „Melodija i stih“, „Pripjev“, „Tužbalica kao improvizacija“, „Postojano tuženje“, „Profesionalno i plaćeno tuženje“, „Muslimanska tužbalica“, „Albanska tužbalica u Crnoj Gori“, „Muška tužbalica“, „Lelek“, „Ustaljeni repertoar“ i „Naracija u tužbalicama“. Kao što se iz naslova vidi, Čirgić je osvijetlio brojne aspekte fenomena koji obrađuje: versološke, tematološke, stilske, semantičke, sintaksičke, morfološke, etnološke, kulturnoistorijske i dr. Pozabavio se detaljno pitanjima strukture i kompozicije, a pojedinim segmentima tužbalice posvetio je posebne cjeline („Uvod“, „Pohvala pokojnikovih vrlina“, „Pohvala opreme pokojnika“, „Prikaz žalosti i praznila u porodici i društvu“, „Prikaz zagrobnoga života i poziv umrlome da se vrati“, „Pozdrav prethodno umrlima“ i „Svršetak“). Instrukтивно se pozabavio i pitanjima psihologije stvaralaštva, a, kako se vidi, nije propustio da ukaže i na bliske žanrove, poput leleka, ili manje proučene pojave kao što su muška i muslimanska tužbalica te kontaktnu tradiciju albanske tužbalice u Crnoj Gori. U zasebnim cjelinama Čirgić je minuciozno raščlaniio poetski postupak analizirajući ustaljene motive i elemente te stilska sredstva. Širinu njegovoga analitičkoga zahvata najbolje će ilustrovati sami naslovi tih cjelina: „Motiv zmije, čavke, kukavice i gavrana“, „Pastoralni motivi“, „Kolo“, „Svadba“, „Zagrobni život“, „Prijekor mrtvima“, „Prijekor živima i isticanje moralnog suda/osude“, „Prikaz neprijateljske vlasti u tužbalicama“, „Žensko dijete iza smrti roditelja“, „Nadgornjavanje tužilica“, „Humor“, „Kletva“, „Šišanje (striženje) kose i grebanje (grđenje) lica“, „Heroizam“, „Vjerski i mitološki elementi“, „Motiv osvete“, „Nada i utjeha“ i „Skromnost tužilice“. Kako je već iz samoga popisa razvidno, Čirgićev naučni postupak uveliko prevazilazi striktno filološki ili književnoistorijski opis i zahvata široki prostor antropološke analize. Umjesto zaključka, knjigu okončava poglavlje „Degeneracija i gašenje tužbalice“. Nadovezujući se na uvide britanskoga sociologa Džefrija Gogera da je smrt u XX

vijeku postala tabu te na zapažanja srpskoga etnologa Ivana Čolovića, Čirgić zaključuje: „O pokojnicima se više ne priča. Na putu su tabuiziranja, ili su tabuizirani, kako je istakao Čolović. U takvu svijetu za tužbalicu više nema mjesta.“

Zamišljena kao predgovor izboru tužbalica, ova je studija prerasla skromne okvire planirane cjeline i postala prva cjelovita interdisciplinarna monografija o jednomu žanru crnogorske usmene književnosti. Više od toga riječ je zapravo, Gercovom terminologijom kazano, o zgusnutome opisu crnogorske kulture i identiteta u cjelini.

Aleksandar RADOMAN

UPUTSTVO SARADNICIMA

Arhivski zapisi objavljuju radove iz oblasti arhivske teorije i prakse, istorije i pomoćnih istorijskih nauka, istorije institucija, informatičkih nauka, prikaze i ocjene stručnih publikacija i časopisa, izvještaje sa stručnih skupova, itd. Radovi koji se objavljuju podliježu stručnoj ocjeni, izuzev prikaza i recenzija, izvještaja sa stručnih skupova i izvještaja o radu Arhiva, bibliografija i dr.

Radovi po pravilu ne treba da prelaze obim od 16 kartica i 5 ilustracija. Recenzije, prikazi i drugi prilozi ne mogu prelaziti 4 do 8 kartica teksta. Radovi koji su prihvaćeni za objavljivanje u časopisu, kao i objavljeni radovi ne mogu se objaviti na drugom mjestu bez saglasnosti *Uredništva*.

Autor je isključivo odgovoran za objavljivanje teksta ili ilustracija iz neobjavljenih materijala iz autorski zaštićenog rada (copyright).

Poželjna struktura rada je sljedeća: ime i prezime, adresa autora ili ustanove u kojoj je zapošljen, naslov rada, sažetak na jeziku članka (oko 300 znaka) koji se donosi između naslova i teksta članka, tekst samog rada, a na kraju članka nešto opširniji sažetak (zaključak, rezime) na engleskom jeziku (najviše 1500 znakova) sa naslovom članka.

Sve vrste radova moraju biti napisani na računaru u nekoj od verzija MS WORD program (MS WORD 6.0 i novijim) i snimljeni na formatu MS WORD dokumenta. Poželjna je upotreba fonta Times New Roman, stila normal, veličine slova 12 tačaka, (jednostruki prored - single) bilješke se pišu upotrebom funkcije footnote, veličine slova 10 tačaka i donose se ispod teksta.

Naslov teksta piše se velikim slovima (bold), podnaslovi malim slovima (bold) a sažeci, originalni termini i nazivi na stranom jeziku kurzivom (italic). Fotografije i druge ilustracije moraju biti jasne i oštre u crno bijeloj tehnici.

Svi prilozi dostavljaju se na disketi, CD-u ili elektronskom poštom. Jedan primjerak priloga mora biti dostavljen na papiru formata A-4.

Časopis izlazi dva puta godišnje. Rukopisi se ne vraćaju. Honorar za objavljene radove isplaćuje se prema Pravilniku Državnog arhiva.

Adresa Redakcije je : Novice Cerovica broj 2. 81250 Cetinje,
E-mail: pejovic.dacg@t-com.me, telefon/ fax: 041/230-226.

Uredništvo

АРХИВСКИ ЗАПИСИ
1/2016.

Коректор
Драгица Ломпар

Компјутерска припрема
ДауС - Цетиње

Тираж
300

Штампа
ИВПЕ - Цетиње

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

930.25(497.16)(05)

Архивски записи: часопис за архивску теорију и праксу
= Archival theory and practice review / главни уредник Срђан
Пејовић, одговорни уредник Стеван Радуновић. - Год. 1. бр. 1
(1994) - . - Цетиње (Новице Церовића 2) : Државни архив Црне
Горе, 1994 (Цетиње: SICERO). - 24 цм.

Годишње.

ISSN 0353-7404 = Архивски записи (Цетиње)

COBISS.CG-ID 08216592